2023 (№ 1)

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filialı

KÓRKEM ÓNER HÁM MÁDENIYAT XABARSHÍSÍ

Ilimiy-metodikalıq jurnal

SAN'AT VA MADANIYAT AXBOROTNOMASI

ВЕСТНИК ИСКУССТВА И КУЛЬТУРЫ

ART AND CULTURE BULLETIN

ISSN 2992-9245

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ BILIMLENDIRIW, ILIM HÁM INNOVACIYALAR MINISTRLIGI

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

KÓRKEM ÓNER HÁM MÁDENIYAT XABARSHÍSÍ

ilimiy-metodikalıq jurnalı

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

SAN’AT VA MADANIYAT AXBOROTNOMASI

ilmiy-uslubiy jurnali

Нукусский филиал государственного института искусств и культуры Узбекистана

ВЕСТНИК ИСКУССТВА И КУЛЬТУРЫ

научно-методический журнал

Nukus branch of the Uzbek State Institute of Arts and Culture

ART AND CULTURE BULLETIN

Scientific methodology journal

№1

2023

Shólkemlestiriwshi: Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı «Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshísí» ilimiy-metodikalıq jurnal redakciyası jámáati

Shólkemlestiriw komiteti baslıǵı: Ayapov A.T. – ÓzMKÓMI Nókis filialı direktorı

Bas redaktor:

Hamidov N. Sh. - filologiya ilimleriniń kandidatı, docent

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ:

e.i.b.f.d. (PhD) **Abipova G.** (Nókis)
prof. **Ańsatbaev N.** (Nókis)
prof. **Baltaniyazov S.** (Nókis)
p.i.b.f.d., (PhD) **Bekjanova A.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Berdimuratova A.** (Nókis)
p.i.b.f.d., (PhD) **Erejepov A.** (Nókis)
t.i.k., prof. **Xodjametova G.** (Nókis)
doc. **Ismaylova M.** (Nókis)
prof. **Jumaev S.** (Tashkent)
m.i.b.f.d., (PhD) **Qadiralieva A.** (Qazaqstan)
f.i.k. **Qalekeev Q.** (Nókis)

p.i.b.f.d., (PhD), doc. **Moyanov Í.** (Nókis)
f.i.k. **Paxratdinov D.** (Nókis)
f.i.k. **Prekeeva A.** (Nókis)
doc. **Saparbaeva G.** (Nókis)
p.i.k., prof. **Tilegenov A.** (Nókis)
p.i.k., doc. **Tleubaeva B.** (Qazaqstan)
t.i.k., doc. **Urazova L.** (Nókis)
doc. **Urazmbetova L.** (Nókis)
doc. **Zaretdinov K.** (Nókis)
p.i.b.f.d., (PhD), prof. **Shermanov E.** (Tashkent)
f.i.k. **Shaniyazov J.** (Nókis)

Juwaplı redaktorlar:
f.i.k. Prekeeva A. – ózbek hám qaraqalpaq tilleri boyınsha
p.i.b.f.d., (PhD) Bekjanova A. – inglis tili boyınsha

G. Otepbergenova - juwaplı xatker
D. Paxratdinov - korrektor
B. Allaniyazov - operator

Jurnal Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administraciyası janındaǵı Málimleme hám ǵalaba kommunikaciyalar agentligi tárepinen Respublika ilimiy jurnalı sıpatında ***2023-jıldıń 15-may kúngi №081166-sanı*** menen mámleketlik dizimnen ótkerilgen

«Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı» ilimiy-metodikalıq jurnalına maqalalar **qaraqalpaq, ózbek, rus hám inglis** tillerinde tómendegi baǵdarlar boyınsha qabıl etiledi:

- ***Teatr hám muzıka***
- ***Kino hám dramaturgiya***
- ***Bibliografiya hám mádeniyat***
- ***Jámiyetlik-gumanitar pánler***

BAS MAQALA

МИЛЛИЙ МӘДЕНИЯТ ҲӘМ КӨРКЕМ ӨНЕРДИ РАЎАЖЛАНДЫРЫЎ ЖОЛЫНДА

Соңғы жыллары елимиздиң социал-экономикалық турмысының барлық тараўлары менен бирге билимлендириў тараўында жүргизилип атырған реформалар нәтийжесинде соңғы бес, алты жыл ишинде жоқары билимлендириў мәкемелериниң саны артып, солардың ишинде республикамызда бүгинги күнге келип он мәмлекетлик жоқары оқыў орны халық хожалығының барлық тараўларына жоқары маманлықтағы кадрларды жетилистирип келмекте.

Халқымыздың бийтәкирар көркем өнери ҳәм мәдениятын буннан былай да жетилистириў, мәденият ҳәм көркем өнер тараўында театр, кино, телевидение ҳәм халық дөретиўшилиги бағдарлары бойынша жоқары маманлықтағы актёрлар ҳәм көркем өнертаныўшылық тараўында қәнигелерди таярлаў мақсетинде 2008-жыл 28-апрельдеги Өзбекстан Республикасы Президентиниң «Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер институтының Нөкис филиалын шөлкемлестириў илажлары ҳаққында»ғы ПҚ-845-санлы қарарына тийкар Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер институтының Нөкис филиалы шөлкемлестирилди. Соңынан 2012-жыл 4-июньдеги «Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институтын шөлкемлестириў ҳаққында»ғы ПҚ-1771-санлы қарары менен Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институтының Нөкис филиалы болып қайта шөлкемлестирилди.

Филиал дәслепки ашылған жылы 25 студентти қабыллаған болса, ҳәзирги ўақытта 9 тәлим бағдары бойынша еки мыңға шамалас студент билим алмақта. Бүгинги күнде филиалда 1 факультет ҳәм 5 кафедрада 64 профессор-оқытыўшы студентлердиң жетик қәнигелер болып жетилисиўинде өзиниң бар күш-жигерин жумсап, тәлим-тәрбия берип келмекте. Оқытыўшылар арасында 5 профессор, 12 илим кандидаты, 9 доцент, Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан халық артистлери, Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен артистлер, Қарақалпақстан халық бақсыларының бар екенлиги теория ҳәм әмелиятты байланыстырыўда, сондай-ақ, студент-жаслардың өз тәлим бағдарлары бойынша маман қәнигелер болып жетилисиўинде үлкен әҳмийетке ийе.

Ҳәзирги ўақытта филиал профессор-оқытыўшыларының илимий потенциалы 41 процентти қурайды. Әлбетте, бул көрсеткиш өз-өзинен емес. 2022-жылы үш профессор-оқытыўшы PhD илимий дәрежесин қорғады.

Олардан Айнура Бекжанова, Айдос Худайназаров, Қошқарбай Матимовлар философия докторы PhD илимий дәрежесин алыўға миясар болды. Үш профессор-оқытыўшы Нажиматдин Аңсатбаев, Сәрсенбай Балтаниязов ҳәм Гүлшира Ходжаметовалар профессор илимий дәрежесин алыўға еристи. Бес профессор-оқытыўшы доцент илимий дәрежесине ийе болды. Олардан Нуратдин Хамидов, Ықлас Моянов, Лариса Уразова, Гүлшира Сапарбаева ҳәм Караматдин Заретдиновлар доцент илимий атағын алыўға миясар болды.

Ҳүрметли Президентимиздиң билимлендириў тараўына қаратқан айрықша итибары ҳәм ғамқорлығы нәтийжесинде филиалда 2020-жылы сыртқы бөлим ашылған болса, 2022-жылы магистратура қәнигеликлери жаңадан ашылды. Сондай-ақ, журтбасшымыздың бақсышылық көркем өнерине болған айрықша итибары нәтийжесинде филиалда 2022-2023-оқыў жылынан баслап «Бақсышылық ҳәм дәстаншылық» тәлим бағдары жаңадан ашылды. Ҳүрметли Президентимиздиң 2020-жыл 25-декабрь күни Өзбекстан жаслар форумында жаслар менен болған ушырасыўында ҳәр бир район ҳәм қаладан 5 абитуриентти мәденият ҳәм көркем өнер тараўы бойынша жоқары оқыў орынларына жеңилликли тийкарда қабыл етиў ҳәм олардың шәртнама төлемлери жергиликли бюджет есабынан төлеп берилетуғынлығын атап өткен еди. Белгиленген ўазыйпалардың орынланыўын тәмийинлеўде Қарақалпақстан Республикасынан қала ҳәм районларынан мәденият ҳәм көркем өнер тараўында жумыс алып барып атырған 85 жас, Хорезм ўәлаятынан 65 жас Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты Нөкис филиалына қабыл етилип, бүгинги күнде 4-курста билим алмақта. Және бир мақтаныш филиалда «Марияш Исмайлова» атындағы стипендия енгизилди.

«Марияш Исмайлова» атындағы стипендияның турмысқа енгизилиўи Өзбекстан Республикасы Олий Мажлис Сенаты ҳаял-

қызлар ҳәм гендер теңлик мәселелери комитетиниң 2022-жыл 8-ноябрьде «2030-жылға шекем Өзбекстан Республикасында гендер теңликке ерисиў стратегиясы ҳәм оны 2021-2022-жыллары әмелге асырыў бойынша комплекс илажлар бағдарламасы орынланыўы ҳаққында»ғы 128-санлы қарары ҳәм Өзбекстан Республикасы Жоқары ҳәм орта арнаўлы билимлендириў министрлигиниң 2022-жыл 22-декабрьдеги «Жоқары билимлендириў мәкемелеринде илим, билимлендириў тараўында жоқары нәтийжеге ерискен атақлы өзбек ҳаяллары аты менен аталыўшы стипендияны енгизиў ҳаққында» 422-санлы буйрығына тийкар шөлкемлестирилди. Филиалдың «Сахна ҳәм экран көркем өнери драматургиясы» тәлим бағдары 3-курс студенти Гүлмира Алданазарова ҳәм усы тәлим бағдарының 4-курс студенти Н.Улуғовалар «Марияш Исмайлова» атындағы стипендияның дәслепки жеңимпазлары болыўға миясар болды.

Әлбетте, бул стипендияның енгизилиўи Ҳүрметли Президентимиздиң илимпаз ҳәм алым ҳаял-қызларды қоллап-қуўатлаў бағдарындағы жумыслардың нәтийжеси есапланады.

Алдынғы ўақытлары ҳәр бир аймақтан бир мәмлекетлик стипендия жеңимпазлары болатуғын еди. Бүгинги күнде мәмлекетимизде жасларға қаратылған айрықша итибардың нәтийжесинде ҳәр бир жоқары оқыў орынларынан төрт, бес мәмлекетлик стипендия жеңимпазлары жетилисип шықпақта. Бизиң филиалымыздан 2021-2022-оқыў жылында бир студентимиз «Кино ҳәм телевидение режиссёрлығы» тәлим бағдары студенти А.Алламуратов «Ислам Каримов» атындағы мәмлекетлик стипендия жеңимпазы болған болса, 2022-2023-оқыў жылында төрт студентимиз мәмлекетлик стипендия жеңимпазы болыўға миясар болды. Олардан «Кино, телевидение ҳәм радио сес режиссёрлығы» тәлим бағдары студенти Шахрибану Реймова Өзбекстан Республикасы Президенти мәмлекетлик стипендиясы, «Сахна ҳәм экран көркем өнери драматургиясы» тәлим бағдары студенти Нозима Улуғова «Ислам Каримов» атындағы мәмлекетлик стипендиясы, «Вокал атқарыўшылығы» тәлим бағдары студенти Маржан Аллиярова «И.Юсупов» атындағы мәмлекетлик стипендиясы, «Сахна ҳәм экран көркем өнери драматургиясы» тәлим бағдары студенти Шахноза Қудайбергеновалар «Т.Қайыпбергенов» атындағы мәмлекетлик стипендия жеңимпазлығын қолға киргизди.

Усы мәмлекетлик стипендия жеңимпазы болған жасларымыз Азизбек Алламуратов ҳәм Шахрибану Реймовалар 2023-2024-оқыў жылында магистратураға имтихансыз кириў бахтына миясар болады.

Соны айрықша атап өтиўимиз тийис, филиалда халықаралық байланыслар бағдарында 8 сырт ел жоқары оқыў орынлары менен бирге ислесиў бойынша шәртнамалар дүзилди. Атап айтқанда, Россия Федерациясының Сибирь мәмлекетлик көркем өнер институты, Казан мәмлекетлик мәденият институты, Уфа мәм-лекетлик көркем өнер институтлары менен, Қазақстан Республикасының Тараз мәмлекет-лик университети, Яссаўий атындағы халық-аралық Қазақ-Түрк университети ҳәм М.Аўезов атындағы Қубла-Қазақстан университетлери менен өз-ара бирге ислесиў Меморандумларын имзалаған.

Соннан Яссаўий атындағы халықаралық Қазақ-Түрк университети ҳәм М.Аўезов атындағы Қубла-Қазақстан университетлери халықаралық атақлы рейтинг шөлкеми «Quacquarelli Symonds World University Rankings» 2023-жылдың ең жақсы 1000 университет дизиминен орын ийелеген. Сондай-ақ, 2022-жылы Ташкент қаласында өткерилген «Россия-Өзбекстан мәденият тараўы тәлим форумы» шеңберинде Россия Федерациясининг Россия мәмлекетлик театр көркем өнери институты ГИТИС пенен де 2023-жылы шериклик шәртнамасына қол қойыў бойынша келисиўге ерисилди.

Усы халықаралық байланыслар бойынша дүзилген шәртнамаларға тийкар 2022-жылы филиал студентлерине сабақ бериў мақсетинде 6 шет елли профессор-оқытыўшы мирәт етилген болып, филиалдың 2 профессор-оқытыўшысы бирге ислесиўши шет ел жоқары оқыў орынларында мастер класс өтип қайтты. 2022-жылы филиалымыздың 1 студенти Яссаўий атындағы халықаралық Қазақ-Түрк университетине академиялық алмасыў бағдарламасы шеңберинде жиберилген болса, 9 студентимиз белгили халықаралық таңлаўларға қатнасып, сыйлы орынларды ийеледи. Сондай-ақ, «Мәденият ҳәм китапхана хабар искерлиги» кафедрасы ассистент оқытыўшысы Г.Бектурсынова Өзбекстан Республикасы инновациялық раўажланыў министрлиги тәрепинен жас алымларды сырт ел илимий мәкемелерине қысқа мүддетке стажировкаларға жибериў бойынша шөлкемлестирилген таңлаўда жеңимпазлықты қолға киргизип, Россияның Россия театр көркем өнери институтында бир айлық илимий стажировка өтеў сертификатын жеңип алды.

Филиалда студентлердиң бос ўақытларын мазмунлы өткериў мақсетинде 2015-жыл «Пегас шоу» қуўнақлар ҳәм зийреклер командасы шөлкемлестирилди. Ҳәзирги ўақытта «Пегас шоу» командасы республика көлеминде өткерилип киятырған қуўнақлар ҳәм зийреклер таңлаўларында өзлериниң ҳәзилдәлкек шығыўлары менен қатнасып келмекте. 2021-жылы «Пегас шоу» командасы Қуўнақлар ҳәм зийреклер таңлаўының финал басқышында мүнәсип қатнасты.

Сондай-ақ, 2023-жылы февраль айында Өзбекстан Республикасы Жаслар ислери агентлиги Қарақалпақстан Республикасы басқармасы тәрепинен республикамыздағы жоқары оқыў орынлары арасында өткерилген «Қуўнақлар ҳәм зийреклер» таңлаўының Қарақалпақстан Республикасы чемпионы болды.

Студент-жаслардың мәденият ҳәм көркем өнерге болған қызығыўшылығын арттырыў, оларға қарақалпақ, өзбек ҳәм басқа да халықлардың миллий ойын үлгилерин кеңнен үйретиўде филиалда 2018-жылы «Тумар» қосық ҳәм ойын ансамбли шөлкемлестирилди. Бүгинги күнде «Тумар» қосық ҳәм ойын ансамбли елимиздиң Ғәрезсизлик, Наўрыз байрамлары ҳәм басқа да илажларда өзлериниң концерт бағдарламалары менен қатнасып, халқымыздың жүрек төринен орын алып келмекте.

Сондай-ақ, филиалда бакалавриат бағдарында билим алып атырған студент-қызлардың сабақтан бос ўақытларын мазмунлы өткериўде ҳәм оларды қосымша кәсипке бағдарлаўда филиал жанында «Шебер қоллар» орайы жумыс алып бармақта. Орай көркем өнер ҳәм мәденият тараўына қәнигелестирилген болып, бул жерде халқымыздың миллий кийим-кеншеклери, аяқ ойын ҳәм сахна декорациялары ушын керекли болған буйымларды пишиў-тигиў, тоқыў сырлары үйретиледи. Ҳәзирги ўақытта орайға қатнаўшы жаслар қолы шебер устазларынан пишиў-тигиў сырларын үйренип келмекте. Студентлердиң сапалы билим алыўында студентлер турар үйиниң орны айрықша есапланады. Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2020-жыл 28-декабрьдеги «2021-2023-жыллары Өзбекстан Республикасының социаллық ҳәм ислеп шығарыў инфраструктурасын раўажландырыў илажлары ҳаққында»ғы 4936-санлы қарарына тийкар Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәденият институты Нөкис филиалында 300 орынлы жатақхана имараты жаңадан қурылмақта. Қурылыс жойбары «LIDER PROF PROEKT» кәрханасы тәрепинен ислеп шығылған болып, қурылыс жумыслары «TREST 4» жуўапкершилиги шекленген жәмийети тәрепинен алып барылмақта.

Жуўмақластырып айтқанда, Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты Нөкис филиалы республикамыздағы мәденият ҳәм көркем өнер, театр, кино, телевидение ҳәм халық дөретиўшилиги бағдарлары бойынша жоқары маманлықтағы қәнигелерди таярлап беретуғын жоқары оқыў орны есапланады. Өткен дәўир аралығында филиалдан көркем өнер ҳәм мәденият, телевидение, радио, сондай-ақ, театр тараўлары, бақсышылық бағдарлары бойынша жоқары маманлықтағы жетик қәнигелер жетилисип шықты. Оқыў дәргайын питкерип, бүгинги күнде халқымызға хызмет етип, ел таныйтуғын қосықшы ҳәм актёрлардың жетискенлиги филиал жәмәәтин шексиз қуўанышқа бөлейди. Солай екен, мийнет жәмәәтимиз бенен биргеликте қарақалпақ мәденияты ҳәм көркем өнериниң раўажланыўында, оның дүнья бойлап танылыўында аянбай мийнет ете беремиз.

АМАНЖОЛ АЯПОВ
Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты Нөкис филиалы директоры, филология илимлериниң кандидаты.

TEATR HÁM MUZÍKA

USTAZ GULCHIRA XODJAMETOVANÍŃ ILIMDE TUTQAN ORNÍ

R.A.Abatbaeva – *erkin izleniwshi*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so‘zlar: musiqa, dirijyor, professor, musiqashunoslik, fortepiano, vokal, garmoniya, solfedjio, xor, opera, konsertmeyster, monografiya, dissertasiya.

Ключевые слова: музыка, дирижер, профессор, музыковедение, фортепиано, вокал, гармония, сольфеджио, хор, опера, концертмейстер, монография, диссертация.

Key words: music, conductor, professor, musicology, piano, vocals, harmony, solfeggio, choir, opera, accompanist, monograph, dissertation.

Qaraqalpaq muzıkasına óziniń ilimiy miynetleri menen búgingi kúnde birneshe shákirtler tayarlap tálim-tárbiya berip mashaqatlı jumıslarında ayanbastan iskerligin alıp barıp atırǵan ustaz, jámiyetlik isker, dirijyor, tariyx ilimleriniń kandidatı, professor, ádiwli ómirlik joldas, miyrimli ana Gulchira Xodjametova Ilishevna ilim jolında óziniń tınımsız izleniwlerin alıp barıp elimizdiń kórkem óner hám mádeniyat tarawınıń rawajlanıwında xızmet etip kelmekte. Ol búgingi kúnde Qaraqalpaqstanda mádeniyat hám kórkem óner tarawındaǵı birinshi hayal professor bolıp esaplanadı. Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institute Nókis filialında studentlerge bilim beriw menen birge olarǵa basshılıq etip, «Kórkem ónertanıw» fakulteti dekanı wazıypasında jumıs islep kelmekte. Sonday-aq, ol fakultette talantlı studentlerdi hár tárepleme qollap-quwatlap Respublikamızda bolıp ótetuǵın festival hám tańlawlarda belsendilik etiwi ushın tınımsız háreket etip kelmekte.

Xodjametova Gulchira Ilichevna 1971-jılı Nókis qalasında tuwılǵan. Ákesi Qaraqalpaqstan xalıq artisti, pedagog, belgili professional atqarıwshı Ilich Xodjametov, anası Mambetova Parshagul shıpaker.

G.Xodjametova 1978-jılı №19-sanlı ulıwma orta bilim beriw mektebine 1-klasqa oqıwǵa barıp, sol jılı R.M.Glier atındaǵı balalar muzıka mektebine «Fortepiano» bólimine oqıwǵa tapsırıp ustazı R.A.Valievadan sabaq aladı. Balalar muzıka mektebinde oqıp júrgen waqıtları dáslep birinshi qosıq aytıw sırların ákesi Qaraqalpaqstan xalıq artisti, pedagog Ilich Xodjametovtan aladı. Keyin ala Ózbekstan xalıq artisti B.Nadirovtan vokal boyınsha sabaq aladı hám Respublikada bolıp ótken koncertlerde xor solisti bolıp úlken saxnalarda óz belsendiligi menen qatnasıp kelgen. 1986-jılı mektepti tabıslı tamamlap, J.Shamuratov atındaǵı Nókis mámleketlik kórkem óner bilim jurtında «Xor dirijyorlıǵı» bólimine kirip, ustazı Qaraqalpaqstan xalıq artisti, dirijyor A.Mambetovtan bilim aladı. Óziniń talapshańlıǵı hám shaqqanlıǵı menen 1987-jılı qosımsha «Vokal» bóliminde Ózbekstan xalıq artisti B.Nadirovta vokalda oqıwdı dawam etedi. Muzıka teoriyası hám garmoniya pánleri boyınsha Qaraqalpaqstanǵa xızmet kórsetken kórkem óner ǵayratkeri, belgili kompozitor, muzıkatanıwshı Dariyxa Djanabaevadan bilim alıp, onıń jazǵan qosıqların atqarǵan. Oqıp júrgen waqıtlarınan-aq, G.Xodjametova 1987-jılı sol waqıtta Stanislavskiy atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik teatrǵa xor artisti bolıp jumısqa kiredi, 1987-jılları kompozitor N.Muxammeddinovtıń «Ájiniyaz» operasında xor jámááti menen qatnastı. Keyin ala «Ǵárip ashıq» muzıkalıq dramasına, S.Yudakovtıń «Maysaranıń hiylesi» muzıkalıq komediyasına hám taǵı basqa spektakller hám operalarda qatnastı. Tashkent qalasında, Xorezm wálayatında hám taǵı basqa qalalarda bolıp ótken «Qaraqalpaqstan Respublikasınıń ádebiyat hám mádeniyat» kúnlerine xor jámááti menen koncert baǵdarlamalarında qatnastı. [2]

1991-jılı Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutına «Muzıkalıq tálim» qánigeligi boyınsha oqıwǵa tapsırıp, dirijyorlıq sırların Qaraqalpaqstan xalıq artisti, dirijyor S.Palwanovtan, fortepiano boyınsha Qaraqalpaqstanǵa xızmet kórsetken jaslar ustazı N.I.Klishevadan, vokal sırların Qaraqalpaqstan xalıq artisti Ilich Xodjametovtan úyreniwdi dawam etedi. Institutta oqıp júrip J.Shamuratov atındaǵı muzıkalıq bilim jurtında «Vokal» bóliminde koncertmeyster bolıp isleydi.

Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Respublikalarında bolıp ótken vokal boyınsha kóplegen tańlawlarǵa studentler menen qatnasıp, aldaǵı orınlardı iyelep, «Húrmet jarlıq»ları menen sıylıqlandı.

G.Xodjametova 1996-jılı joqarı oqıw ornın pitkerip, sol jerde oqıtıwshı bolıp jumıs islep qaladı. Islep júrip ilim menen shuǵıllanıwdı aldına maqset etip qoyadı. 2001-jılı kandidatlıq dissertaciya temasın tastıyıqlatıp, 2007-jılı 13-aprel kúni Ózbekstan Respublikası Ilimler

Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi tariyx, arxeologiya hám etnografiya institutı qasındaǵı Ilimiy dárejeler beriwshi K.015.30.01 sanlı Ilimiy Keńesinde «Музыкальная культура Каракалпакстана в период Независимости» (1941-1991гг.) tema-sında 07.00.01-Ózbekstan tariyxı qánigeligi boyınsha kandidatlıq dissertaciyasın qorǵap shıǵadı. 2015-jılı Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialına «Rejissura hám aktyor sheberligi» kafedrasına oqıtıwshı lawazımına jumısqa kiredi hám sol waqıtları ilim menen shuǵıllanıwdı dawam ettiredi. 2019-jılı Ózbekstan Respublikası joqarı attestaciya komissiyası qararı menen docent ilimiy dárejesin alıwǵa miyasar boldı. [3]

2019-jıldan usı kúnge shekem Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı «Kórkem ónertanıw» fakulteti dekanı lawazımında islep kelmekte. Usı kúnge shekem qaraqalpaq muzıka tariyxı, muzıka mádeniyatı boyınsha 115 ten artıq ilimiy maqalalar hám tezisler baspadan shıǵardı. Solardan, 15 oqıw qollanba hám sabaqlıqlar, 3 monografiya, 93 ilimiy maqalası shet el jurnallarında baspadan shıqqan. Ol óziniń miynet jolı dawamında bir qatar monografiyalar, sabaqlıq qollanbalardı baspadan shıǵardı.

Atap aytqanda, «Музыкальная культура Каракалпакстана 1950-2005 годы» (Monografiya), 2007-jılı «Mekteplerde xor jáyáátin shólkemlestiriw hám úyretiw usılları» (Metodikalıq qollanba) 2003-jılı «Muzıka qosıq madeniyati 4-klass», (Oqıw-qollanba), 2005-jılı «Baslawısh klass oqıwshılarına qosıq namaların úyretiwdiń áhmiyeti hám úyretiw jolları» (Metodikalıq qollanba), 2008-jılı «Ǵárezsiz mámleketler doslıq awqamı (ǴMDA) muzıka tariyxı» (Oqıw-metodikalıq qollanba), 2010-jılı «Sahra búlbili» (Oqıw-metodikalıq qollanba) 2014-jılı «Xor aranjirovkası» (Oqıw qollanba), 2014-jılı «Xor hám xortanıw» (Metodikalıq qollanba), 2017-jılı «Xor klassı» (Oqıw qollanba), 2018-jılı «Dirijyorlıq» (Oqıw qollanba), 2020-jılı «Muzıka teoriyası hám garmoniya páninen sózlik» (Metodikalıq qollanba), 2020-jılı «Dirijyorlıq» (Sabaqlıq), 2021-jılı «Qaraqalpaq muzıka tariyxı-nıń rawajlanıwında kompozitorlardıń tutqan ornı» (Monografiya) 2022-jılı «Háweskerler xor oqıtıw metodikası» (Oqıw qollanba), 2023-jıl «Jámáát atqarıw» (Oqıw qollanba), 2023-jılı «Kompozitor N.Muxammeddinovtıń dóretiwshilik jolı» (Monografiya), 2023-jıl hám taǵı birneshe ilimiy jumıslar ústinde jumıslar alıp barmaqta. [Xodjametova G : 3]

Xodjametova Gulchira búgingi kúnde 3 proekt joybarları menen qatnasıp kelmekte. Solardan, shet el proekti: «Kreativ spark» xalıqaralıq dástúri tiykarındaǵı 1-Respublika, Ózbekstan Respublikası Pánler Akademiyası Qaraqalpaqstan bóliminiń N.Dawqaraev atındaǵı «Til hám ádebiyat» institutı muzıkalıq fondı hám qayta jetilistiriw boyınsha Franciyanıń Oraylıq Aziya úyreniw institutı (IFEAC) xalıqaralıq ilimiy proektiniń aǵzası. Ustaz Xodjametova Gulchira Ilichevnanıń miynetleri joqarı bahalanıp, ol 2019-jılı Ózbekstan Respublikası mádeniyat ministrligi hám Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutınıń «Húrmet jarlıǵı» menen sıylıqlandı. 2022-jılı Ózbekstan Respublikası Prezidenti tárepinen «Ǵárezsizlik bayramına 31 jıl tolıwı múnásibeti»ne arnap «Kókirek nıshanı» menen sıylıqlandı. 2022-jıl Rossiyada bolıp ótken JOO oqıtıwshıları arasındaǵı tańlawda qatnasıp «Jıl oqıtıwshısı-2022» 1-dárejeli diplom iyesi boldı. [3] 2022-jılı Joqarı attestaciya komissiyası qararı menen professor ilimiy ataǵın alıwǵa miyasar boldı. Qaraqalpaqstanda mádeniyat ham kórkem óner tarawındaǵı birinshi hayal professor bolıp esaplanadı. G.Xodjametova «Ustaz-shákirt mektebi»n de jaqsı jolǵa qoyǵan. Onıń tayarlaǵan shákirtlerinen derlik barlıǵı ilimiy ataqlardı alıp kelmekte.

Solardıń ishinde atap ótsek, docent ilimiy dárejesin alǵanlardan: A.Nadirova – Ózbekstan Respublikasında xızmet kórsetken artist, docent, S.Romanova – pedagogika ilimleriniń kandidatı, docent, S.Saytbekova – pedagogika ilimleriniń kandidatı, docent, Í.Moyanov – pedagogika ilimleri boyınsha (PhD) doktorı, docent, B.Esemuratov-Qaraqalpaqstan Respublikasında xızmet kórsetken artist, Z.Sharipova – Qaraqalpaqstan xalıq baqsısı, R.Atajanov – Qaraqalpaqtan Respublikasında xızmet kórsetken artist, G.Utepova – Qaraqalpaqstan Respublikasında xızmet kórsetken artist, bunnan tısqarı birneshe doktorantlarǵa ilimiy basshı bolıp olarǵa tuwrı jol kórsetiw menen bir qatarda ilimiy jumıslar islewde óziniń bilimlerin ayanbastan úyretip kelmekte.

Sol qatarında men de házirgi kúnde ilimiy jumıs islewde G.Xodjametovadan ilimniń sırların úyrenip kelmektemen.

G.Xodjametova keleshek jaslar ushın ilim tarawında jumıs islep atırǵan jaslarǵa ayanbastan óz kómegin berip, muzıka tariyxı hám mádeniyatınıń rawajlanıwına óziniń tájiriybesi hám tayarlap atırǵan shákirtleri menen úlgi bolarlıqtay ustaz desek asıra aytqan bolmaymız. Aldaǵı dóretiwshilik hám ilimiy jumıslarında tabıslar tilep qalamız.

Ádebiyatlar

1. Xodjametova G. Dirijyorlik etishda qo‘llarning to‘g‘ri holati. Oriental Art and Culture Scientific-Methodical Journal Volume 3 Issue 1 / March 2022.
2. Alliyarova M., Xodjametova G. (2022) O‘quvchilarning qo‘shiq aytishida ustozning ta’sir etish usullari. *Miasto Przyszłości*, *27*, 123–124. Retrieved from. Akademiyalıq tájiriybe almasıp qaytqan professor 17-noyabr 2022-jıl.
3. Абатбаева Р. Композитор Нажимаддин Мухаммеддинов ижодида тарихий сиймолар. Journal of Culture and Art 1.1 (2023): 60-66.
4. Абатбаева Рано Аллambергеновна. Қорақалпоғистон мусиқа маданиятини ривожланишида машхур бастакор Н.Муҳаммеддиновнинг ўрни. Oriental Art and Culture 3.1 (2022): 648-653.
5. Abatbaeva Rano. The manifestation of european and national traditions in the opera Gulayim. International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences 2.2 (2022): 185-187.

REZYUME. Ushbu maqolada tarix fanlari nomzodi, professor, ustoz, dirijyor Gulchira Xodjametova Ilichevna haqida uning ijodiy va ilmiy ishlari, qoraqalpoq musiqa san’atiga qo‘shgan hissalari haqida atroflicha so‘z qilinadi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье подробно рассмотрены кандидат исторических наук, профессор, педагог, дирижер Гульчира Ходжаметова Иличевна, ее творческие и научные труды, ее вклад в каракалпакское музыкальное искусство.

SUMMARY. This article examines in detail the candidate of historical sciences, professor, teacher, conductor Gulchira Khojametova Ilichevna, her creative and scientific works, her contribution to the Karakalpak musical art.

UDK. 78-79; (2023)

O‘QUVCHINING PROFESSIONAL OBRAZI UNING UMUMIY MADANIYATI BILAN BOG‘LIQDIR

G.Axımbetova – *docent*
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so‘zlar: nota, kuy, ijro, jo‘r, sozanda, solist, individual texnika, cholg‘u.

Ключевые слова: нота, мелодия, произведение, сопровождение, музыкант, солист, индивидуальный прием, инструмент.

Key words: note, melody, performance, accompaniment, musician, soloist, individual method, instrument

Musiqa asarini o‘rganishda dutor partiyasi bilan birgalikda ijro etiladigan fortepiano partiyasini puxta o‘rganish zarur. Fortepiano bilan birga ijro etishni musiqa asarini o‘zlashtirish jarayonida boshlagan ma’qul. Shunda ijrochi o‘z partiyasini o‘zlashtirish bilan bir qatorda fortepianoda ijro etiladigan partiyani ham o‘ziga singdirib boradi. Ba’zi sozandalar o‘z partiyalarini oxirigacha o‘zlashtirib bo‘lganlaridan keyin gina fortepiano bilan birgalikda ijro eta boshlaydilar. Bu hol cholg‘uchi uchun birmuncha qiyinchilik tug‘diradi. Cholg‘u va fortepiano ijrosi uchun yaratilgan musiqa asarlarini kuzatsak, unda quyidagi o‘xshashliklarni uchratishimiz mumkin. Ba’zi musiqa asarlarida fortepiano cholg‘uchi (solist)ga jo‘r bo‘lish vazifasini bajarsa, boshqa musiqa asarlarida cholg‘u bilan fortepianoning partiyalari bir-biriga teng va ma’lum darajada mustaqil xarakterga ega bo‘ladi. O‘quvchilarning salbiy sifatlarini o‘qituvchi vaqtida sezib, bartaraf etish choralarini ko‘rishi, kelajakda o‘quvchini qayta tarbiyalashdek qiyin ishning oldini oladi. Tarbiyada individual yondashish samaradorligini oshirishda o‘quvchi xarakteridagi ijobiy sifatlarga tayanish foydali, degan fikr avvaldan ma’lum. Masalan, cholg‘uni o‘rganayotgan o‘quvchida biror usul boshqalariga nisbatan yaxshi rivojlangan deylik. Repertuar tanlashda o‘qituvchi o‘quvchining xuddi shu sifatlarini hisobga olishi maqsadga muvofiq bo‘ladi. Bu o‘quvchidagi kamroq rivojlangan sifatlarga e’tiborsizlik bilan qarash, degani emas. Aksincha, o‘quvchilardagi ijobiy sifatlardan unumli foydalanish ularda kamroq rivojlangan sifatlarni ishga solish va mukammallashtirishga yordam beradi. [1.165]

Birinchi xolda kuyni boshqarib borish asosan cholg‘uchi (solist)ga yuklatilgan bo‘lib, fortepiano faqat jo‘rlik (akkompanement) vazifasini o‘taydi. Bunda solist ijro etayotgan kuy mustaqil, ijrosi fortepianosiz ham ma’lum darajada tugallangan

bo‘ladi. Bunday musiqa asarlari o‘zining tuzilishi bo‘yicha nisbatan oddiy bo‘lib, ulardan ta’limning boshlang‘ich davrlarida foydalanish mumkin. Lekin bundan o‘quvchi sozanda fortepiano partiyasiga e’tibor bermasa ham bo‘laveradi, degan xulosa kelib chiqmasligi kerak. Bunday musiqa asarlarini ijro qilish paytida o‘quvchi fortepianoda ijro etilayotgan akkordlar va ritmik shartlarni o‘z ijrosi bilan birgalikda eshita olishi lozim.

Qoraqalpoq xalq cholg‘uchilarida ijroni o‘rganayotgan yosh sozandalarda fortepiano bilan birgalikdagi ijro paytida ko‘proq uchrab turadigan kamchiliklardan biri musiqa asari ijrosini fortepiano bilan bir vaqtda boshlay olmaslikdir. Bu paytda o‘quvchining diqqati tamomila o‘zining ijrosiga qaratiladi va natijada fortepiano jo‘rligi solistning ijrosi bilan bir vaqtga to‘g‘ri kelmay qoladi. Ijroni fortepiano bilan birgalikda boshlash ko‘nikmasini shakllantirishda musiqa asarining birinchi tovushi boshlanishidan oldingi harakat hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Buni asarning boshlanishidagi dirijyorning qo‘l harakati (auftakt)ga o‘xshatish mumkin.

Musiqa asari davomida cholg‘uchi partiyasida ma’lum miqdorda pauzalar uchrab turadi. Bunday paytda fortepianodagi ijro, odatda davom etadi. O‘quvchi pauzalarning necha taktligini eslab qolish bilan bir qatorda o‘z ijrosining qachon boshlanishini ham puxta bilib olishi kerak. Bunda pauza davomidagi fortepiano ijrosini to‘la anglab olishi yaxshi natija beradi. Bundan tashqari, musiqa asaridagi asosiy kuyning yo‘nalishini aniqlab olish fortepiano jo‘rligida ijro etishda asosiy vazifalardan biridir. Ma’lumki, har bir musiqa asari ma’lum kuy (ohang) asosida qurilgan bo‘ladi. Mana shu kuy fortepiano partiyasidami yoki solist partiyasidaligini ajrata bilish konsertmeyster bilan chalish vaqtida ijroning to‘laqonli bo‘lishiga yordam beradi. [2.76]

Fortepiano partiyasini yuzaki bilish cholg‘uchi uchun etarli emas. Fortepiano partiyasi solistning partiyasi bilan uzviy bog‘langan bo‘lib, musiqa asarining buzilmas kompozisiyasini tashkil etadi. Shuning uchun haqiqiy ijro ulardan ansambl qonun qoidalariga bo‘ysungan holda katta mehnatni talab qiladi. Cholg‘uchining fortepiano bilan birgalikdagi ijrosi qanchalik o‘z vaqtida boshlansa, musiqa asarini o‘zlashtirilishi shunchalik sifatli va tez bo‘ladi. Ijro paytida o‘ng va chap qo‘l harakatining mutanosibligiga erishish ijro sifati uchun katta ahamiyatga egadir. Cholg‘uda ijroni o‘zlashtirishning dastlabki bosqichida o‘ng va chap qo‘llar holati ularning asosiy harakatlarini alohida o‘rganish va o‘rgatish maqsadga muvofiq bo‘lsa, keyinchalik ikkala qo‘l harakatining bir-biriga mutanosibligi asosida ish olib boriladi. Ya’ni o‘rtacha qiyinchilikdagi musiqa asarini ijro etish paytida ikkala qo‘l harakatiga sozanda bir xil e’tibor berishi kerak.

Agar bu paytda sozanda e’tiborni bir qo‘lga qaratib, ikkinchisini nazoratdan chiqarib qo‘ysa albatta, ijro kamchilikdan xoli bo‘lmaydi. Bunday paytda uchraydigan kamchiliklardan biri o‘quvchi chap qo‘l barmoq almashinuvining o‘ng qo‘l tovush hosil qilish harakati bilan mutanosibligini buzishidir. Masalan, birinchi tovush ijro etilgandan so‘ng, ikkinchi tovush o‘ng qo‘l yordamida chalinadiyu, lekin chap qo‘lning barmog‘i kerakli paytda ko‘rsatilgan pardani bosishga ulgurmaydi.

Natijada, tovush umumiy eshitilmaydi yoki bo‘g‘iq jarangsiz bo‘ladi. Gohida esa buning aksi ham bo‘lishi mumkin. Yana bir kamchilik, tordan-torga o‘tib ijro etishda qo‘llar harakatining nomutanosibligidir. Bunda chap qo‘lning barmoqlari bir tordan boshqa torga o‘tish vaqtida ulgursa, o‘ng qo‘l harakatni vaqtida bajara olmaydi. Osoyishta, rez bilan uzilmasdan ijro etishni talab qiladigan kuylarda chap qo‘l barmoqlari almashgan paytda rez usulini bajarayotgan o‘ng qo‘lning harakati, odatda, uzilib qoladi, ohangning uzluksizligi buziladi. Va nihoyat, chap qo‘lning barmoqlari har bir yangi tovush ijrosi paytida bosish harakatini qaytadan ta’kidlab amalga oshiradi. Bunday harakat ham kuyning uzilishiga olib keladi. Yuqorida ko‘rsatilgan kamchiliklarning barchasi o‘quvchining e’tiborsizligidan yoki ijro vazifasini to‘g‘ri tushunib etmasligidan dalolatdir. [3,189-190]

O‘qituvchi uning sababini aniqlab, o‘quvchiga tushuntiradi so‘ngra uni yo‘qotish choralarini belgilaydi. O‘quvchilarning o‘ng va chap qo‘l harakat qobiliyati bir xil bo‘lmasligi mumkin, ya’ni chap qo‘l barmoqlarining harakati talab darajasida bo‘lsa, o‘ng qo‘l harakatchan bo‘lmasligi yoki aksincha bo‘lishi mumkin.

Bunday holda o‘quvchi uchun tanlanayotgan repertuar va texnik materiallar shu kamchilikni yo‘qotishga qaratilgan bo‘lishi lozim. Musiqa ijrochiligidan ta’lim berish o‘qituvchidan turli bilim, ko‘nikma va qobiliyat talab etadigan ishdir. O‘qituvchi uchun faqat sozanda bo‘lishning o‘zi yetarli bo‘lmay, undan pedagogik fikrlash, o‘quvchining ichki dunyosini ko‘ra bilish, uning individual xususiyatlarini hisobga olish kabi sifatlarga ega bo‘lish ham talab etiladi. Cholg‘u ijrochiligidan ta’lim beradigan o‘qituvchi umumiy pedagogika va psixologiya sohalaridan ham xabardor bo‘lishi kerak. O‘quvchi o‘z o‘qituvchisini haqqoniy va talabchan, kundalik hayot muoammolarini to‘g‘ri hal qilishga o‘rgatuvchi shaxs sifatida tasavvur etadi.

O‘quvchilar o‘qituvchidagi har bir noaniq harakatlarni o‘z vaqtida ilg‘ab oladilar. Shu bilan birga ayrim o‘quvchilar paydo bo‘lgan muammoni asosan bir taraflama, voqeaning emotsional tarafiga asoslangan holda hal etmoqchi bo‘ladi. O‘z o‘quvchisining tabiatini yaxshi o‘rganib, tushungan o‘qituvchi bunday paytda talabaga muayyan holatdan to‘g‘ri xulosa chiqarib olishda yordam berishi kerak. O‘qituvchi o‘z fikrini doimo haqiqiy fikrga asoslangan holda ishontirish yo‘li bilan tushuntirishi lozim. O‘zaro ishonch va yaxshi munosabatning paydo bo‘lishida o‘qituvchining xulqi, muomala madaniyati katta ahamiyatga ega. O‘quvchilar o‘zlari yoqtirgan o‘qituvchilarga taqlid qilishlari yaxshi ma’lum. [4,92]

Agar o‘qituvchining so‘zi bilan amaldagi ishlari orasida to‘la mutanosiblik, bo‘lsa, o‘quvchilarning shu o‘qituvchiga bo‘lgan hurmati yanada ortadi. O‘qituvchiga nisbatan oddiy va samimiy munosabatda bo‘lish o‘qituvchilarning asosiy vazifasidir. Qo‘pol muomalada bo‘lgan o‘qituvchilar oldida o‘quvchilar kamgap bo‘lib, haqiqiy munosabatlarni berkitishga harakat qiladilar. Ba’zi o‘qituvchilar o‘z o‘quvchilarining boshqa o‘qituvchilar sinfidagi ishlar bilan tanishishlariga qarshilik ko‘rsatadilar.

O‘quvchida namoyon bo‘layotgan ijodiy intilishga hech qachon qarshilik ko‘rsatish kerak emas. Undagi kelajakka bo‘lgan umid va ishonchni qo‘llab-quvvatlash yaxshi natija beradi. O‘zidan avvalgi o‘qituvchilarning ishini tanqid ostiga olish o‘quvchiga salbiy ta’sir ko‘rsatib o‘qituvchiga bo‘lgan ishonchga putur yetkazishi mumkin. Pedagogik qobiliyat– insonning boshqa sifatlari kabi amaliy ish faoliyatida rivojlanib boradi. Pedagogik qobiliyat bilimlarni o‘quvchilarga aniq, ravon, tushunarli va qiziqarli qilib yetkazish, o‘quvchining psixologiyasini tushunish, bajariladigan ishda o‘xshashliklarga yo‘l qo‘ymaslik, o‘z faoliyatini tanqid va tahlil qila olish kabilarni o‘z ichiga oladi. Bundan tashqari, o‘qituvchi ba’zi tashkiliy ishlarni ham amalga oshirishi kerak bo‘ladi: ishni rejalashtirish, konkret sharoit va o‘quvchining imkoniyatlarini hisobga olgan holda sinf va uy mashg‘ulotlarini tashkil etish va boshqalar.

O‘qituvchi xarakteridagi individual xususiyatlar tarbiya ishida katta ahamiyatga ega. O‘qituvchilardan irodali bo‘lish, maqsadga to‘g‘ri intilish, talabchanlik bilan har bir ishni o‘z vaqtida oxiriga yetkaza olish, qiyinchilaklarni yengishda mardlik ko‘rsata olish kabilar talab etiladi. [5,32]

Ta’lim ishining muvaffaqiyatli bo‘lishi o‘quvchining kamchiliklarini tushuntirish va ularni bartaraf etish yo‘llarini ko‘rsatishga bog‘liqdir. O‘quvchi bilan bo‘lgan muomalada o‘zini tuta bilmaslik, jahldorlik va boshqa shunga o‘xshash kamchiliklar o‘qituvchi obro‘siga putur yetkazadi. Muomalada o‘ta to‘g‘rilik, qat’iylik va kamtarinlikni o‘quvchilar yaxshi qabul qiladilar. O‘qituvchi o‘z bilimini to‘xtovsiz to‘ldirib borishi kerak. U maxsus adabiyotlar bilan qiziqishi, mashhur o‘qituvchilar tajribasini o‘rganishi, shaxsiy tajribasini tahlil qilib, umumlashtira olishi lozim. Bunday o‘qituvchilarning darslari doimo qiziqarli va mazmunli o‘tadi.

O‘quvchining ijodiy tasavvurini faollashtirish maqsadida aniq misollar tanlay olishning ahamiyati juda katta. O‘quvchiga qanday musiqa asari yoqadi-yu, qanday asar ijro etish istagi borligini o‘qituvchi albatta hisobga olishi kerak. Oldin aytib o‘tilganidek, o‘qituvchi o‘z sinfida o‘quvchilarning yuksak musiqiy didlarini shakllantirish bo‘yicha kerakli ish olib borishi zarur. Umuman o‘quvchi faol, u yoki bu muammoni mustaqil hal eta oladigan qilib tarbiyalanishi lozim. Bu o‘quvchining individual imkoniyatlari rivoj-langanligiga bog‘liq. O‘qituvchi o‘quvchisining ijobiy va salbiy taraflarini chuqur o‘rganib, o‘zining tarbiyaviy ishini tashkil etadi. Har bir o‘quvchining tarbiyasi o‘ziga xos murakkab jarayon bo‘lib, biri ikkinchisidan farq qiladi. [6]

Oquvchi mahoratining muhim taraflaridan biri har bir o‘quvchidagi yaxshi xususiyatni vaqtida topib, o‘nga e’tibor berishdir. O‘qituvchi o‘quvchining diqqat-e’tiborini qadrlashi, uning shaxsga hurmat bilan qarash kerak. O‘quvchining iroda kuchiga aloqador bo‘lmagan kamchiliklarni uning yuziga solish yaramaydi. Umuman, ta’lim-tarbiya jarayonida o‘quvchining shaxsini haqoratlaydigan ko‘rsatmalarga yo‘l qo‘yib bo‘lmaydi.

O‘qituvchining professional obrazi uning umumiy madaniyati bilan bog‘liqdir. Bundan tashqari, o‘quvchining nazoratida ekanini unutmaslik kerak. Birgina nojo‘ya qo‘yilgan qadam yoki aytilgan so‘z o‘quvchiga bo‘lgan hurmatni yo‘qqa chiqarishi mumkin. O‘qituvchi ta’lim tarbiya jarayonida asosiy shaxs bo‘lib, uning pedagogik mahorati va bilimi haqiqiy ijroni shakllantirishda hal qiluvchi omil bo‘lib xizmat qiladi. Bu mahoratni rivojlantirishda boshqa o‘qituvchilarning ishlari bilan tanishish juda katta ahamiyatga ega. [7, 159-167]

Ilg‘or pedagogika metodlarni yaqindan o‘rganish tarbiya jarayonida uchrab turadigan kamchiliklarni bartaraf etishda o‘qituvchilarga yordam beradi. O‘qituvchi o‘z ishiga nisbatan tanqidiy munosabatda bo‘lishi, kasbdoshlarning maslahatlarini to‘g‘ri qabul qilish kerak. O‘qituvchilik katta quvonch baxt etish bilan birgalikda javobgarlik ham demakdir. Bizning

mamlakatimizda o‘qituvchilik katta hurmatga ega bo‘lgan e’zozli hunar hisoblanadi. O‘qituvchi tufayli bilimlar poydevori o‘rnatiladi, inson dunyoqarashi va xarakteri shakllanadi. Sifatlari erkin fikrlash, mehnatga muhabbat, odamiylik, ijodiy sifatlar bevosita o‘qituvchining ta’sirida tarbiyalanadi.

Adabiyotlar

1. H.Nurmatov – Qashqar rubobi. T. 2003.
2. O‘zbekiston Respublikasi madaniyati ishlari vazirligi – Rubob navolari. T.1993.
3. R.Qosimov – An’anaviy rubob ijrochiligi “O‘zbekiston” 2000.
4. Sh.Raximov – Dutor. T. 2005.
5. B.Raximjonov – Dutorchilar ansambli T. 2002 y.
6. R.Hamroqulov – Rubob taronalari to‘plami. Samarqand.– 2003
7. Boltaboyeva U., Rakhmonova N., Usmonov S. Characteristics of speech Art: problems and solutions //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2020. – T. 10. – №. 4. – C. 159-167.

REZYUME. Maqolada notalar asosida asboblarni chalish texnikasi va koncert davomida ular bilan ishlashning individual usullari batafsil bayon etilgan. Quyidagi mashqlar notaga muvofiq bajarish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi; Eng oddiy musiqada, dastlabki zarbaning birinchi yarmi chalinganda, o‘quvchi diqqatini shu zarbaning ikkinchi yarmiga qaratadi.

РЕЗЮМЕ. В статье подробно описаны приемы игры на инструментах на основе нот и отдельные приемы работы с ними во время выступления. Следующие ниже практические упражнения могут помочь в развитии способности выполнять в зависимости от ноты; В самой простой музыке, когда играется первая половина начальной доли, ученик сосредотачивается на второй половине этой доли.

SUMMARY. This article describes in detail the methods of playing instruments on the basis of notes and individual methods of working with them during the performance. The following practical exercises may help in developing the ability to perform depending on the note; the simplest music, when the first half of the initial beat is played, the student focuses on the second half of that beat.

ҚАРАҚАЛПАҚ САЗЕНДЕЛЕРИНИҢ САЗ АТҚАРЫЎ УСЫЛЛАРЫ

Л.Ахымбетова – *оқытыўшы*
Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты Нөкис филиалы

Таяныш сөзлер: нота, атқарыў техникасы, сазенде, жеке атқарыўшылық, солист, миллий музыкалық әсбап.

Ключевые слова: нота, техника исполнения, музыка, индивидуальное исполнение, солист, национальный музыкальный инструмент**.**

Key words: note, performance technique, music, individual performance, soloist, national musical instrument**.**

Түркий тиллес халықлар ишинде қарақалпақ халқының өз алдына бөлинип турыўшы миллий үрп-әдети мәдениети, салт-дәстүрлери менен басқа халықлардан ажыралып турады. Қарақалпақ халқы Орта Азияның қоңсылас халықларындай өзиниң ерте тарийхы, жоқары мәдениятына ийе. Халықтың тарийхый өтмиши, дәстүри өз алдына бай ғәзийнеси болып, ҳәр бир халықтың тили әдебияты, музыкасы фольклоры болатуғындай қарақалпақ халқының да өз ана тили, дәстүри музыкасы ҳеш бир халыққа уқсамайтуғын миллий қәдириятлары ҳәм мийраслары бар. Көп әсирлер тарийхына ийе болған қарақалпақ халқы өз турмыс тиришилигиниң ҳәр түрли жанрға бай мийрасларын дөреткен. Бул өзлигине тән болған миллий мийраслар дүньядағы барлық халықлар ҳәм миллетлер сыяқлы қарақалпақ халқында қәлиплесип атадан балаға, әўладтан-әўладқа өтип сақланып киятырғанлығы белгили. Миллий қәдирият мийрасларымыздың бири болған миллий музыканы сөз етер екенбиз, әўели молла Ғайыптың мына қатарлары есимизге түседи. Онда «Саз билан сәўбетти ялған демеңлер, Адам ата бина болғанда барды» деп келтирген. Қарақалпақ халқы бай-феодаллардың қол астында ҳәр тәреплеме езилип, көшип-қонып жүриўине қарамастан, узақ жыллар даўамында алтынға мегзес әжайып намаларын ядында сақлап, атадан балаға мийрас етип, бизиң дәўиримизге жеткерди. Олардың атқа-

рыўшылар тәрепинен қосып алынып, үзликсиз раўажланып, қанша-қанша өзгериске ушырап келгенлигине қарамастан өзине тән қәсийетин жоғалтпады. Бул белгилер әййемги дәўирлерден берли сақланып киятырған мәдений ҳәм тарийхый ескертпелерде сәўлеленген. Бизиң эрамыздың биринши әсирине тән әжайып мәдений ескерткиши «Айыртпамнан» таўылған «уу» әсбабы, археологиялық ашылыўларда топырақ қаладан табылған арфа шертип турған қыздың тасқа ойылған сүўрети ҳәм еки тарлы дуўтар тилиндеги саз әсбабын услап турған адамды сүўретлейтуғын фрагменттиң табылыўы буның айқын дәлили. Халқымыз саз десе елең етип, қулақ қойып силтидей тынып, яки болмаса нама, қосыққа ырғатылып шайқатылып отырады яки атқарыўшыға қосылып «берекет тап», «саў бол» деп хошаметлеўлерин берип сүйсине тыңлайды. Бул атадан-балаға мийрас болып жетип келгенлигине таңланып қараўдың қәжети жоқ. Неге дегенде музыкамыз бизиң қанымызға қарысып кеткен.

Дүньяға келген ҳәр бир инсан әўели музыка тыңлайды. Бул музыкамыз ана ҳәййиўи. Бул да халық намасы миллий музыкамыз ең дәслеп қайсы әсирде нешинши жылы ким тәрепинен басланғанлығы бизге белгисиз, болғаны менен көп санлы қосық намаларымыз усы дәўиримизге шекем жетип келген. Халық қанша аўыр турмыс кеширсе де, посып көшсе де миллий музыкасын яғный, саз-сәўбетин жоғалтпаған, устаз-шәкирт арқалы халық саўатлы болып кетемен дегенше халық ишинде сақланып келген. Тән алып соны да айтып өтиўимиз керек миллий музыкамыз бир ўақытлары умыт болыў дәрежесине шекем келген болса, енди Өзбекстан Республикасы өз ғәрезсизлигин алғаннан соң, биринши гезекте өтмишке қаралды. Елимизде жаңаша өзгерис пайда болып улыўма мәденият, үрп-әдет дәстүрлер тиклене баслады, милий қосықларды атқарып, сазларды шертетуғын бақсы, сазенделеримиз, жыраўларымызға кең жол ашылып кең имканият берилди.

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты Нөкис филиалы, Нөкис кәнигелестирилген мәденият мектебинен, Республикамыздағы барлық балалар музыка мектеплеринен миллий сазларды үйретиўши класслар ашылып иске түсти. Жас әўладлардың қызығыўшылығы артып, билим көнликпелерин устаз-шәкирт дәстүрлерин сол ашылған таза классларда миллий сазларды, қосықларды үйрениў бахтына миясар болып келмекте. Орта Азияда бирге жасап турған қоңсылас еллер, халықлар арасында ҳеш ким де тәкирарланбас миллий намалары менен қарақалпақ халқы ажыралып турады. Биз түркий тиллес халық болып жасап, бир-биримизден өрнек алғанбыз, биз бир-биримизге сүйенгенбиз, ҳәттеки бир заманлары туўысқандай қарысып кеткенбиз. Соншелли қарым-қатнас болғаны менен миллийлигимиз өзгермейди. Дәстүримиз, мәдениятымыз, тилимиз бир қәлипте сақланған, сыртқы тәсир болғаны менен түп саға өзгермей раўажланыўы мүмкин. Тарийх бетлери узақ өтмишти айқын айтады, деген менен аз ғана бурылыс болмаўына ҳеш ким кепиллик бере алмайтуғынлығы анық. Мен сөзимди қарақалпақ халық намалары менен дәлиллеп бергим келеди. Мәселен «Ешбай» намасы, «Қошым палўан» намасы, «Көр қыз» намасы «Салтық» ҳәм тағы басқа намаларымыз Хорезм халқында да гезлеседи. Бул демек яки бизден алған, яки биз Хорезмлерден алғанбыз. Булай деўиме олар да халық намасы деп атайды. Бизлер бул намаларды қарақалпақ халық намалары деп түсинемиз. «Бул намалар тийкарынан кимге тийисли?» деген сораў өз-өзинен туўылады. Бириншиден қарым-қатнас ҳәм қатар отырған еллер болғанымыз ушын анаў-мынаў өзгерислер бир-биримизге өткен болўы мүмкин. Той мерекелери ортақ болғанлығын ҳеш ким бийкарлай алмайды. Аўыл аралас, қой қоралас дегендей дәстүрлери мәдениятымызға, көркем өнеримизге өзгерис болса болғаны. Бирақ олардан бизге өткен қандайдур буйым болса да бизиң миллий нәрсемиз деп қарай алмайтуғынымыз турған гәп. Ал, енди жоқарыда айтып өткен намаларымызға нәзер салсақ. Бизиң музыка тарийхымызда ҳәр бир намаларымыздың, сазлардың келип шығыў тарийхы халық аўзында сақланған. Сол әпсанаўий тарийхына қарап ҳәм соған сүйене отырып, әлбетте мениң жеке пикириме намалар яғный жоқарыда аты аталған намалар ҳақыйқый бизиң халқымыз сазлары ҳәм намалары. Бизде бақсылар да, сазенделер де, жыраўлар да жетерли дәрежеде болған. Қоңсылас халықлар сазенделери менен қарым қатнасықта болғаны менен олардың намаларын халықлық намаларға кирите алмайтуғынлығы анық.

Миллий сазларымыз, халық намаларымызды дөреткен сазенделеримиз сол дәўирлердеги класслық композиторымыз десем де қәтелеспеймен. Бизиң бул дәўиримизге де нама сазларымыз, сол уллы бақсы, сазенделер шәкиртлер таярлап, сол шәкиртлери, шәкиртлер шығарып сақлап әкелген. Бир ашынарлысы ол ҳаққында яғный, неше нама

болса ҳаммесиниң толық тарийхы жазба түрде қалдырылмаған. Бизге атақлы бақсыларымыздың сағалары Ақымбет, Муўса, Сүйеўлер белгили.

Ақымбет бақсының көпшилик намаларын шәкиртлери шертип үйренген. Соннан шыққан Муўса ҳәм Сүйеў. Сүйеў көбирек түркменлер арасында бақсышылық еткен болса Муўса қарақалпақ бақсысы атанған. Муўса, Сүйеў екеўи жүдә жақын дос болған, тез-тез ушырасып тойларға бирге баратуғын болған. Муўса бақсы бизиң намаларымыз, сазларымыздың авторы, себеби Ақымбеттен соң Муўса бақсы ҳәр қыйлы ўақыяларға байланыслы намалардың көбисин шығарған.

Жоқарыда айтып өткенимиздей түркмен халықлары арасында бизиң намаларымызды тәкирарлайтуғын намалар ҳәттеки атлары менен бар. Мәселен: «Ала қайышлы», «Теке налыш», «Ғулпақ», «Темир донлы», «Ақ ишикли», «Мухаллес», «Ғарры пәтек», «Хожа бағман», «Әзийзим», «Көр қыз», «Келте салтық», «Дем бермес» ҳәм тағы басқалар бул бизиң миллий намаларымыз. Еки халыққа бирдей болыўы мүмкин емес деп ойлайман. Еки композитор бирдей қылып нама шығара алмағанындай нәрсе емес. Мениң пикирим Муўса шығарған намаларды өзлерине қоңсылас бақсылар ислеп алған болыўы мүмкин. Неге дегенде сол дәўирде жасап өткен бақсылардың устазы ҳәм ең алғыр күшли бақсы болғанлығын намалар шығарғанлығы туўралы бираз мағлыўматларға ийемиз. Бақсы жыраў ерте дәўирден халқымыз азығы болып руўхый байлығы, мәдеткары болып келгенлигин ҳеш ким бийкарлай алмайды. Атақлы көркем өнер ғайраткерлеримиздиң аты, лаўазымы еле де халық арасында сақланып киятыр. Жоқарыда айтып өткенимиздей намаларға ийемиз. Мәселен халқымыз жүрегинен орын алған «Бес перде» намасын Муўса өз заманласлары болған Хорезмли Шәмши, Түркменстанлы Сүйеў, қазақтан Абдулла күйши, Бухаралы Мамут бақсыларға арнап бес елден келген бақсыларды тәрийиплеп шығарған нама да бес бақсыны бир дәстеге байланған «Бес перде» сыпатында образлап, солар арқалы халықлардың терең идеялы жоқары көркем искусствосын көтериңки пафос пенен мақтаныш етип жырлап отырғандай сезиледи.

Жоқарыда биз сөз ектен қарақалпақ бақсысы Муўса бақсының көп ғана намалардың авторы екенлигин биз сөз еткен едик. Оларға «Сен яр қал енди», «Муўса», «Пақай», «Муўса сен яры», «Идирис», «Мер-теўик» ҳәм тағы басқа. Бул бақсыларымыздан соң бақсы сазенделеримиз де көплеген нама сазлар дөреткен ҳәм халқымыздың музыка әлемине өз үлеслерин қосып барған. «Музыканы халық дөретеди, ал композиторлар болса тек ғана аранжировкалайды» деген еди Глинка, бул баҳа оғада дурыс берилген. Мәселен, қоңсылас халықлардың бизге ямаса бизден қоңсылас халықларға өтер музыка болса қандайда бөлимин аранжировкалайтуғыны сөзсиз. Халқымыздың халық сазлары, намалары устаз-шәкирт жолы арқалы усы дәўиримизге алып келинди. Биз бақсы сазенделерди сөз етер екенбиз бунда ең уллы тулғалар Ақымбет, Муўса, Арзы, Ғәрипнияз, Сүйеўлерден басланады. Усы атақлы сазенде бақсылардан бир қанша намалар мийрасын шәкиртлери жеткерип, устаз-шәкирт жоллары менен халық арасында еле де жол гөнермей даўам етип киятыр. Бизиң бул дәўиримизде де атақлы бақсылар сазенделер өз шеберликлери менен ат қалдырып, халықтың зейнинен шыға алды. Есжан Қосполатов, Жапақ Шамуратов, Өтен Төрешов, Қурбанбай бақсы, Әмет Тарийхов, Қудайберген Таныбаев, Ибрайым Патуллаев, Жуман бақсы, Генжебай Тилеўмуратов, Турғанбай Қурбанов, Ғайрат Өтемуратов, Меңлибай бақсы, Аңсатбай Ғайратдинов, Сәлменбай Садыков, Қаражан Қабулов, Айтжан Хожалепесов ҳәм тағы басқа. Бул бақсы сазенделеримиз биз жасап турған дәўиримиздиң Ақымбети, Муўсасы. Бул бақсы сазенделер намаларға өзгерис киргизген болса, Есжан бақсы «Мийнет ет» мухаллести шығарған ҳәм айтып келген. Бул бақсы сазенделеримиз Есжан, Әмет, Қурбанияз, Өтен, Тыныбай, Қурбанбай, Ибрайым, Жуман бақсылар Ақымбет, Муўса жолына, Жапақ Шамуратов, Орынбай бақсылар Сүйеў жолына атқаратуғын болған. Сазенделерден мағлыўмат бизде жетерли дәрежеде емес.

Жақсы, күшли сазенделеримиз болғаны анық, олардан толық мағлыўмат қалмаған. Арзы атлы бурынғы сазендемиз медреседе оқып жүрип оқытқан молласына, яғный устазына жақсы сарпай бере алмағанлығына бола, «Сый перде» сазын дөреткен ҳәм устазына шертип берген екен. Биз мысалға келтирер көплеген сазенделеримиз ҳаққында жоқарыда айтып өткенимиздей оларға арналған мағлыўмат аз. Бирақ сазенде саз шерткенде халық уйып тыңлайды, деген менен негедур тек сазға кеўил толмағанда қәне бир ҳә деп жиберсе деген хошаметли өтинишлер ерксиз айтылады. Буған қарап биз сазенделеримиз де қосық айта алған ҳәм сазларын да жетик дәрежеде теңине атқарған болыўы мүмкин деп ойлаймыз.

Әдебиятлар

1. Қ.Айымбетов «Халық даналығы» 1988 ж.
2. Қ.Мақсетов «Қарақалпақ жыраў, бақсылары» 1983 ж.
3. Қ.Мақсетов «Дәстанлар, жыраўлар, бақсылар» 1992 ж.
4. Т.Адамбаева «Қарақалпақ музыкасы тарийхынан» 1985 ж.
5. К.Асқаров «Бақсы-жыраў тийкарлары» пәнинен лекция тексти.
6. Д.Алланазаров «Қарақалпақ сазлары».

РЕЗЮМЕ. Бул өзлигине тән болған қәдриятлар, миллий мийраслар дүньядағы барлық халықлар ҳәм миллетлер сыяқлы қарақалпақ халқында қәлиплесип атадан балаға, әўладтан-әўладқа өтип сақланып киятырғанлығы белгили. Бул дөретпелерге устаз-шәкирт, салт-дәстүрлер, мийнет жырлары, халық ертеклери, ашықлық ҳәм шайырлық дәстанлар менен көплеген халық қосықлары нама сазлары киреди.

РЕЗЮМЕ. Известно, что эти уникальные обычаи и национальные наследия, как и у всех народов и наций мира, передавались от отца к сыну, из поколения в поколение. К этим традициям относятся традиции мастера-ученика: народные песни, народные сказки, открытые и веселые былины, а также множество народных песен**.**

SUMMARY. It is known that these unique customs and national heritage, like all the peoples and nations of the world, have been passed down from father to son, from generation to generation. These traditions include teacher-student traditions: folk songs, folk tales, open and cheerful epics, and many folk songs.

УДК.127; 218-219 (2023)

МӘЖБҮРИЙ ДАЎЫС

С.А.Балтаниязов – *профессор*

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: қўшиқчи, опера, романс, музыкант, бастокор, мусиқа, қўшиқ, наво.
Ключевые слова: певец, опера, романс, музыкант, композитор, музыка, пение, мелодия.
Key words: singer, musician, romance, musician, singing, melody, opera, lovesong.

Қосықты мәжбүрий тек ғана бәлент даўыста айтыў емес, бәлки даўыс аппаратының күшли басым астында ислеўине айтылады. Үлкен диопазонға ийе гейпара қосықшылар ушын бәлент даўыста айтыў тәбийий болып табылады. Даўысты күшейтиў даўыстың толық көлеми менен емес, бәлки белгили бир адам ушын оның артықша күшлилиги менен белгиленеди [2. Д.Л.Аспелунд с.180]. Бул ҳәдден зыят даўыс күшиниң жаманланыўына даўыстың тембрине тәсир етеди. Мәжбурий: даўыс пенен, даўыстың ең жақсы тембр қәсийетлерине алып келетуғын, даўыс перделериниң ең гөззал «тербелислерин» сақлаўға болмайды. Вокал сымлары жоқары ҳәм төменги резонаторларда, аңсат ғана ҳәм тегис ағатуғын, гөззалдың даўысын бериў ушын емес, бәлки күшли ҳаўа басымын услап турыў ўазыйпасы тийкарында ислей баслайды. Нәтийжеде, даўыс перделерин бәнт режимде ислеўге көндирген, қосықшы басқа булшық етлерди ҳәрекетке келтирмей, қоңсылас ҳәрекетлер менен гегирдектиң бул тегис емес исине жәрдем бериўге ҳәрекет етеди, даўыс аппаратының жумысын ҳәм жақсы муўапықластырыўды жоғалтады. Соның менен бирге даўыстың тембриниң сапасы жоғалады. «Бир рет жоғалған (даўыстың жумсақлығы ҳеш қашан қайтарылмайды)», деди белгили оқытыўшы М.Гарсия [1. И.О.Бризгалов с.92]. Кем-кемнен, мәжбүрий қосық айтыў нәтийже-синде тембрди жоқ етеди ҳәм вибратоны бузыўды баслайды.

Даўыс шайқалады, қалтырай баслайды жығылып түседи. Мәжбүрди туўырлаў қыйын, бирақ даўыс үстинде мудамы жумыс алып барылса, көбинесе жоғалған қәсийетлерин қайтарып алыў мүмкин. Оның ушын сеслер уйғынлығы, сеслер үстинде көп ислеў керек. Қосықшыны мәжбүрий даўысқа ийтермейди. Шынығыўлар, вокализлер ҳәм кейинирек туўры сайланған репертуардағы артықша зорығыўларды алып таслап, сиз кем-кемнен даўыстың пайда болыўында, сезилерли дәрежеде жақсыланыўына алып келеди [3. М.Ризаева с.104]. Бирақ, буған тек мәжбүрий

даўыстың қәўипин анық түсиниў менен ерисиў мүмкин. Оның ушын студент даўыс күши тыңлаўшы ушын оның даўыс бәлентлигине алып келмеўин, күш ҳәм көлем тең емеслигин түсиниўи керек. Тембрдиң ең жақсы пазыйлетлерин анықлаў ушын ҳәрекет етип, биз асығыслық пенен ушыўды әмелге асырамыз.

Керисинше, тембрде жоғалған мәжбүрий даўыс, қосықшының жүдә көп ҳәрекетлерине қарамай, кемирек ушады. Мәжбүрлеў жас қосықшының әрман еткен нийетине алып келмейди сонда оның даўысы үлкен, күшли ҳәм залда жақсы еситиледи.

Кишкене даўыстың оркестр күши менен толық еситилиўи, ал үлкен даўыстың залда жоқ болып кетиўи ҳәм ҳеш қандай тәсирлер қалдырмаслығына белгили болған ҳақыйқат. Еслетип өтемиз, даўыстың өзгериўшеңлиги даўысты металл ҳәм ушыратуғын жоқары қосық форматының раўажланыўына байланыслы. Тембрди деформациялаўға мәжбүрлеў нәтийжесинде, жоқары форматлайтуғын күшсиз қәлиплесе баслайды ҳәм усының менен даўыс ушыўы жоғалады. Солай етип, ҳәр бир жас қосықшы анық түсиниўи керек, тыңлаўшылар ушын даўыстың бәлентлиги қосықшының сарплаған күши менен емес, бәлки атқарыў тембриниң туўрылығы менен белгиленеди. Туўры жолға қойылған даўыс пенен қосықшы даўысының орташа күшлилиги, оның даўыс тембриниң надурыслылығы, үлкен даўыс күши менен салыстырғанда жоқары даўыс тәсирлерин жаратады. Бул даўыстың ушыўы ҳәм ушпайтуғын даўыслардың бар екенлигин ашып береди, сол себепли профессионал қосық ушын, даўысы туўры жолға қойылған тәжирийбели қосықшылар ушын) олар болажақ қосықшыларға қарағанда аз энергия жумсайды. Бул қосықтың сыры, бирақ жас қосықшылар жақсы даўыслары менен өз тыңлаўшыларын табады. Олар мудамы залда еситилиў ушын күш пенен үлкен даўыста айтыўы керек. Тәжирийбели қосықшы, керекли даўыс шыңынан тысқары буған жол қоймайды [4.А.Е.Варламов с.120]. Қосықшылар арасында «Капитал менен емес, бәлки даўыстың процентлери менен айтыў керек» деген пикир кең тарқалған. Бул жайша көрип шығарылған ҳәдийсе ҳаққында сөз болады. Даўысты күшейтетуғын жас қосықшылар өз капиталларын, даўысларының, күшлерин бөлистириўге сарплайды. Тәжирийбели қосықшылар максимал даўысының ушыўында аз даўыс шығарады. Бул соның менен бирге, қаржы сарпламастан, қызығыўшылық пенен атқарыў даўысты жолға туўры қоймастан қосық айтыўды аңлатады. Хошаметлентиретуғын қосықшылар капитал менен қосық айтады ҳәм сол себепли тезирек даўысларын өширеди, даўыс тембрин өширеди, вибратоны бузады. Жас қосықшының күшли даўыс аппараты үлкен зорығыўларға шыдам береди, бирақ кейинирек анық түрде бузыла баслайды.

Форсировка даўысты алып таслаў үстинде ислей баслағаныңызда, оннан тезлик пенен қутылыў мүмкин емеслигин есте сақлаў керек, бирақ вокал аппараты кем-кемнен даўысты жумсатып ҳәм көбирек тәбийий даўысты табыў шығығыў етиў арқалы жүзеге келеди. Сиз оны жеңил даўысқа айландыратуғын қосықшыны тезлик пенен аўдарма ете алмайсыз, болмаса даўыстың «өшип кетиўи» ҳәм профессионал даўысын жойтыўы мүмкин. Булшық етлер кем-кемнен артықша қысылыўдан қутылып, сеслер уйғынлығын жойытпастан ҳәм қосық даўысын өзгерместен даўысты раўажландырыўға болады. Ҳеш қандай адамды тыныш-сызландыратуғын, бәлент даўыста қосық айтпаў керек. Шығарманың өзи студентти арқайын даўысқа, жумсақ, тыныш ҳәм еркин характерге үндеўи керек. Егер студенттиң музыкадан хабары болса, ол туўры қосық даўысының тонын таба алады. Бул жерде ең жақсы даўысты анықлаўға мөлшерленген шығығыўлар үлкен әҳмийетке ийе. Шығығыўлар арасында оператив ҳәрекет етиўге итибар қаратыў керек. Аўыр темптеги шығығыўлар сизди мәжбүрлеўге мүмкиншилик береди, ал тез темпте керисинше. Жоқарыда айтып өткенимиздей, туўры даўысты күшейтиўге қарсы гүрестиң ең жақсы усылы. Ҳәр бир нотаның қысқартылғанлығы қосықшының даўысын мәжбүрлеўге жол қоймайды. Даўысты мәжбүрлегенде оператив ҳәрекетлер бузылады. Усының себебинен, туўрылықты раўажландырыў бойынша жумыслар даўыстың және де масласыўшы болыўына алып келеди, даўыс аппараты керексиз стресслерден, артықша жүклерден азат етеди ҳәм даўысты қәлиплестириўде қатнасатуғын барлық ағзалар ортасында және де ийкемлестирилген муўапықлықты раўаж-лантырады. Бирақ, егер студенттиң өзи оның даўысы мәжбүрий атқарылыўын түсинбесе, оқытыўшының барлық умтылыў ҳәрекетлери нольге шығады. Өкиниш пенен айтамыз, қосықшылар көбинесе бул тәризде атқарыў мәжбүрий екенлигине исенеди ҳәм даўыстың қолайлығы ҳәм технологияға дыққат пенен қараў «химия» деп аталады. Бундай

жағдайларда, егер студентти исендириў мүмкин болмаса, барлық ҳәрекетлер пайдасыз болады. Тек ғана шуқыр исениў оған пикирин және де арқайын ҳәм тәбийй қосыққа өзгертиўге жәрдем береди. Әдалат соны талап етеди, тәбиятта узақ ўақыт даўамында мәжбүрий түрде қосық айтыўға ылайық болған сондай даўыслар бар, олар даўысқа сезилерли дәрежеде зәлел жеткизбейди. Қосықшылардың көпшилиги ушын, мәжбүрлеў көплеген қәўетерли даўыслардың өшиўине алып келетуғын қәўетерли қорқыныш болып табылады.

Әдебиятлар

1. И.О.Бризгалов «Школа пения для баритона и баса» - Тошкент: Литературы и искусства им. Гафура Гуляма, 1987 г.– 92 с.
2. Д.Л.Аспелунд «Развитие певца и его голоса» Москва: Планета музыки, 2017 г. - 180 с.
3. М.Ризаева «Стоновление молодого певца» Тошкент: Чўлпон нашриёти – 2003 г. -104 с.
4. А.Е. Варламов «Полная школа пения» Москва: Издательство Лань, Планета музыки, 2012 г. 120 с.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада бўлажак қўшиқчиларни вокал фанидан ўқитишнинг кетма-кетлиги ва қоидалари ҳақида сўз этилади.

РЕЗЮМЕ. В этой статье сказано о по этапном изучений правил будущих воколистов.

SUMMARY. In this article is spoken about learning the rule of future singers's one by one.

OPERA JANRÍNÍŃ PAYDA BOLÍWÍ HÁM RAWAJLANÍW JOLLARÍ

Z.Bekbergenov – *aǵa oqıtıwshı*

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so'zlar: opera, musiqa, fortepiano, madaniyat, san'at, musiqiy asar.

Ключевые слова: opera, музыка, фортепиано, культура, искусство, музыкальное произведение.

Key words: opera, music, piano, culture, art, musical work.

XVII ásirge shekemgi uzaq dawam etken, Jer júzilik shirkew muzıkasınıń dáwiri juwmaqlanıp, opera janrınıń júzege keliwine imkaniyatlar payda bola basladı. Opera – bul teatr, poeziya, oyın óneri, muzıkalıq shıǵarmalardıń barlıq túrlerin biriktiriwshi kórkem ónerdiń sintez forması. Opera janrınıń payda bolıwı kórkem ónerdiń kóplegen tarawlarına óziniń tásirlerin kórsete basladı. Operanıń payda bolıwı menen saz ásbaplıq shıǵarmalarınıń jańadan janrları payda bola basladı. Orkestr, ubertura, balet suitası sıyaqlı hár qıylı janrlar payda bola basladı. Oratoriya hám kantata sıyaqlı shirkew muzıkası janrlarına operanıń kompaziciyası vokal atqarıwshılıǵı usıllarınıń ózgeshelikleri payda bola basladı. Operanıń watanı Italiya bolıp opera janrı payda bolaman degenshe muzıka atqarıwshılıǵınıń rawajlanǵan jer júzilik formaları muzıkalıq teatr pastoral janrınıń juwmaqlanıwı, qosıq janrına bolǵan qızıǵıwshılıq arta baslaǵan. Opera janrı Italiyanıń Florenciya qalasında operanıń tiykarın salıwshı shayır Ottavio Rinuchchini hám sazendeler Yakopo Peri hám Julio Kachchiniler boldı. Ottavio Rinuchchini sózine Yakopo Peri hám Julio Kachchini muzıkasına jazılǵan birinshi Florenciya operası «Dafna» 1594-jıl Korsi úyinde 1-ret qoyıladı. Ekinshi Florenciya operası Ottavio Rinuchchini hám Yakopo Periydiń Orfey haqqındaǵı antik ápsanası tiykarında jazılǵan «Evredika» operası esaplanadı. Bul operanıń jaratılıwı francuz karoli Genrix IV Mariya Medichi menen 1600-jılı bolıp ótken neke toyına baǵıshlanǵan syujeti tiykarında 1600-jılı Julio Kachchinidiń «Evriwedika» operası jazıladı. Italiya operasınıń jáne bir orayı Rim boldı. Rimde opera teatrı Rim papası Urbanom VIII niń jaqın qarındasları bolǵan Barberinler shańaraǵı tárepinen ashıladı. Sonıń ushın da, Rim katolik watanında opera klerikal xarakterge iye bolǵan. Rim operaları syujetinde xrestiyanlıq diniy ideyalar táriplengen. Rim opera mektebiniń eń jaqsı shıǵarmalarınıń biri Loretto Vittorionıń (1588-1670 jılları) «Galateya» operası bolıp esaplanadı. Italiyalıq ataqlı kompozitor Klaudio Monteverdiń dóretiwshiligi XVII ásir muzıka mádeniyatında ayrıqsha orın tutadı. Onıń dóretiwshiligi Peri hám Kachchiniden ózine tán ózgeshelikleri menen biri-birinen ajıralıp turadı. Onıń jazǵan operaları: «Orfey», «Ariadna», «Poppeyaǵa taj kiydiriw». Monteverdiń qálemine tiyisli Torkvato Tasso syujeti tiykarında «Tankred

hám Klorida» shıǵarması 1638-jılı jaratılǵan. «Poppeyaǵa taj kiydiriw» operasınıń dramaturgiyası jarqın qarama-qarsılıqlarǵa tiykarlanǵan. Operadaǵı xarakterlerdiń kúshi hám haqıyqatlıǵı kompozitordıń dańqlı Shekspir menen birdey bolǵan. Monteverdi tárepinen islep shıǵılǵan opera dramaturgiyası Skarlatti basshılıǵında Italiya kompozitorları tárepinen qollanılǵan.

XVII ásirdiń ortalarına kelip opera kórkem óneriniń orayı Veneciyaǵa aylanadı. Veneciya operasınıń ózine tán onıń tiykarǵı qala turǵınlarına qolaylastırılǵan teatrlarǵa kóshiriledi. Veneciya opera mektebiniń ullı tulǵaları Franchesko Kavalli (1602-1676), Marko Chesti (1623-1669)lar. Franchesko Kavalli Monteverdiń ayrıqsha, dramalıq usılına tayanadı.

Marko Chesti Evropada húkim súrgen saray operasınıń avtorı. Onıń «Paris hám Elena» haqqındaǵı ápsana tiykarında jaratılǵan «Altın alma» operası muzıkalıq dramadan «opera-konsert»ke, virtuoz (seber atqarıwshı)lar operasına burılıstı baslap bergen jańa bir jóneliske túrtki boldı. Neapol operası Italyansha seria operasınıń ulıwma milliy túri menen teńlestirilgen Neapol operasınıń rawajlanıwınıń birinshi basqıshı Franchesko Provetsaleva Alessandro Skarlatti dóretiwshiligi menen baylanıslı. Alessandro Skarlatti Monteverdi, Kavalli, Chesti shıǵarmalarınan tálim aldı. Onda birinshi bólimin tákirarlawshı úshinshi bóliminiń jazdırılıwı toqtatılǵan.

Skarlatti dóretiwshiliginde rechitativtiń eki túri qáliplesken: biri secco (quruq) atı menen ataladı, onda klavesin akkordları menen birge atqarıladı. Monteverdi hám Skarlatti tárepinen jaratılǵan virtuozpatetik vokal usılındaǵı Italiya operasınıń milliy ózine tánligi sıpatında qabıl etildi. Operanıń eń ullı tulǵaları muzıkasında yaǵnıy Rossini, Verdi, Puchchidiń shıǵarmalarında rawajlanǵan. XVII ásir francuz operasınıń ullı tulǵalarınan biri Jan Batist Lulli. Kelip shıǵısı italiyalıq bolǵan (Lulli) gercog Giz tárepinen Italiyadan alıp kelingen hám francuz karoliniń qarındası shańaraǵına aspaz járdemshisi sıpatında jumısqa kirgen. Ataqlı sazende bolıp jetiskennen keyin Lulli francuz operasın jazıp shıqtı. Lullidiń operalarındaǵı milliy ózgehelik formalarında francuz teatrı hám klassikalıq tragediya óziniń tásirin kórsetti. Lulli óz operalarınıń vokal kórkem óneri ushın úlgi sıpatında Lulli milliy teatr kórkem óneri ózgesheliklerinen bolıp tragediyalıq deklamaciyanı aladı.

Lulli óz qosıqshılarınan nuqsansız aktyorlıq atqarıwshılıǵın talap etedi.

Onıń operalarındaǵı qosıq aytıw sóz hám háreket, aktyorlıq sheberliginen ajralmaydı. Lulli operalarınıń ayrıqsha quramlılıq usılı francuz operasına jarqın rańbáreńlik, shıray berip turıwshı, opera spektakliniń tamashagóy tárepin kúsheyttiriwshi balet bolıp esaplanadı. Balet orkestr muzıkasınıń rawajlanıwına úlken tásir kórsetti. Ol aytılmaǵan sezimlerdi ayaq oyınında táriyipleydi. Lulli «francuz uverturası» atın jalǵan hám úsh bólimnen ibarat jańa operanıń uverturaları túriniń ósh alıwdan esaplanadı.

Lulli operaları xor, balet, orkestrdiń epizodları uverturaları, antraktlar dekorativ sahnaları bolǵan dramaturgiya tárepinen birdey baylanıslı bolǵan kompoziciyadan ibarat. Nemis operasınıń tariyxı 1627-jılı atqarılǵan Genrix Shutstıń «Dafna» operasınan baslanadı. Gamburg operasında bir-birinen uzaqta bolǵan diniy xristianlıq xalqı menen antik mifologiya etikası jónelisleri qosılıp ketti. Gamburg operasınıń eń ullı tulǵası 120 opera avtorı Reynxardt Kayzer (1674-1739) bolǵan. Onıń «Oktavia» (1705), «Neron» (1706) operaları eń jaqsı shıǵarmalarınan. Genri Persellinniń lizo operasınıń jaratıwshısı sıpatında tariyxqa kirdi. Ol tájiriybeli sazende, inglis ádebiyatınıń jetekshi ǵayratkerleri menen dóretiwshilik baylanısta bolǵan hár tárepleme jetilisken tájiriybeli insan edi. Ol antemlar (psalomlar), saz ásbaplıq muzıka janrlarında hám dóretiwshilik penen shuǵıllanǵan. Perselldiń «Didona va Eney» operasındaǵı dramalıq waqıyalar basınan aqırına shekem muzıkaǵa júkletilgen, bul shıǵarmada sóylew qosımshaları hám dialogları bolmaǵan jalǵız inglis operası esaplanadı. Operada inglis xalqınıń milliy kolariti qollanılǵan. XVIII ásirde Italiyada jámiyettiń saray ishin jańlatıwshı Seria (turmısta bolǵan waqıyalardı real táriyiplewshi) opera hám demokratiyalıq qatlamlardıń jasaw turmısların sáwlelendiriwshi buffa (komik) operası jónelisleri aralarında básekilesiw kúshli edi. Seria operası bul dáwirde operanıń rawajlanıwı óz shegarasına jetip keliwi gúzetile basladı. Operada vokal atqarıwshılıq texnikasın kórsetip beretuǵın kóp sanlı tájiriybeli passajlar hám koloraturaları menen itibardı ózine tartadı. Kóplegen kompozitorlar, solar qatarı, Gendel hám óziniń dóretiwshiligin rawajlandırıwǵa háreket etken. Opera janrınıń haqıyqıy rawajlandırıwshısı sıpatında K.V.Gluk «saxna» ǵa kirip keldi. XVIII ásirde buffa operası turmıslıq zamanagóy mazmundaǵı muzıkanıń xalıqlıq milliyligi menen ajıralıp turadı. Opera janrınıń birinshi úlgilerinen J.Pergolezinniń «Slujanka» operası boldı. XVIII ásirdiń 60-jıllarında Evropa kórkem ónerine tán bolǵan lirikalıq sentimental aǵım kirip kelgen. N.Puchchidiń «Mehriban qız», J.Paiziyellonidiń «Digirmanshı hayal», jáne Bomarse komediyası tiykarında jazılǵan «Seviliyalıq shashtárez»

operaları jaratıldı. D.Chimarozanidiń ataqlı «Jasırın neke» operası menen avtor dóretiwshiliginde Italyansha buffa operası rawajlanıwın juwmaqladı. J.B.Lulli tárepinen jaratlǵan francuz lirikalıq tragediyası kompazitor óliminen soń abırayı túse baslaǵan dramaturgiya menen birge divertismentke aylanıp qaldı. Francuz komediya operası óziniń ataqlı tulǵaların F.A.Filidor, P.A.Monsine, A.Gretri kelbetlerin taptı. 1752-jılı Pergolezinniń «Slujanka» operasınıń qoyılıwın francuz komediya operasınıń rawajlanıwına berilgen sonǵı túrtki boldı.

Ádebiyatlar

1. Adeliya Xusinovna Trigulova. Xorijiy musiqa adabiyoti. Toshkent-«ILMZIYO»-2009.
2. V.Galatckaya. Xorijiy mamlakatlar musiqa adabiyoti.
3. З.М.Мирхайдарова. Жаҳон халқлари мусиқа санъатининг ривожланиш жараёни.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада опера жанрининг пайдо бўлиши ва ривожланиш тарихи ҳақида сўз этилади.

РЕЗЮМЕ. В данной статье говорится об истории возникновения и развития оперного жанра.

SUMMARY. This article talks about the history of the emergence and development of the opera genre.

UDK.332, 8901(2023)

ZAMONAVIY AKTYORLIK SAN'ATI MAKTABINING ASOSCHISI K.S.STANISLAVSKIYNING O'RNI

G.Bekniyazova - *katta o'qituvchi*

L.Urazmbetova – *docent*

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so'zlar. teatr, aktyorlik, maktab, an'ana maktabi, aktyor, sahna nazariyasi, qo'shiqchilar va balet.

Ключевые слова. театр, актерское мастерство, школа, школа традиций, актер, теория сцены, певцы и балет.

Key words. theater, acting, school, school of tradition, actor, stage theory, singers and ballet.

Har qanday san'at turi qatori teatr san'ati maktabining muvaffaqiyati avvalo to'g'ri tanlov va ana shu tanlov asosida teatr san'ati maktabida bilim olayotgan qobiliyatli yoshlarning ma'naviy komilligiga bog'liqdir. Chunki o'zi komillikka intilmagan ijodkor o'z ortidan butun bir tomoshabinlar avlodini ergashtira olmaydi. Komil inson, yetuk shaxs tarbiyasi eng muhim va hamisha dolzarb bo'lib kelayotgan mavzulardan biri hisoblanadi. Bu yo'lda ko'plab bitiklar, maqolalar, risolalar yozilgan va bundan keyin ham yoziladi.

Birinchi o'zbek dramaturgi Mahmudxo'ja Behbudiyning «Teatr – bu ibratxonadur» degan so'zlariga tayanadigan bo'lsak, komil inson tarbiyasida adabiyot va boshqa barcha san'at turlari qatori teatr san'atining ham o'rni beqiyosdir. Shuning uchun ham teatr san'ati, aktyorlik yo'lini tanlagan yoshlar oldida turgan muammolarni hal qilishda esa hech qachon shoshilmaslik kerak. Agar talaba taqdir taqozosi bilan adashib aktyorlik yo'nalishi bo'yicha o'qishga kirib qolgan bo'lsa (aktyorlikni yoshlikda kimlar orzu qilmaydi), o'z vaqtida bu xatoni tuzatish yo'llarini ko'rsata bilish lozim. Maqsad – talaba keyinchalik afsus qilmasin, hayotda o'z o'rnini topib olsin. Teatr atalmish san'atning ilk pillapoyasi aktyor tarbiyalash jarayoni haqida izchil, tabiiy ketma-ketlikni saqlagan holda biror qo'llanma yoki kitob yozish, uslubiyatni xuddi dars jarayonidagidek qog'ozga tushirish qiyin va og'ir vazifa. Chunki, bu yorug' olamda qancha odam bo'lsa, hammasining fe'l-atvori o'zgacha, bir-biriga o'xshamaydi. Qolaversa, bu yo'lda avvalo tajribaga, talabaning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib ijodiy muloqot qilishga, uning o'zligini kashf etishiga ko'maklashish prinsipiga tayanch ma'qulroqdir. [1.Abdullayeva, B.215] Talabalik saflarga qabul qilingan yoshlarga teatr san'ati, uning mashaqqatlari, aktyorlik kasbining o'ziga xos qiyinchiliklari va afzalliklari borasida xolisona ma'lumot berilishi shart. Shundan keyingina tadbiriy ravishda navbatdagi jarayonga o'tish lozim. Bu jarayon aktyorlik mahorati texnikasi (psixotexnika), san'at turlari, shu jumladan, musiqali teatrning o'ziga xos xususiyatlari, teatr etikasi, badiiy saviya, aktyorlik mahoratining unsurlari, musiqali teatr aktyorligi yo'nalishi talabalari uchun alohida, mukammal shakldagi musiqiy ritmik tarbiya (aynan musiqali teatr aktyorlarini tarbiyalash jarayoni dramatik teatr aktyorini tarbiyalash jarayonidan shu jihati bilan farq qiladi, chunki, musiqali teatrda baholash va

hatti-harakat qilish jarayoni kompozitor bergan takt, o‘lchamlarga bog‘liq bo‘ladi, aslida teatr san’ati shartli san’at, lekin musiqiy teatrning shartlilik darajasi yuqoriligi shu bilan izohlanadi), mashq etyudlar, mukammal etyudlar, rol ustida ishlashni o‘rganishdan va eng asosiysi, sahnaviy ijodning nazariy bilimlarini sahna nazariyasini ham o‘zlashtirishdan iboratdir. «Chunki sahna nazariyasi san’at maktabiga ilk qadam qo‘ygan talabaning aktyorlik kasbi mahorati sirlarini ongli ravishda o‘rganishiga imkon yaratadi». [2.Zaxava, B.71-79]

Aktyorlik kasbida nazariya muhim o‘rin tutadi. Ushbu sahna nazariyasini o‘rganish har qanday professional aktyor uchun zaruratdir. Har bir fanda nazariya bevosita amaliyotga yo‘l ochganidek, aktyorlik mahoratida ham nazariy asoslar amaliyot bilan bog‘lanib, to‘ldirib boriladi. Aktyordan sahna nazariyasini o‘qib o‘rganish talab etiladi, shuningdek, aktyorlik texnikasini o‘zlashtirish, puxta egallash lozim bo‘ladi. Bunga esa ma’lum amaliy mashqlar asosida bosqichma-bosqich erishib boriladi. Aktyorlik texnikasining asoslari dastlab birinchi va ikkinchi kurslarda chuqur o‘rgatilishi lozim. So‘ngra darslar sekin-asta pyesa va rol ustida ishlash, sahna obrazini yaratish usullarini o‘rganishga bag‘ishlanadi. [3.Stanislavskiy, B.93-99] Shuni alohida ta’kidlash kerakki, pedagog har bir talabaga uning o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib yondashuvi lozim. Shundagina uning o‘ziga xos tabiiy xususiyatlari saqlanib qoladi, sahnada tabiiy organik hatti-harakat qilish xislati mustahkamlanadi va rivojlanib boradi. Bugun «berilgan shart-sharoitda – men» talabi bilan tabiiy ishlayotgan talaba ertaga «berilgan shart-sharoitda mening rolim» va nihoyat, timsol qiyofasida ham tabiiy hatti-harakat qila oladigan ijodkor bo‘lib yetishadi.

Masalan, U.Shekspir o‘zining «Gamlet» fojeasida asar fabulasiga mashhur «Qopqon» sahnasini kiritadi. Bu sahnada Gamlet daydi aktyorlarga tomosha paytida bajarishi lozim bo‘lgan topshiriqlarni beradi. Bu jarayon xuddi rejissyorning aktyorga nazariy vazifa berishi kabi xislatga ega. Lekin bu zamonaviy nuqtai nazardan qaraganda, aktyorni nazariy jihatdan qurollantirishning ilk ko‘rinishi sifatida qolib ketdi. Faqat K.S. Stanislavskiy sahna nazariyasi masalalarini, aktyorlik texnikasi borasidagi fikrlarni ilm darajasiga olib chiqdi va bu «Stanislavskiy sistemasi» nomi bilan butun dunyoda tan olindi. Chunki sistemaning maqsadi – aktyorlarga sahnada rol orqali «inson ruhiyatining hayotini» jonli, badiiy haqiqatga yo‘g‘rilgan holda yaratishiga yordam berishdan iborat edi. Xuddi shu maqsadni amalga oshirish niyatida ham izlanishlar olib borildi va teatr maktabi yaratildi. Bu maktab shakl va mazmun birligini talab etadi. [4. Maxmudov, B.254] Har bir pedagog teatr san’ati maktabiga sodiq qolgan holda, o‘zining ko‘p yillik tajribasidan kelib chiqib o‘ziga xos ta’lim berish uslubini shakllantiradi. Bu jarayon ataylab qilinmaydi. Bu yerda, biz yuqorida aytganimizdek, ya’ni aktyorlikning tabiat bergan jihatlari bo‘lgani singari, pedagoglikning ham tabiat bergan ma’lum xislatlari yordamga keladi. Chunki aktyorlik qobiliyati bo‘lmagan shaxsni, qanchalik urinmagin, aktyor qilib shakllantirishning imkoni bo‘lmagani singari, pedagoglik xislati bo‘lmagan odamda ham bu xususiyatni shakllantirib va rivojlantirib bo‘lmaydi.

Agar teatrni ishlab chiqarish tarmog‘i deb tasavvur qilsak, uning mahsuloti yaxshi spektakl bo‘lishi kerak. Yaxshi spektakl tug‘ilishi uchun esa yaxshi xomashyo zarur. Teatr san’atida bu xomashyo *dramaturg* tomonidan tavsiya etilayotgan pyesa hisoblanadi. Yaxshi dramaturgiya bilan qurollanmagan teatr xuddi sifatsiz mahsulot ishlab chiqaruvchi, oxir-oqibat kasodga uchrovchi korxona misolidir. Demak, yaxshi dramaturgiyasiz teatrni, u yerda ijod qilmoqchi bo‘lgan aktyorlar va rejissyorlar faoliyatini tasavvur qilib bo‘lmaydi. Dramaturgiya teatr faoliyatini ta’minlab beruvchi san’at turi hisoblanadi. San’at turi deyishimizga sabab, har qanday yaxshi sahna asari aqliy, hissiy, g‘oyaviy-badiiy ijodning mahsuli hisoblanadi va teatrning asosini ta’minlab beradi. Boshqa tomondan, yaxshi dramaturgiya nafaqat tomoshabinga chuqur ma’naviy ozuqa beradi, balki rejissyor va aktyorlar ansamblining ijodiy o‘sishiga, yana da kamolga yetishiga xizmat qiladi.

Yaxshi pyesa, avvalo, unda ko‘tarilgan mavzu-muammoning aktualligi, saxnalarning tinimsiz kurashlar va hatti-harakatlarga asoslanib qurilgani bilan ajralib turadi. Bu borada ustozimiz A.Sayfiddinovning bir gaplari sira ham yodimdan chiqmaydi: «Aktyorlik mahoratidan xabardor, sahnaning changini yutgan va shu bilan birga qalam tebratishga layoqati bor insondan yaxshi dramaturg chiqishi mumkin». [4. Maxmudova, B.65]

Professor M.Abdullayevaning «Dramatik teatr va kinoda aktyorlik mahorati» kitobida teatrning ajralmas bo‘lagi rejissuraga oid juda o‘rinli fikr keltirilgan. «Teatr haqida so‘z borar ekan uning yana bir muhim bo‘lagi – *rejissyor*ga to‘xtalmoq talab etiladi». Spektakl yaratilish jarayonini rejissyor boshqaradi. Biroq bu teatrdagi ijodiy jarayonda tazyiq o‘tkazuvchi boshliq degani emas, albatta. Rejissyor teatr jamoasining, har bir

a’zosining ijodiy imkoniyati, ichki va tashqi organikasini bilishi, his qilishi lozim. Saxnada biron-bir obrazni, ya’ni o‘zga bir insonning qiyofasini tabiiy, ishonarli ravishda jonlantirishi uchun aktyor avvalo o‘z shaxsiyati nomidan, shaxsiy fantaziyasiga suyanib ish ko‘rishi lozim. Bu haqda E.Umarov «Obrazlar dunyosida» asarida «Artist daramaturgdan pyesani olib, o‘z qahramonini ko‘z oldiga keltiribgina qolmay, shu obrazga mos keladigan tabiiy harakatlar, gapirish xususiyatlarini izlaydi. O‘zini ana shu qahramonning o‘rniga qo‘ygan artist sahnada estetik voqelik yaratadi, ya’ni notanish bir kimsa obraziga «jon» kiritadi». deb yozadi. Yana u: «Aktyor ijrosi tabiiy va ishonarli bo‘lishi uchun u o‘z fantaziyasi va qahramonning sahnadagi hatti-harakati mantiqiga suyalishi kerak. Aktyor qanchalik dramaturg niyatini to‘g‘ri tushungan, qanchalik hayotiy tajribaga boy bo‘lsa, shunchalik uning san’ati tabiiy va haqqoniy bo‘ladi. Ammo, uning o‘z rolini sahnadagi talqini sahna mantiqidan chetga chiqmasligi kerak. Bunday ijro haqiqatsiz chinakam aktyor san’ati bo‘lishi mumkin emas». [5.M.Ismoilov B.192]

Stanislavskiy ta’limotiga ko‘ra ham aktyor sahnada obraz yaratish uchun o‘z shaxsiy kechinmalaridan to‘g‘ri foydalana bilishni o‘rganadi. Bu aktyorga organik ijod muhit sharoitini yaratadi. Aktyor eng elementar harakatni bajarish uchun ham rol hayoti sharoitini aniq baholay olishi kerak. Masalan, qayerdan kelganini va qayerga ketayotganini bilmay turib kishi oddiy jismoniy harakat bilan eshikni ochishni ishonarli bajara olmaydi. Voqealar aniqlanishi davomida asarning berilgan shart-sharoiti va aktyor obrazining unda tutgan o‘rni, hatti-harakati ahamiyati ham oydinlasha boshlaydi.

Ma’lumki, asarning sahnadagi har bir repititsiyasi jarayonida yangidan-yangi faktlar, hatti-harakatlar, fikr-g‘oya, vazifalar aniqlanib kashf etilib boradi. Bu jarayonda aktyorning vazifasi kecha topilgan, bajarilgan hatti-harakatni bugun ham ko‘r-ko‘rona qaytarish, shtamplashdan qochishi kerak. Biroq, dunyo bo‘yicha aksariyat teatrlarda yuqoridagi xatolik ko‘pchilik aktyorlarning odatiy holiga aylangan. Pedagog yosh talaba aktyorlar ongida har bir repititsiya jarayoniga yangidan yondoshib, har bir hatti-harakatdan tabiiylik, haqiqiylik, mantiqni qidirishni odat qilish lozimligini singdirib borishi kerak. Kecha topilgan jismoniy hatti-harakat bugun yangi uslubda, yangi mantiqqa suyangan xolda ijro etilishi lozim. [6. L.Urazmbetova, B.54]

Aktyorlar rol ustidagi ish jarayonini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yishi kerak, ya’ni har bir ijodiy jarayonda kechagi yoki o‘tgan kungi natijani qaytarishga urinmay jonli, tabiiy organik hatti-harakatni amalga oshirishga intilishlari kerak. Repititsiya jarayonlarida har bir topilgan harakatni takrorlash davomida uni har turli yangi topilmalar bilan boyitishni va shu maqsadda hatti-harakatning yangi shart-sharoitini o‘ylash, izlash kerak.

Adabiyotlar

1. Abdullayeva M. Dramatik teatr va kinoda aktyorlik maxorati.“Tafakkur qanoti” nashriyoti-T.: 2014. 215 bet.
2. K.S.Stanislavskiy. Aktyor o‘z ustida ishlashi. 93-99 betlar.
3. Maxmudov J., M.Chexov. Aktyor texnikasi, tarjima (2016 y.). 254 bet.
4. Maxmudova X. Aktyorlik maxorati fani majmuasidan mashqlar matni. -T., 2016 y. 65 bet.
5. M.Ismoilov. Sahna Pardozi. 2004 yil. 154 bet.
6. L.Urazmbetova. Aktyor sheberligi. T.Fan ziyosi. 2019.

REZYUME. Teatr san’ati maktabiga fidoyilik ko‘rsatgan har bir o‘qituvchi o‘zining ko‘p yillik tajribasidan kelib chiqib, o‘ziga xos dars uslubini shakllantiradi. Bu jarayon qasddan emas. Bu yerda, yuqorida aytganimizdek, harakatning tabiatga xos tomonlari bo‘lganidek, pedagogikaga ham xos jihatlar tabiatning o‘ziga xosdir.

РЕЗЮМЕ. Каждый педагог, посвятивший себя школе театрального искусства, разрабатывает свой собственный стиль преподавания, основываясь на своем многолетнем опыте. Этот процесс не является преднамеренным. Здесь, как мы уже сказали выше, так же, как есть аспекты актерского мастерства, присущие природе, так и присущие педагогике аспекты присущи самой природе.

SUMMARY. Each educator, while committed to the school of theatrical arts, develops his or her own style of teaching based on his or her many years of experience. This process is not intentional. Here, as we have said above, just as there are aspects of acting that are inherent in nature, so there are inherent aspects of pedagogy that are inherent in nature.

UDK.90. 215-216 (2023)

KÓRKEM OBRAZ - BUL OBYEKTIV HÁM SUBYEKTIVTIŃ BIRLIGI

A.Bekpolatova – *oqıtıwshı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so‘zlar: musiqa, fortepiano, madaniyat, san’at, musiqa asari, pedagogik nazariya, badiiy obraz.

Ключевые слова: музыка, фортепиано, культура, искусство, музыкальное произведение, педагогическая теория, художественный образ.

Key words: music, piano, culture, art, musical work, pedagogical theory, art image.

Muzıkanıń ózine tánliǵi sonda, onıń tili hár qanday waqıyanıń payda bolıwınıń anıq túsiniklerin, sebebin hám nátiyjelerin sáwlelendire almaytuǵın muzıkalıq obrazlardıń tili esaplanadı. Muzıka sonday sezimlerdi de oyatadı, olar geyde ózlerinin tolıq sáwleleniwin taba almaydı. Muzıka shıǵarmasınıń tiykarǵı mazmunı, onıń waqıt ótiwi menen ashılatuǵın tiykarǵı ideyası, bul rawajlanıwdıń áhmiyetin túsiniw hám túsindiriw múmkin. Biraq bul mazmun ózine tán muzıkalıq qurallar (saz, garmoniya, ritm, rejim, temp hám basqalar) arqalı ashıp berilgenligi sebepli, onı túsiniw ushın joqarıdaǵı barlıq qurallardıń ekspressiv mánisi haqqında túsinikke iye bolıw kerek. Solay etip, muzıka shıǵarmasın tusiniw onıń tiykarǵı ideyasın, xarakterin, keypiyatın, ózine say muzıkalıq súwretlew quralları menen jetkerilgenligin ańlawdı názerde tutadı.

Sazende-atqarıwshı hám avtordıń tilegine jaqın bola aladı, súwretlew qurallarına iye bolsa tap ózinińpikirin, sezimlerin bildirip atırǵan sıyaqlı onı sonday temperament, isenim ańsatlıq penen jetkeredi. Muzıkashı basqa birewdiń fantastikasına iseniwi hám onı shın kewilden islewi, basqa birewdiń tekstine ózinińtómengi tekstin kirgiziwi, ozinen «ótiwi» óz oy-qıyalın janlandırıwı hám toltırıwı kerek. [1.46]. Muzıka shıǵarması ústinde islewdiń dáslepki basqıshı, tiykarınan atqarıwshıǵa ol sırtta turǵan obyekt sıpatında qarama-qarsı turıwı menen xarakterlenedi. Bul da «spektakl» emes, «oyın», «oynaw» hám «atqarıw» ortasında sıpat tárepten parqı bar.

Bul maqsetti student jumıstı ózlestirip, «tájiriybe apparatı»nıń ayırım táreplerin rawajlandırıwshı arnawlı qurallar ustinde islegende ámelge asırıwı múmkin. Oqıtıwshı tek oyındı qanday oynawın kórsetiwi menen bánt bolsa, oqıwshını dóretiwshilikke jetelemeydi. Muzıka shıǵarması ústinde islewdiń ózi maqset bola almaydı. Hárbir tapsırılǵan wazıypa oqıwshıǵa qandaydur jańa qánigelikti iyelewine járdem beriwi kerek. Siz dóretiwshilikti úyrete almaysız, biraq qalay etip dóretiwshilik islewdi úyretiwińiz múmkin. Oqıtıwshı atqarıwshılıq isinde usı quramalı proceske belsene basshılıq etiwi kerek.

Birewdiń obrazına dóretiwshilik tárepten kirip barıw procesinde shaxstıń intellectual hám emocional shegaraların keńeytiw múmkin boladı. Sonıń menen baylanıslı bolǵan jekeliktiń bayıtıwı hám ózgeriwi sebepli basqa obraz bolıwdı toqtatadı hám atqarıwshı jeke, individual qásiyetlerin avtordıń pikir sezimleri menen birlestire aladı. [2.154] Solay eken, kórkem obrazdı ańǵarıw mashqalası dóretiwshilik tálim mashqalası menen bekkem baylanıslı. Dóretiwshilikke júrgizetuǵın tárbiya sisteması sonday oqıtıw usılların qollap-quwatlaydı, olar járdeminde oqıwshı ne ushın hám nege «islew» kerekligin sezedi hám túsinedi. Dóretiwshilik tálim individual jandasıwdı talap etedi. Hárbir shaxs bir qatar tuwma hám arttırılǵan pazıyletlerdiń ayrıqsha kombinaciyası menen xarakterlenedi. Studenttiń tábiyiy qásiyetlerinen paydalanıp, oqıtıwshı kórkem shaxsqa tásir etiwi hám rawajlanıwı múmkin. Dóretiwshilik tárbiya bilim hám kónlikpelerdi iyelew qábiletin tárbiyalawdı óz ishine aladı. Oqıwshı óziniń kórkem óner baǵdarındaǵı aktiv ilgerilew hám háreketleri menen ǵana kámalatqa jetiwi múmkin. Oqıwshıǵa hámme zattı ashıq formada usınıs etken oqıtıwshı studentti izertlewge úyretpeydi, dóretiwshilik izleniwsheńlikti tárbiyalamaydı.

Dóretiwshilik tálim túsinik hám texnika ortasındaǵı múnásibetti túsiniwdi názerde tutadı. Busonidiń: «Súwretshiniń ıqtıyarında qansha kóp aqsha bolsa, oǵan arzalar da sonshelli kóp boladı», degen sózleri naǵız ózi ideyanıń ańlatpası bolıp tabıladı. Dóretiwshilik tálim pedagog iskerliginiń kólemi hám mazmunın keńeyttiredi. Oqıtıwshı shaxsına, onıń bilim hám ilimiy tájiriybesine úlken talaplar qoyıladı. Oqıtıwshı tek ǵana kórkem óner tiykarların úyretip qalmastan, bálkim «intellektual apparat» retinde oqıwshınıń kórkem hám etikalıq jetekshisine aylanadı. Oqıtıwshı óz shákirtin tıńlaw hám esitiw, qaraw hám kóriw, baqlaw hám tańlaw, baqlanǵan hádiyselerdiń mánisin túsiniw hám ózinde bar bolǵan sezimlerdi qayta islewge úyretiwi kerek.[3.121-124]

Kórkem súwrettiń dúzilisi mudamı da sfenkstegi sıyaqlı anıq emes. Biraq, kórkem ónerdegi quramalılaw jaǵdaylarda da hádiyseler jarıqqa shıǵadı hám bir-biri arqalı ózin kórinetuǵın etedi. Mısalı, «Urıs hám tınıshlıq» romanında Andrey Bolkonskiydiń Natashaǵa bolǵan muhabbatı, ákesi menen bolǵan munásibeti, Austerlic aspanı hám mıńlaǵan zatlar arqalı ashıp beriledi. Súwretshi associativ pikirleydi. Onıń ushın bult, Chexovtıń Trigorında bolǵanı sıyaqlı, pianinoǵa uqsap kórinedi, ol qızdıń táǵdirin qus táǵdiri arqalı ashıp beredi. Metaforalıq oylaw polisemantik bolıp, turmıstıń ózi sıyaqlı mazmunı bay hám tereń bolıp tabıladı. Súwrettiń uǵımsızlıǵınıń táreplerinen biri bul tómen batır. E.Xeminguey kórkem óner shıǵarmasın aysberg penen salıstırdı: joq úlken bólim ol kórinedi hám tiykarǵı zat suw astında jasırıngan. Bul oqıwshını aktiv etedi, shıǵarmanı túsiniw procesi birgelikte islew, oylaw, súwretke sızıw sıyaqlı boladı. Túsiniwshi pikirlew ushın dáslepki impulsti aladı, oǵan sezimlik jaǵday hám alıngan maǵlıwmatlardı qayta islew programması beriledi, biraq ol shıdamlılıq erkinligin de, dóretiwshilik oyda sáwlelendiriw múmkinshiligin de saqlap qaladı.

Kórkem obraz - bul bir qatar hádiyseler ushın zárúr bolǵan konkret seziwchi formada ashıp beretuǵın individuallastırılǵan ulıwmalasqan. Oylawdaǵı universal hám individual dialektika olardıń reallıqqa dialektik kirip barıwına sáykes keledi. Kórkem ónerde bul birlik ózinıń universallıǵında emes, bálki ayrıqshalıǵında kórinetuǵın boladı: ulıwmalıq shaxsta hám shaxs arqalı kórinetuǵın boladı. «Ullı shayır, – dep jazǵan edi Belinskiy ózi haqqında, «men» haqqında sóylegende, general haqqında insaniyat haqqında aytadı, sebebi onıń tábiyatında insaniyat jasaytuǵını hám sol sebepli onıń qayǵısında hámme ózinikin tán aladı hám ol jaǵdayda tek ǵana shayır, bálki insan, onıń insaniyattaǵı inisi de bar». [4.63]

Kórkem obraz – bul pikir hám sezim, racional hám sezimlik birlik bolıp tabıladı. Sezimlik kórkem obrazdıń tariyxıy tárepten erte hám estetik tárepten eń zárúrli tiykarǵı principi bolıp tabıladı. Áyyemgi hindlerdiń pikirine qaraǵanda, kórkem óner adam ózinıń hádden tıs ishki sezimlerin uslap tura almaǵanında tuwılǵan.

Turaqlı dóretpe jaratıw ushın tek ǵana haqıyqatlıqtı keń jaqtılandırıw emes bálki idea hám seziwsheń temperatura da zárúrli bolıp tabıladı. Fransuz músinshisi O.Roden kórkem dóretiwshilik ushın hám pikir, hám ishki-sezimlerdiń mánisin ajıratıp kórsetken: «Kórkem óner dúnyanı túsiniwge umtılatuǵın jáne bul dúnyanı túsinikli etiwge jetkeretuǵın oylaw shıǵarması bolıp tabıladı... Ol súwretshi kewiliniń hámme zatta sáwleleniwi bolıp tabıladı. Ol tiyetuǵın zatlar».

Kórkem obraz – bul obyektiv hám subyektivtiń birligi. Bul ájayıplıqtı sáwlelendiriwshi turmıslıq mazmun... Súwret tek ǵana súwretshiniń dóretiwshilik fantaziyası hám oylap tabılǵan zatqa munásibeti menen qayta islengen haqıyqatlıq materialı emes, bálki dóretiwshi ózliginiń barlıq baylıqların yamasa Pikassonıń dostı Xuan Gris aytıp ótkeni sıyaqlı, «sapanı» Súwretshiniń ózi keshirgen ótken zaman tájiriybesi muǵdarına baylanıslı». [5.213]

Ilimiy nızamlar kóbinese túrli ilimpazlar tárepinen bir-birinen ǵárezsiz túrde dóretiledi. Mısalı, Leybnic hám Nyuton bir waqıttıń ózinde differencial hám integral esaplardı jańalıq etip ashtı. Ilimiy jańa ashılıwlardı tákirarlaw múmkin, biraq kórkem ónerdiń kóp ásirlik tariyxında hár qıylı súwretshiler shıǵarmalarınıń bir-birine sáykes keliwiniń heshbirı bolmaǵan. Nızam «orınlamaw arqalı ámelge asırıladı» (Gegel). Ulıwma nızamlıq: kórkem súwret ayrıqsha, túpten ayrıqsha bolıp tabıladı, sebebi onıń ajıralmaytuǵın bólegi dóretiwshiniń ayrıqsha individuallıǵı bolıp tabıladı. Muzıkatanıwshılıq kórkem obraz, muzıka mazmunı, onı ańlatıw quralları máseleleri menen de shuǵıllanadı. Muzıkanıń mazmunı «úlgi etip bolmaytuǵın», onı «qayta aytıp beriw», onı qandayda bir tárizde, sonday-aq awızsha tárizde jetkeriw múmkin emes, degen pikir uzaq waqıttan berli keń tarqalǵan. «Muzıka sózler tawsılǵan orında baslanadı». Muzıkanı sóz benen ańlatıp bolmawı haqqındaǵı bayanatta hádden tıs kategoriya bar. Óytkeni, kópshilik arnawlı bir muzıkalıq dóretpelerdiń mazmunın kórkem ádebiyatqa baylanıslı súwretler (belgiler, oyın háreketleri, súwretler) menen jetkeriwge háreket etken hám háreket etip atır, jáne bul urınıslardıń barlıǵı áwmetsiz boldı, dep aytıw múmkin emes.

Muzıka insannıń psixikalıq iskerligi jemisi bolıp tabıladı. Sonlıqtan, eń ulıwma mániste muzıka shıǵarmasınıń mazmunın avtor-kompozitordıń (ol óz gezeginde dóretiwshilikte tek ǵana shaxs retinde, bálki dóretiwshi sıpatında da kórinetuǵın boladı) sanasında haqıyqatlıqtı sáwlelendiriw nátiyjeleri retinde anıqlaw múmkin. Belgili bir social gruppanıń wákili retinde, onıń mápleri, psixologiyası, ideologiyası wákili esaplanadı).

Kórinip turǵanday, ol da, muzıka haqıyqatlıq hádiyselerin sáwlelendirse, ishki sezimlerdi, keshirmelerdi anlatsa, olardı modellese, onıń quralları tap túsinik quralı bolıwǵa shaqırıladı hám usı mánisten alıp qaraǵanda mazmunlı boladı. Biraq mazmun hám qurallar ortasındaǵı baylanıslılıqtıń túrli sharayatlarda birdey bolıwdan

uzaq bolǵan tábiyatı ele zárúr tolıqlıq penen ashıp berilmegen hám olardıń ulıwmalıǵı da oraylıq máselelerden biri bolıp, uzaq waqıttan berli sezilip, belgilep qoyılǵan. Muzıkanıń «tásir sırı» retinde. Muzıka elementleri menen baylanıslı bolǵan individual muzıkalıq qurallar, yaǵnıy belgili bir melodiyalıq naǵıslar, ritmler, modal búklemler, garmoniya qatarı ekspressiv-semantikalıq mánislerge iye emes: bir hám birdey qurallar qollanılıwı múmkin. Túrli hátte keri ekspressiv effektlerge úles qosadı. Mısalı, senkoplar birpara jaǵdaylarda anıqlıq, dinamiklik, jarılıw effektine úles qosadı, basqalarında lirik sezim, úshinshiden, ayrıqsha áhmiyetli minutalıqlardı jasırıw arqalı erisiledi.[6.81]

Muzıkalıq pedagogikada kórkem obrazdı aytıw mashqalası júdá aktual bolıp tabıladı. Bul mashqalanı sheshiw ushın bir qatar wazıypalar payda boladı. Bul balalardı tárbiyalaw bolıp tabıladı dóretiwshilik, oqıwshılardıń aqıl-ziyrekligin, dúnyaǵa kózqarasın rawajlandırıw. Oqıtıwshınıń bul baǵdardaǵı maqseti muzıkalıq súwretti anıq dawıslı tımsalında túsiniw, onıń rawajlanıwın baqlaw, túsinik qurallarındaǵı tiyisli ózgerislerdi tıńlaw qábiletin tárbiyalaw bolıp tabıladı.

Әдебиятлар

1. Джамалова Д., Утаева Н. “Фортепиано әлемине дәслепки қәдемлер”, оқыў қолланба. Ғ.Ғулам атындағы НМИУ, Ташкент, 2016.
2. Кисель Е., Натансон Б., Николаев А., Ереженская Н. “Школа игры на фортепиано”, Издательство “Музыка”, Москва, 1975.
3. Азимов Х. Фортепиано сабақлығы.- Т., “Оқытыўшы ”, 1997.
4. Штейнпресс Б., Ямпольский И. “Энциклопедический музыкальный словарь”, Москва, 1959.
5. Хайитбоева Д. «Нотани қоғоздан ўқиш ва фортепиано ансамбли».- Т, “Ўзбекистон”, 2010.
6. Ташпулатова Д. Работа над этюдами Г. Мушеля в фортепианном классе.-Т. «Узбекистан». 2011.

REZYUME. Har qanday o‘qituvchi uchun maxsus qobiliyatlar ham zarur, ularsiz tegishli pedagogik va psixologik kompetentsiyani amalga oshirish mumkin emas. Agar musiqa o‘qituvchilar uchun bo‘lsa, musiqiy iste’dod juda muhimdir. Ushbu mahorat to‘plami keng va murakkab bo‘ladi. Musiqiy va pedagogik ijroning farqi shundaki, uning tarkibiy bo‘limlari orasida tasviriy komponent mavjud bo‘lib, u musiqa o‘qituvchisi faoliyatining umumiy tuzilishida alohida kategoriya hisoblanadi.

РЕЗЮМЕ. Специальные способности также необходимы любому учителю, без них невозможно реализовать соответствующую педагогическую и психологическую компетентность. Если музыка для учителей, музыкальные таланты необходимы. Такой набор навыков будет обширным и сложным. Отличием музыкально-педагогической работоспособности является наличие среди ее структурных разделов изобразительного компонента, который является особой категорией в общей структуре деятельности учителя музыки

SUMMARY. Special abilities are also necessary for any teacher, without which it is impossible to achieve appropriate pedagogical and psychological competence. If music is for teachers, musical talent is essential. Such a set of skills will be vast and complex. The difference of the musical-pedagogical work ability is the presence of an art-image component among its structural sections, which means that this component is a separate category in the general structure of the music teacher's activity.

O‘RTA OSIYODA BAXSHICHILIK SAN’ATINING SHAKLLANISHI

A.A.Erejepov- *pedagogika panlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), docent*
Esjon baxshi nomidagi 1-sonli bolalar musiqa va san’at maktabi

Tayanch so‘zlar: baxchi, san‘at, ijrochi, usul, maktab, folklor, doston, tarix.
Ключевые слова: бахши, искусство, исполнитель, метод, школа, фольклор, эпос, история.
Key words: bakhshi, art, performer, method, school, folklore, epic, history.

Xalqimizning milliy o‘zligini, qadimiy tarixi va tilini, uning hayot tarzi, an’ana va urf-odatlarini o‘zida mujassam etadigan, umum-bashariy madaniyatning ajralmas qismi sifatida tan olingan baxshichilik san’ati mashhur baxshi-shoirlarimiz, folklorshunos olimlarimizning fidoyi mehnati, ijodiy tafakkuri bilan asrlardan asrlarga o‘tib kelmoqda.

Turk xalqlarida doston aytuvchilarni qadimda O‘zan (o‘zan, o‘zmoq-o‘zib ketmoq, oldinda boruvchi, aqlli shoir) deb yuritilgan[9]. Ozan (ozarb. Ozan) yoki O‘zan – turkiy xalqlar orasida shoir-qo‘shiqchi, hikoyachi. Ozanlar X-XI asrlardayoq yaratilgan. O‘zanlar (o‘zanlar) o‘g‘uz hikoyachilari va qo‘shiqchilari bo‘lib, o‘z hikoyalariga qopuz chalib jo‘r bo‘lib, o‘g‘uzlar orasida alohida ruhiy ta’sir o‘tkazgan. Mashhur O‘zan yodgorliklari qatoriga o‘g‘uzlarning «Qo‘rqut bobom kitobi» qahramonlik dostoni ham kiradi (bu dostonda bard «ozan» deb yuritiladi) [21]. Shuningdek, o‘zanlar qopuzda jo‘r bo‘lib «O‘g‘uzname» dan rivoyatlarni ijro etishdi [17], o‘g‘uz turklarining afsonaviy nasl-nasabi va ularning afsonaviy avlodi o‘g‘uz-kogon haqidagi epik yodgorlik. Deda Qo‘rqut, Dada Abbos, Dede Yodigyor, Dada Gasim, Dede Kerem kabi ozanlar tarixda ma’lum («dede» so‘zi o‘g‘uzlarda «ruhiy ota» ma’nosini bildirgan) [17]. XVII asrda o‘zonlar bir qancha sabablarga ko‘ra nihoyat tarixiy maydonni tark etishdi. Bunga sabab turk-o‘g‘uz jamiyatida islom dini va uning mafkurasi ta’sirining kuchayishi deb qaraladi. Muhtaram O‘zan Deda Yodigar va yosh ashug Dirili Gurbaniy o‘rtasidagi XVI asrda Ganjada bo‘lib o‘tgan va ashug g‘alabasiga sabab bo‘lgan tarixiy raqobatni qaysidir ma’noda ana shu siljishning timsoli sifatida ko‘rish mumkin [17].

Qadimgi O‘zan san’ati merosi o‘zbek, turk, ozarbayjon, turkman, qozoq, qirg‘iz, qaroqalpoq, uyg‘ur, xalq qo‘shiqchilari – (predshestvennikami) san’atiga umumiy asos solgan [6], [3]. «Islom entsiklopediyasi»da yozilishicha, «O‘zan» so‘zi «oz» fe’lidan kelib chiqqan bo‘lib, «oldinga o‘tmoq, musobaqada oldinga chiqmoq» ma’nosini bildiradi [22].

Bu atama XI asr turkiy olimi Mahmud al Qoshg‘ariy tomonidan «Divon lug‘at-at-turk» da allaqachon tasdiqlangan [22]. «O‘zan» atamasi Saljuqiylar davrida qo‘shinlarga hamroh bo‘lgan qo‘shiqchilarga nisbatan qo‘llanilgan.

XV asrda yashagan Anatoliyskiy turk shoiri o‘zini O‘zan deb atagan. Turkman tilida bu atama arxaik bo‘lib, uning o‘rniga baxshi (mashhur shoir) so‘zi qo‘yilgan [17]. Turk folklor tadqiqotchisi I.Bashgyoz [11], ba’zi tadqiqotchilar kabi turkiy «O‘zan» parfiya «gosan»idan kelib chiqqan deb hisoblaydilar [1].

Sovet olimi V.Gordelevskiy eski usmonli «O‘zan» shaklini tahlil qilar ekan, bu so‘z ham o‘zanlar instituti kabi armanlardan olingan qarzdir, deb hisoblaydi[13],[14],[5].

Bu fikrni turkiy til bo‘yicha mutaxassis, «Turkiy tillarning etimologik lug‘ati» muallifi Edvard Sevortyan[6], Sovet sharqshunosi Vladimir Minorskiy turkcha «qo‘shiqchi» ma’nosida «O‘zan» so‘zini mo‘g‘ul-turkiy uzanning (“hunar-mand”, “rassom”) keyingi taraqqiyotigina, deb hisoblagan. Shu bilan birga, Minorskiy Kichik Osiyoning ko‘plab qo‘shiqchilari armanlar bo‘lishi mumkinligini ta'kidladi, «lekin shunga qaramay, xalq qo‘shiqchilari instituti Markaziy Osiyo turklarida ko‘proq mashhur edi»[15].

Ozarbayjonda ozanlar (boshqa nomlari-shuara, dede, yanshag va boshqalar) ashuglarning salaflari bo‘lgan. Ashýg (ashık) (azerb. Aşıq, arm. Աշուղ [ashugh], pers. عاشیق [ashyq]) [12], – Ozarbayjon xalq qo‘shiqchisi, shoiri [2], va armanlar [18], Kavkazning boshqa xalqlari kabi. «Ashug» so‘zi arabcha bo‘lib, adabiyotda birinchi marta XVasrda paydo bo‘lib, qadimgi atamalar o‘rnini bosgan: armancha – gusan. Ozarbayjon musiqa an’anasida ashug sazda, shuningdek, balaban va daf musiqasi ostida[10], arman tilida tar, kemanchada hamrohlik qiladi[16]. «O‘zan» atamasi Saljuqiylar davrida qo‘shinlarga hamroh bo‘lgan qo‘shiqchilarga nisbatan qo‘llanilgan.

XV asrda yashagan Anatoliyskiy turk shoiri o‘zini «O‘zan» deb atagan. Turkman tilida bu atama arxaik bo‘lib, uning o‘rniga baxshi (mashhur shoir) so‘zi qo‘yilgan [22].

Baxshi (turk-bagsh, o‘zbek-baxshi, qoraqalpoq-baqsı, qozoq-baksi, qirg‘izda-bakchi) O‘rta Osiyo turkiy xalqlari orasida xalq qo‘shiqchisi, folklor ijrochisi, odatda bayramlarda chiqish qiladi. Baxshining ajralmas qismi dutor bo‘lib, uzun

bo‘yinli, ikki tor yoki neylon torli, noksimon rezonatorli torli cholg‘u asbobidir.

Baxshi tayyorlashning mavjud tizimida she’riy musobaqalarga salmoqli o‘rin berilgan. O‘rta Osiyo aholisining deyarli umumbashariy eski davrida baxshilar xalq musiqa va folklor an’analarining saqlovchilari bo‘lgan, shuningdek, mumtoz asarlarini tarqatgan.

Oshiq, ba’zi turkshunos (A.Nabiev, V.Radlov, M.Taxmasib) olimlarning fikriga ko‘ra «Oshiq» va «Ashula» (Oshila yedir, hazm qildir) so‘zlarining asosiy o‘zagi bir bo‘lib, qadimgi turkiy «Osh» oshilamoq, hazm qildirmoq, (o‘z fikrini, maqsadini, xoxishini), singdirmoq, ruhiyatini to‘yintirmoq degan ma’nolarni anglatadi [19].

Baxshi-mo‘g‘ulcha va buryatcha baxsha, bag‘sha-o‘qituvchi, Sanskritcha qalandar, darvesh, ustoz, ma’rifatchi [20]. Bizningcha baxshi so‘zining ma’rifatchi, ustoz ma’nolari arabcha oshiq-sevuvchi, yaxshi ko‘ruvchi ma’nolariga qaraganda yuqorida ta’riflangan oshiq, ya’ni oshilamoq, hazm qildirmoq (o‘z fikrini, maqsadini, xoxishini), singdirmoq, ruhiyatini to‘yintirmoq iborasiga ko‘proq hamohangdir. Professor A.Fitrat ta’rificha: «Turk musiqasining bizda qolg‘on eng burungi so‘zlari baxshi, o‘zan, qo‘biz so‘zlaridur. Baxshi so‘zining burungi ma’nosi el shoiri, cholg‘uvchisidir. El orasinda qo‘biz yo do‘mbra chalib dostonlar o‘qub yurgan kishilar shoir, cholg‘uchilar bor, biz shularg‘a baxshi deymiz. Holbuki Navoiy zamonida bu so‘z uyg‘urcha yozg‘on kotib ma’nosida ishlatilar edi. Ko‘pirlizodaning «Zich ilxon»i dan ko‘chirmasiga ko‘ra «Baxshilar har oyda uch kun parhez tutub ibodat qilarlar va belgili yemaklar erlar emish». Demak bular bir turli folchi avliyolar ma’nosida ishlatilgan bo‘ladir» [20].

Adabiyotlar

1. А.Амбарцумян. К проблеме этимологии некоторых слов в древнеармянском. IX международная конференция по армянскому языкознанию. СПб, 2012
2. Абасова Э. Ашуг // Музыкальная энциклопедия / под ред. Ю. В. Келдыша. — М.: Советская энциклопедия, Советский композитор, 1973
3. C. F. Albright. ʿĀŠEQ (англ.) // Encyclopædia Iranica. — 2011.
4. Э. А. Абасова. Азербайджанская музыка // А — Гонг. — М. : Советская энциклопедия : Советский композитор, 1973. — (Энциклопедии. Словари. [в 6 т.] / гл. ред. Ю. В. Келдыш ; 1973—1982, т. 1).
5. В. Д. Аракин. В. А. Гордлевский — исследователь тюркских языков. // Советская тюркология. — Академия наук. — Коммунист. — С. 71-73.
6. В.Э. Севортян О тюркских элементах "В русском этимиалогическом словаре" М.Фасмера Лексикографический сборник т.5 Изд-во иностранных и национальных словарей, 1962 стр-23
7. S. Baghirova. Anthology of Ashiq. — Maison des Cultures du Monde / Министерство культуры и туризма Азербайджанской Республики, 2008.
8. Anthology of Ashiq. — Maison des Cultures du Monde / Министерство культуры и туризма Азербайджанской Республики, 2008.
9. Жирмунский В. М. «Народный героический эпос». М-Л. Гос. Лит. Издательство. 1962 у.
10. J. During. Music of Azerbaijan (англ.) // Энциклопедия Ираника. 1988.
11. Basgoz, Ilhan. From Gosan to Ozan, Turcica 38, 2001. pp. 229-35
12. Большая советская энциклопедия 1990
13. В. А. Гордлевский. Избранные сочинения. — М.: Издательство восточной литературы, 1960. — Т. I. — С. 497.
14. В. А. Горделевский. Избранные сочинения: исторические работы. — Восточная литература, 1960. — С. 191-192.
15. В. А.Гордлевский. Издательство восточной литературы, 1960.
16. Ellen Koskoff. Armenian music. Ashugh // The Concise Garland Encyclopedia of World Music, Том 2. — Routledge, 2008. — Т. 2. — С. 1406.
17. The Encyclopaedia of Islam / Edited by C.E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs and G. Lecomte. — Лейден, 1995. — Vol. VIII. — P. 163.
18. Народная музыка и инструменты//Армяне / Л.М. Варданян; А.Е. Саркисянц; Г.Г. Саркисян. — Москва: Наука, 2012. — С. 420—421. — 648 с.
19. Тахмасиб М.Г. «Азербайджанские народые дастаны» А.Д.Д.Баку 1965 г. Taxmasib M.G. “Azerbaydjanskiye narodnie dastani”, A.D.D. Baku 1965

20. Фитрат А. «Узбек классик мусиқаси ва унинг тарихи». «Фан». 1993 й. Fitrat A. “O‘zbek klassik musiqasi va uning tarixi”. “Fan”. 1993 y.
21.H.B. Paksoy (англ.)рус.. Dastan Genre in Central Asia (англ.) // Essays on Central Asia.- 1999.- P. 84.
22. OZAN (англ.) // The Encyclopaedia of Islam / Edited by C.E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs.

REZYUME. Baxshichilik san‘at maktablarining ijrochilik an‘analarining rivojlanishi va yoshlarni ma’naviy tarbiyalashdagi o‘rni.

РЕЗЮМЕ. Современное развитие исполнительских традиций бахши школ искусств и их роль в духовном воспитании молодежи.

SUMMARY. Modern development of the performing traditions of bakhshi art schools and their role in the spiritual education of youth.

UDK. 89; 217 (2023)

N.MUXAMMEDDINOVTÍŃ FORTEPIANO JANRÍNDAǴÍ «QOSÍQ HÁM OYÍN» SHÍǴARMASÍNDA KÓRKEM TALǴAMÍNÍŃ QÁLIPLESIWI

G.I.Xodjametova – *tariyx ilimleri kandidatı, professor*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so‘zlar: musiqa, fortepiano, madaniyat, san’at, musiqiy asar, pedagogik nazariyasi, badiiy obraz.

Ключевые слова: музыка, фортепиано, культура, искусство, музыкальное произведение, педагогическая теория, художественный образ.

Key words: music, piano, culture, art, musical work, pedagogical theory, art image.

Kompozitor Najimaddin Muxammeddinov Qaraqalpaqstan Respublikası mámleketlik gimniniń avtorı, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan kórkem óner ǵayratkeri, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan mámleketlik sıylıqlarınıń laureatı. Kompozitor N.Muxammeddinov 1937-jılı Taxtakópir rayonında tuwılǵan. 1971-jılı Almatı mámleketlik konservatoriyasınıń kompozitorlıq fakultetin professor E.Rahmadievtiń klasında pitkergen. 1977-1988-jılları Qaraqalpaqstan Respublikası kompozitorlar awqamınıń basqarma baslıǵı, 1986-1999-jılları Qaraqalpaqstan Respublikası mádeniyat isleri ministri, 1999-jıldan baslap Nókis mámleketlik kórkem óner kolledji direktorı, 2005-jıldan berli Qaraqalpaqstan Respublikası kompozitorlar awqamınıń baslıǵı lawazımında jumıs alıp barmaqta.

«Ájiniyaz» hám «Gúlayım» qaraqalpaq operaları, «Ayjamal» birinshi milliy baletiniń avtorı. Sonday-aq, «Qırq qız» 1 aktlı operası, skripka hám orkestr ushın koncert, 1 simfoniya, simfoniyalıq poema «Posqan el», 2 kantata, 2 xoreografiyalıq syuita, kameralıq saz ásbapları shıǵarmaları, «Jaslıq haqqında ballada», «Náreste haqqında ballada», (solist, skripka, violonchel hám fortepiano) kvarteti, 300 den aslam romans hám qosıqlar, «Baxıtlı bolıń balalarım», «Toǵız tońqıldaq hám bir sháńkildek», «Alpamıs» - 3 muzıkalı dramalar jazǵan. [1,90-91]

N.Muxammeddinov fortepianoǵa kishi formadaǵı miniatyuralardı jazadı. Ol prelyudiyalarda hám «Qosıq hám oyın» shıǵarmasında klassik ápiwayı eki hám úsh bólimli formalardan paydalanıp hám ápiwayı garmoniyalıq dúziliste qaraqalpaq melosın joǵaltpaǵan halda kórsetip bilgen. Bul shıǵarmadaǵı namalar qulaqqa jaǵımlı hám yadta qalarlıqtay temalardan dúzilgen.

QOSÍQ HÁM OYÍN

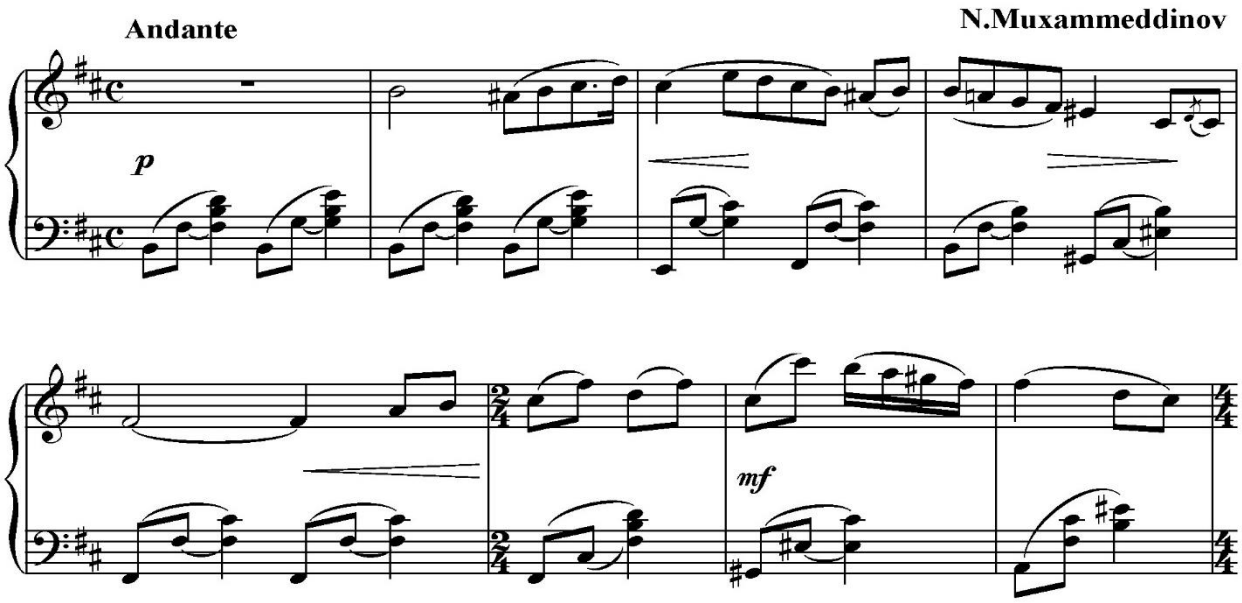

Kompozitor N.Muxammeddinovtıń «Qosıq hám oyın» [2,78] shıǵarması **h-moll (**si minor) tonlıǵında jazılıp, muzıkasında qaraqalpaq milliy intonaciyaları keń túrde kórsetilgen. Bul shıǵarmada baslanǵısh sesler uyǵınlıǵınıń qapa gúrsiniw xarakteri tásirsheńlik mazmunın tuwrı anıqlaw zárúrli bolıp tabıladı. Ekinshi hám keyingi ırǵaqlarda tolıqlawshı ritmika principine tiykarlanǵan sesler uyǵınlıǵı atqarılıwınıń hawazlılıǵı hám usınıń menen birge melodiyalıq sestiń hawazlı bolıp, ayqın ajıralıp turıwına erisiw kerek. Besinshi hám altınshı ırǵaqlarda, ádette, tákirarlanıwshı seslerdiń baylanıslılıǵı ústinde islewge tuwrı keledi. Legatonıń tolıq bolıwı ushın barmaqlardı kerekli tártipte ózgertiw kerek. Shıǵarmanıń orta bólimine salıstırǵanda quramalı. Ol jaǵdayda ses baǵdarınıń tuwrılıǵına hám birinshi orında tómengi seslerdi uslap turıwǵa itibar beriw kerek.

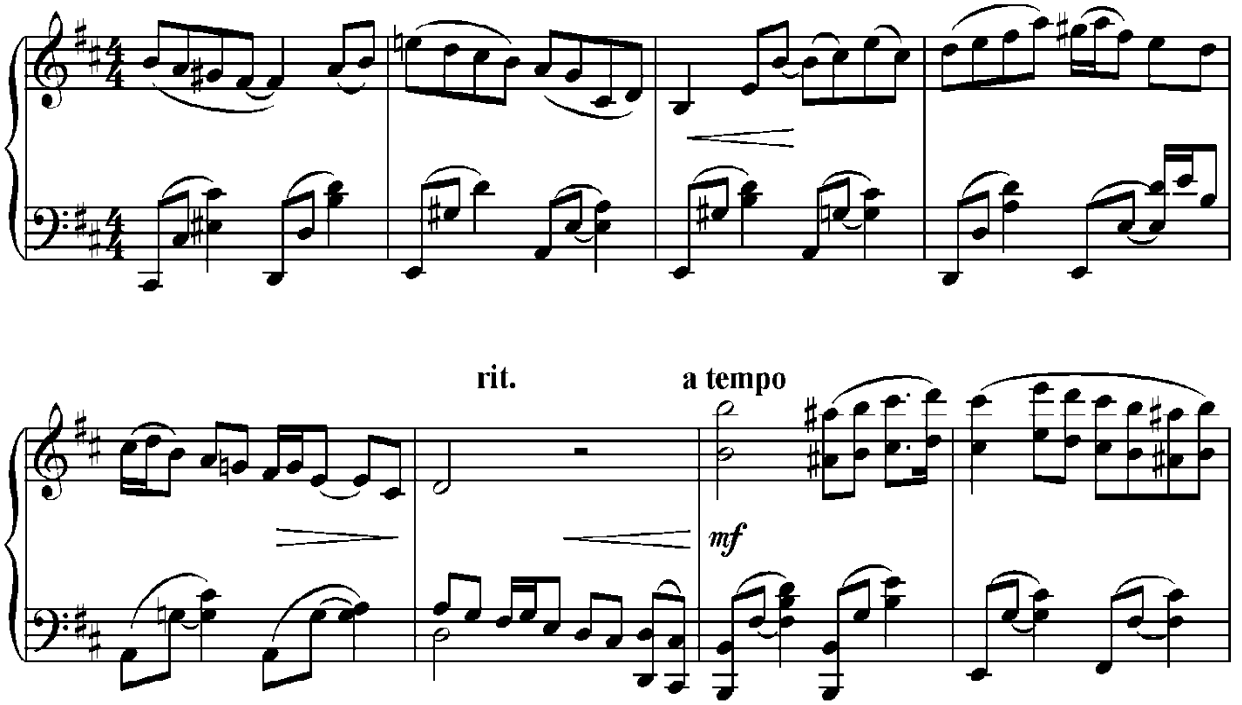

Usınıń menen birge oqıwshı ushın ritmi de quramalı bolıwı múmkin. Bunda páttiń tezlesiwi hám páseyiwi, hárbir sóz dizbegi ústinde tereń jumıs alıp barıw zárúr. Birinshi bólimde pedaldı birinshi hám ekinshi gáplerdiń aqırında, garmoniyanıń bólek dawısların akkord pútinligine birlestiriwde, sonıń menen birge, reprizanıń juwmaqlawshı akkordlarında isletiw kerek boladı. Usı shıǵarma nama tárepten paydalı esaplanadı. Ol tereń muzıkalıq qayǵı, jarqın sezimi qarama-qarsılıqtı jetkeriwge úyretedi, hawazlı shıǵarmalardı shertiw kónlikpesin tárbiyalaydı. Muzıka shıǵarmaları ústinde islewde basqıshpa-basqısh jumıs alıp barıladı. Bul basqıshlar shártli bolıp, ol hár bir atqarıwshıda hár qıylısha keshedi. Basqıshpa-basqısh islew oqıwshılarǵa shıǵarmanıń muzıkalıq tilin dıqqat penen hám az-azdan úyreniw, jumıstaǵı qıyınshılıqların qunt penen jeńiw hám de kórkem analizin jaratıw imkaniyatın beredi. Bunda pedal, shtrix, applikatura ústinde islew kóbirek itibardı talap etedi. [3,112] Shıǵarmanıń texnikalıq tárepten qıyın jerlerin aldın túsinip alıw hám «ishki esitiw» menen shertip kóriw arqalı birqansha ańsat úyreniw múmkin. Bólekler boyınsha islewde oqıwshılar (shtrixlar, ritmika, applikatura hám taǵı basqalardı) tásirsheńlik quralları hám usılların izlewde mudamı kórkem talǵamnıń eń jaqsı analizin izlew menen qosıp alıp barılmaqta hám shıǵarma mazmunınıń sesler uyǵınlıǵı, túsinikliligi hám de emocional tolıqlıǵı wazıypaları menen belgileniwi kerek.

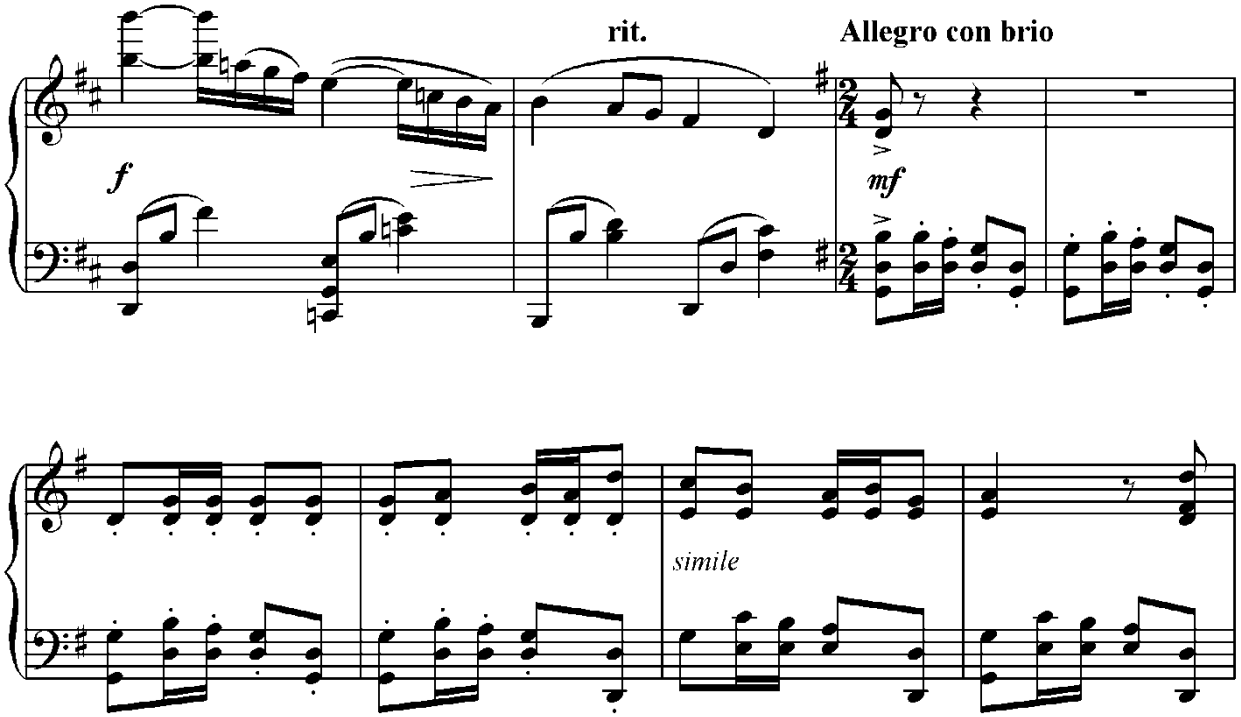

Shıǵarma bólekler boyınsha úyrenilgennen soń, pútin atqarıwshılıqtı jaratıw, onı sońǵı pátke jetkeriw procesi baslanadı. Haqıyqıy pátke jaqınlasqanda formanı rawajlandırıwdıń hám anıqlaw máseleleri úlken áhmiyetke iye boladı. Ádette oqıwshı qanshelli uqıplı bolsa, onıń shıǵarma úyreniwge bolǵan qızıǵıwshılıǵı da sonshelli bálent boladı. Hátte óz betinshe tárizde de ózine jaqqan shıǵarmanı úyrenip hám yadlap atqarıp júredi. [4,73] Álbette ortasha qábiletli yamasa talpınıwshańlıq dárejesin salıstırǵanda tómenlew oqıwshılarǵa muzıkaǵa bolǵan múnásibetlerin tuwrı tawıp alıwlarına járdem beriw kerek. Járdemniń birneshe jolları bar. Pedagogikalıq ámeliyat kózqarasınan kelip shıǵıp, aldın ala oqıwshınıń qızıǵıwshılıǵın asırıwshı waqıya hám anıq faktlı atqarıwshılıq jetiskenliklerinen atap ótiw kerek. Onıń kewlinde bir qálewshilik payda bolsın. Usınıń menen birge onıń tábiyatına uyqas sharayat jaratıp beriw maqsetke muwapıq bolıp tabıladı. Bunda oqıwshınıń muzıkanı qayta-qayta tıńlawı da zárúrli áhmiyetke iye boladı. Oqıwshınıń muzıkalıq shıǵarmalarda hár qıylı artistler orınlanıwın da tıńlawı, onıń atqarıw ushın shıǵarma tańlawın da júdá keń múmkinshilikler jaratıp beredi. Shıǵarmalardı tańlawda uqıptı asırıwǵa qaratılǵan atqarıw texnikasın názerde tutıw maqsetke muwapıq bolıp tabıladı. Sol tiykarda repertuardıń ráńba-ráńligine itibar qaratıw kerek. Mısalı kishi formadaǵı pyesalardı tańlawda abaylı bolıw kerek. Sebebi olardıń geyparaları hawazlı xarakterde bolıp, kantilena usılında hám usınıń menen birge pedal ústinde islewdi talap etedi. Shıǵarmanı túp xarakterinde atqarıwshılıq

unamlı jetiskenliklerge alıp keledi. Shıǵarmadaǵı fakturanıń tiykarǵı túrleri ústinde úzliksiz jumıs alıp barıwdı baqlaw kerek. Ayırım jaǵdaylarda bolsa, etyud pyesalarǵa itibardı qaratıw jaqsı nátiyjeler beredi. Intonaciya (motiv, fraza, period) ústinde tereń islew. Kompozitor tárepinen kórsetilgen pát, tezlikke jetkeriw. Intonaciya yaǵnıy motiv, fraza, periodlar ústinde islew, kompozitor tárepinen kórsetilgen pátke jetkeriw joqarıda aytıp ótkenimizdey muzıka qandayda bir waqıt aralıǵında atqarılatuǵın kórkem óner ekenligi sebepli oqıwshınıń dıqqatı bólimlerdiń pát hám dinamikalıq tárepten muwapıqlıǵına, eń joqarı belgilerdiń orınlanıwına, pátten awısıwlarına hám aldınǵı pátke qaytıwlarına, pauzalardıń anıq atqarıwı hám taǵı basqalarǵa qaratılıwı kerek. Oqıwshı shıǵarmanı atqarıwshılıq rejesin ayqın tereń sáwlelendiriwi, onı atqarıwshılıqtıń qandayda ıqsham «kompleksi»ne iye bolıwı, sóz dizbekleriniń, gápler hám bólimlerdiń dúzilisin sanalı túrde seze alıwı, bólek bólimlerdegi, sonıń menen birge, pútkil shıǵarmadaǵı sesler uyǵınlıǵı belgilerin, háwijlerdi ishten esite biliwi kerek. Mine sol proceste oqıwshı óz atqarılıwshılıǵın mudamı esitiwi jáne onı bahalaw qábileti úlken rol oynaydı. Bunda oqıwshı shertiwdi kelistire almay atırǵanlıǵına anıqlama berip qalmay, óz kem-shiliklerиniń sebeplerin hám olardı saplastırıw jolların da biliwi zárúrli bolıp tabıladı. Onıń ushın ol muzıkanıń qıyın bólimleri ústinde bólek isley alıwı hám óz aldına mudamı jańa wazıypalardı qoyıp barıwı kerek. Áne nátiyjede geyde ayırım qol menen, geyde ses boyınsha islew, qıyın jerlerin ajıratıw atqarıwshınıń geyde ses tárepine hám geyde ritmikalıq dúzilisine itibar beriw zárúrligi kelip shıǵadı.

Ádebiyatlar

1. Abdullaeva U., Charshimov Dj. “Qaraqalpaq kompozitorlarınıń fortepiano shıǵarmaları” Qaraqalpaqstan, 2018 j.
2. Abatbaeva R. “Fortepiano” Avangard. Nókis. 2023 j.
3. Azimov X. Fortepiano sabaqlıǵı. - T., “Oqıtıwshı ”, 1997.
4. Djamalova D., Utaeeva N. “Fortepiano álemine dáslepki qádemler”, oqıw qollanba. Ǵ.Ǵulam atındaǵı NMIU, Tashkent, 2016.
5. Kisel E., Natanson B., Nikolaev A., Erejenskaya N. “Школа игры на фортепиано”, “Muzıka”, Moskva, 1975.
6. Nadırova A. “Qaraqalpaq muzıka tariyxı” Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 2017.

REZYUME. Qoraqalpoq fortepiano ijrochilik madaniyati o‘zining milliy uslubining o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. Qoraqalpog‘iston pianinochilari cholg‘uni xalq cholg‘ulari ijrochiligi va vokal san’atida shakllangan ko‘p asrlik an’analarga muvofiq his etadilar. Bundan Qoraqalpog‘iston kompozitorlari musiqasining improvizatsiya va ornamental uslublardan iborat o‘ziga xosligi kelib chiqadi. Uning milliy o‘ziga xosligi pianinochiga ruhiy mohiyatni etarli darajada aks ettiruvchi ijrochilik madaniyatini izlashni taqozo etadi.

РЕЗЮМЕ. В Каракалпакской фортепианной исполнительской культуре свойственна специфика её национального стиля. Пианисты Каракалпакстана чувствуют инструмент в соответствии с многовековыми традициями, сложившимися в исполнительстве на народных инструментах и вокальном искусстве. Отсюда вытекает и своеобразие музыки композиторов Каракалпакстана, состоящей из импровизационных и орнаментальных приёмов. Её национальная неповторимость диктует пианисту поиски исполнительской культуры, достаточно отражающей ментальную сущность.

SUMMARY. The Karakalpak piano performing culture is characterized by the specifics of its national style. The pianists of Karakalpakstan feel the instrument in accordance with the centuries old traditions that have developed in the performance of folk instruments and vocal art. From this follows the originality of the music of the composers of Karakalpakstan, consisting of improvisational and ornamental techniques. Its national originality dictates to the pianist the search for a performing culture that sufficiently reflects the mental essence.

TALANT SHOQQÍLARÍNA PÁRWAZ

J.Xojanov – *docent w.w.a*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanısh sózler: teatr, rejissyor, aktyor, spektakl, saxna, orkestr, obraz, drama, opera, balet, muzıka, baletmeyster, liberetto.

Ключевые слова: театр режиссёр, актёр, спектакль, сцена, оркестр, драма, опера, балет, музыка, балетмейстер, либретто.

Key words: theater, director, actor, performance, stage, orchestra, image, drama, opera, ballet, music choreographer, libretto.

Najimaddin Muxammeddinov – bul ism biziń xalqımızdıń hárbir jası úlkeni menen jası kishisine birdey tanıs. Bul attı esitkenimizde kóz aldımızda qaraqalpaq xalqınıń muzıkasın shıńlarǵa jetkergen, tákirarlanbas talant iyesi kóz aldımızǵa keledi. N.Muxammeddinov óziniń ozıq oyı hám joqarı estetikalıq talǵamı menen suwǵarılǵan, kewil qorı menen jazılǵan, jeti notaǵa álemniń gózzallıǵın jámlegen qaraqalpaqtıń qunlı muzıkalıq dóretpelerin jaratqan ullı tulǵa bolıp esaplanadı. Onıń ótken hám búgingi ásirimiz ushın islegen bay ruwxıy jumısları sózimizdiń dáliyli bola aladı. Qaraqalpaq xalqınıń milliy koloritke, milliy ırǵaqqa bay, kewildiń názik tarların sherte alǵan, onı muzıkanıń iri janrları bolǵan opera, balet, simfoniya shıǵarmalarına aylandıra alǵan talant iyesi búgin óziniń 85 jasqa tolǵan torqalı toyın belgilemekte. Bul toy tek ǵana onıń shańaraǵı ushın emes, bálkim pútkil respublikamız jáńáátshiligi, qosıqsúyer xalqımızdıń bayramı desek asıra aytqan bolmaymız. Óytkeni, Najimaddin Muxammeddinov Qaraqalpaqstan Respublikasınıń mámleketlik gimnin jazǵan, birinshi milliy opera hám tuńǵısh baletti, birinshi simfoniyanı dóretken, bárhama birinshilikti qoldan bermey, talantlılar arasınan top jarıp shıqqan ustaz kompozitor bolıp tabıladı. Ómiriniń derlik barlıq bólegin ózi súygen kásibine baǵıshlaǵan, xalqımızdıń bay milliy miyrası bolǵan milliy muzıkasın rawajlandırıwǵa at salısqan qaharmanımız búgingi kúnde jaslarımızǵa órnek bolatuǵın záberdes dóretiwshilerimizden sanaladı.

Onıń basıp ótken ómir hám dóretiwshilik jolı jas kompozitorlarımızǵa óz aldına úlgi mektebi boları sózsiz. N.Muxammeddinov tek ǵana kompozitor emes, ol ustaz, ol súyikli áke, sheber basqarıwshı, jámiyetlik isker hám ullı ǵayratker insan. Dóretiwshiligi dawamında 300 den aslam romans hám qosıqlardı kámine keltirip dóretken, olarǵa qosa iri kólemli muzıkalıq saxna shıǵarmaların jazǵan arxivi bay insan sanaladı. N.Muxammeddinov qanday qıyın juwapkershilikli mámleketlik wazıypalardı atqarıwına qaramastan muzıka álemin óziniń ómiriniń mazmunına aylandırdı. Talantlı, professional kompozitor jalıqpastan dóretiwshilik miynet etiwiniń arqasında qaraqalpaq saz áleminde jańalıq jaratıp, professional muzıka dúnyasında ózine tán mektep jaratqan ullı kompozitorǵa aylandı. Bunıń bir mısalı retinde ullı shayır Ibrayım Yusupovtıń librettosına jazılǵan «Ájiniyaz» operasın atap kórsetken orınlı boladı. Qaraqalpaqlardıń tuńǵısh operası «Ájiniyaz» N.Muxammeddinovtıń tınımsız miynetleriniń miyrası bolıp dúnyaǵa keldi. Ol bul shıǵarmasına xalıq namaların tiykar etip alıp, óziniń qálbinen qaynap shıqqan jarqın reńli saz aǵımı menen suwǵarıp, rawajlandırıp, úlken simfoniyalıq orkestr ushın tıńlawshılardı erksiz ózine tartatuǵın professional muzıka galereyasın jarattı. Bunday úlken shıǵarmalar N.Muxammeddinovtıń dóretiwshiliginde kópshilik atamanı quraydı. Máselen, «Ayjamal» baleti, Nájim Dáwqaraevtıń «Alpamıs» pyesası, Keńesbay Raxmanovtıń «Toǵız tońqıldaq, bir shińkildek» komediyasın, Qaraqalpaqstan kantatası, «Posqan el» simfoniyalıq poeması hám taǵı basqalar. Solardıń ishinde ayrıqsha atap keltiretuǵınımız N.Dáwqaraevtıń «Alpamıs» pyesasına jazılǵan kompozitordıń namaları shıǵarmaǵa jańa reń, jańa hawaz, mazmun berip bayıtqan. Ásirese, kompozitordıń sońǵı jılları jaratılǵan Moynaq penen Aral teńizin jırlawshı milliy qosıqları, «Gúlayım» etnooperası hárbir jas dóretiwshini ilhamlandırıp, alǵa qaray qádem basıwǵa iytermeleydi. Televizor yaki radiodan onıń qosıqların esitip qalsaq, basqa kompozitorlardan milliy ırǵaqqa baylıǵı, sazında qanday da bir xalqımızdıń milliyligi qaynar bulaq kibi aǵıp sıldırlaǵan sesleri arqalı jańǵa jaǵımlı qosıqları dál sol Najimaddin aǵanıń avtorlıǵındaǵı dóretpe ekenligin dárriw-aq ańlaysań hám kompozitorǵa tásiyin qalasań. Ózine tán stili, ózine tán janrlıq jandasıwı bar kompozitorǵa xalqımız álleqashan óziniń joqarı bahasın bergen. Dóretiwshi ushın xalıqtıń haq pátiyasınan, xalıq mehrinen hám alǵısınan asqan aǵla baha joq bolsa kerek dep esaplaymız. N.Muxammeddinov hárbir jańa shıǵarması menen usınday joqarı bahalarǵa erisip kelmekte. Shayırdı júzege shıǵaratuǵın, hárbir atqarıwshını saxnada alıp shıǵatuǵın bul

kompozitor bolıp tabıladı. Bul úshliktiń birge islesiwi arqalı joqarı talǵamdaǵı óner úlgisi jarıqqa shıǵadı.

Najimaddin Muxammeddinovtıń shıǵarmaların esitkenimizde olardı jáne qayta-qayta tıńlaǵıń kelip, qulaq qurıshıńdı qandırǵıń keledi. Óytkeni, onıń shıǵarmaları birinshiden, milliylik penen suwǵarılǵan, ekinshiden insannıń júrek-júregine tereń kirip baradı, úshinshiden bolsa ol shıǵarmalar xalıqtıń kewil keshirmeleri menen miynetkeshligin jırlaǵan joqarı úlgidegi miynetler bolǵanlıqtan biz olardı tıńlawdan jalıqpaymız. Kerisinshe, ilham-yosh alamız.

N.Muxammeddinov óziniń dóretiwshilik sheberligi, xalıq ushın islegen tınımsız miynetleriniń sıylıǵın xalqımız tárepinen de húkimetimiz tárepinen de ádil bahalawlar arqalı aldı. Oǵan 1974-jılı «Qaraqalpaqstanǵa miyneti sińgen kórkem óner ǵayratkeri», 1977-jılı «Ózbekstanǵa miyneti sińgen kórkem óner ǵayratkeri» húrmetli ataqları berildi. 1974-jılı Hamza atındaǵı Ózbekstan mámleketlik sıylıǵın, 1994-jılı Berdaq atındaǵı Qaraqalpaqstan mámleketlik sıylıǵın alıwǵa miyasar boldı. 2002-jılı «Mehnat shuhrati», 2007-jılı «El-yurt hurmati» ordeni, sonıń menen birge, Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesiniń «Ardaqlı nuranıy» sıylıǵı menen sıylıqlandı. Adam balasın ardaqlawlar, sıy húrmetler jáne de jasartadı. Onıń kewlin kóklerge kóteredi. Najimaddin aǵaǵa búgingi kúnde xalqımızdıń usınday ardaǵı hám alǵısı ele de kúsh-jiger baǵıshlaydı. Biz onıń hárbir jaratqan dóretpesinen, júrgen jolınan úlgi alıwımız kerek. Ol hárbir dóretpesi ústinde tereń oylanıp, asıqpastan isleydi. Bul pazıylet áyne búgingi kún ushın en bir taptırmas qásiyet esaplanadı. Najimaddin aǵa óz shıǵarmaların jazıp, notaǵa túsirip, saxnada atqartıp qoymastan olardı xalqımızdıń tariyxına mórlew, keleshek áwladqa jetkeriw ushın baspadan túrli tillerde shıǵarıwǵa da erisken miynetsúygish, jankúyer insan. Najimaddin aǵa muzıka báygisinde ele óz atın jeldirip shawıp kiyatırǵan shabandoz sıyaqlı ele shabısın dawam etip, xalqımızdıń kórkem ónerine óziniń biybaha muzıkalıq miyrasların jazıwdı dawam ete beredi. Bul iygilikli islerinde, aydın jolda Najimaddin aǵaǵa tawsılmas kúsh jiger, bekkem densawlıq hám yosh ilham tilep qalamız.

Ádebiyatlar

1. Bayandiev T. «Qoraqolpoq teatr tariyxi» T., UzDSI, 2009
2. Tursunov T. «Sahna va zamon». T.: Yangi asr avlodi, 2007.
3. Matyakubova G. «Qaraqalpaq saz dunyasınıń sárdarı» Nokis, «Bilim», 2022.

REZYUME. N.Muxammeddinov xalqimizning har bir farzandi uchun yaqindan tanish. Bu ismni eshitganimizda ko‘z o‘ngimizda qoraqalpoq xalqining musiqasini baland cho‘qqilarga olib chiqqan betakror iste’dod egasi namoyon bo‘ladi. N.Muxammeddinov o‘zining chuqur fikrlashi va yuqori estetik didi bilan sug‘orilgan qalb nolalari bilan yozilgan, yetti notaga olamning go‘zalligini jamlagan qoraqalpoqning bebaho musiqiy asarlarin yaratgan buyuk darg‘a hisoblanadi.

РЕЗЮМЕ. Н.Мухаммеддинов – хорошо известен каждому ребенку нашего народа. Когда мы слышим это имя, мы видим перед глазами уникальный талант, который поднял музыку своего народа на огромную высоту. Н. Мухаммеддинов своим глубоким мышлением и высоким эстетическим вкусом написал красоту мира в семи нотах, великий дарга, создавший бесценные музыкальные произведения Каракалпакии.

SUMMARY. N.Mukhammeddinov is familiar to every child of our nation. When we hear this name, we see before our eyes a unique talent who brought the music of the Karakalpak people to great heights. N. Mukhammeddinov is considered to be a great artist who created priceless musical works of Karakalpak, written with heartfelt laments, filled with his deep thinking and high aesthetic taste. The rich cultural and educational works he created for the past and present age can be the proof of our words.

UDK.312-39; 2023

KOMPOZITOR U.ABDULLAEVANÍŃ FORTEPIANO USHÍN BALLADA «DÁSTANNAN» SHÍĠARMASÍNDA MUZÍKALÍQ KÓRKEM ANALIZI

G.I.Xodjametova – *tariyx ilimleri kandidatı, professor,*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so‘zlar. bastakor, fortepiano, tahlil, garmoniya, polifoniya, musiqa.
Ключевые слова. композитор, фортепиано, анализ, гармония, полифония, музыка.
Key words. composer, piano, analysis, harmony, polyphony, music.

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń talantlı kompozitorı hám oqıtıwshıları qatarınan orın alǵan **Abdullaeva Ulbibi Keńesbaevna** 1964-jılı 17-oktyabrde Nókis qalasında tuwılǵan. Ákesi Qaraqalpaqstanǵa miyneti sińgen kórkem óner gáyratkeri, kompozitor hám pedagog Keńesbay Abdullaev, anası Abdullaeva Sara tiginshi bolǵan. 1972-jılı Kúnxoja atındaǵı ulıwma orta bilim beriw mektebine oqıwǵa baradı. Onıń muzıkaǵa degen qızıǵıwshılıǵı bálent bolǵanlıǵı sebepli, 1973-jılı «Glier» atındaǵı balalar muzıka mektebiniń fortepiano bóliminde L.T.Statovadan bilim aladı. 1980-jılı «Muxtar Ashrafiy» atındaǵı jas atqarıwshılar kórik tańlawında, Qaraqalpaqstan Respublikasında I orındı iyelep Tashkent qalasına jollama aladı. Sol jılı orta hám muzıka mektebin pitkerip J.Shamurutov atındaǵı Nókis mámleketlik kórkem óner mektebiniń fortepiano bólimine oqıwǵa kiredi, ol jerde O.N.Spridonova, T.Ponomoreva, Ǵ.Demesinov, D.Djanabaeva, K.Ótegenovlar sıyaqlı ustazlarınan fortepiano, shıǵarma, garmoniya, polifoniya sabaqlarınan bilim aladı. Onıń jaslayınan namalar dóretiwine ákesi Keńesbay Abdullaev járdem etken. Sońın ala talantınıń bekkem qáliplesip órlewine kompozitor D.Djanabaeva basshılıq etken.

U.Abdullaeva óz dóretiwshiliginiń dáslepki qádemlerin 1981-jıldan baslap, sol oqıp júrgen dáwirinde 1982-1984-jılları Tashkent qalasındaǵı akademiyalıq jas atqarıwshılar tańlawlarına (fortepiano boyınsha) belsene qatnasadı. Ustazı D.Djanabaevanıń basshılıǵında shıǵarmalar dórete basladı, eki «Prelyudiya», romans «Qızıl gúl», tarlı kvartet ushın Shımbay namasın qayta isleydi. 1984-jılı oqıwdı jaqsı bahalar menen tabıslı tamamlap hám sol jıldıń ózinde M.Ashrafiy atındaǵı Tashkent mámleketlik konservatoriyasınıń «Kompoziciya» bólimine oqıwǵa kirip, professor, kompozitor B.F.Gienkonıń klasında tálim aladı. Ol jerde oqıp júrip birqansha shıǵarmalar dóretedi: fortepiano ushın «Balalar albomı», Prelyudiya, variaciya, ballada «Iz dastana», romans, balalar xorı, «Ámiwdárya» tarlı kvartet ushın syuita (3 bólimli), simfoniyalıq orkestr ushın uvertyura, poema «Golos Arala», kamer orkestri hám soprano dawısı ushın «Vokaliz». 1984-1985-jılları U.Abdullaeva konservatoriyada oqıp júrgen waqıtlarında Nókis qalasında bolıp ótken úlken koncertlerde Shopenniń b-moll «Skerco», Ǵ.Demesinovtıń №2 fortepiano ushın koncerti menen qatnasadı. Kompozitor óz shıǵarmalarında qaraqalpaq muzıkalıq folklorınan paydalanıp, hár tárepleme rawajlandırıwǵa háreket etken. Onıń kamer, simfoniyalıq, balet hám basqa shıǵarmalarında házirgi zaman usılların anıq kóriwge boladı. Bul janrlarda 20 dan aslam namalar dóretip, olardan «Roksananıń kóz jası» atlı bir aktli baleti, «Bayram» uvertyurası, «Aral hawazı» simfoniyalıq poeması, qaraqalpaq xalıq saz ásbapları ushın, fortepiano ushın ballada, eki prelyudiya, sonıń menen bir qatarda romanslar M.Qarabaev sózine «Qızıl gúl», J.Izbasqanov sózi «Umıtpa meni», U.Karimullaeva sózine «Kútim tabarma ediń» h.t.b shıǵarmaları mısal bola aladı. U.Abdullaevanıń fortepiano ushın balladası 1987-jılı Oqıwshı dáwirindegi jazılǵan shıǵarma. Ol sol waqıtları qaraqalpaq dástanı «Qırq qız» kitabın oqıp shıǵıp, dástannan tásirlenip dóretilgen shıǵarma. Bul shıǵarmada batırlıq, gúres, muhabbat temaları úlken orındı iyeleydi. Shıgarma sonata formasınıń epizodı menen túrindegi dúziliste jazılǵan. Balladada kirisiw hám juwmaqlawshı (koda) bólimleri áyyemgi hám házirgi dáwirlerdiń, tómengi hám joqarǵı registrden paydalanıp kvartakvinta intervallarınan duzilgen akkordlar menen eki registrdiń almasıp keliwi waqıt aralıqların bildiredi.

DASTANNAN
fortepiano ushin ballada

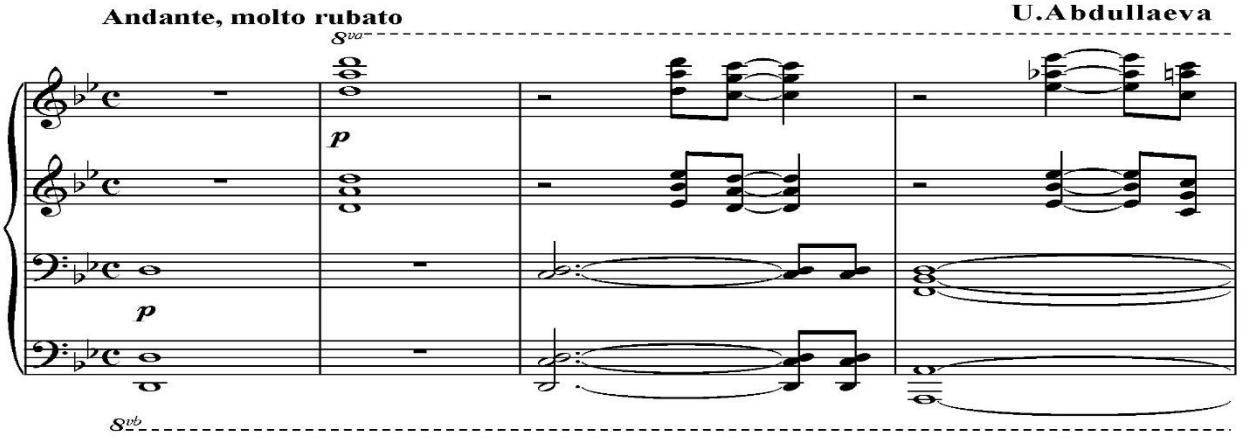

Kirisiw bóliminde parallel kvinta hám kvarta intervallarınan dúzilgen akkordlardıń izbe-izligi áyyemgi zamannıń Qorǵan qalasın súwretleydi, ol reminor frigiyalıq ladında jazılıp, qaraqalpaq namalarınıń koloritin beredi.

Kirisiw bólimi tiykarǵı temaǵa úzliksiz yaǵnıy bas partiyaǵa ótip ketedi. Bas partiyasında Gúlayımnıń talǵamın onıń batırlıǵı, xalıq ushın gúreske tayar ekenligin kórsetedi.

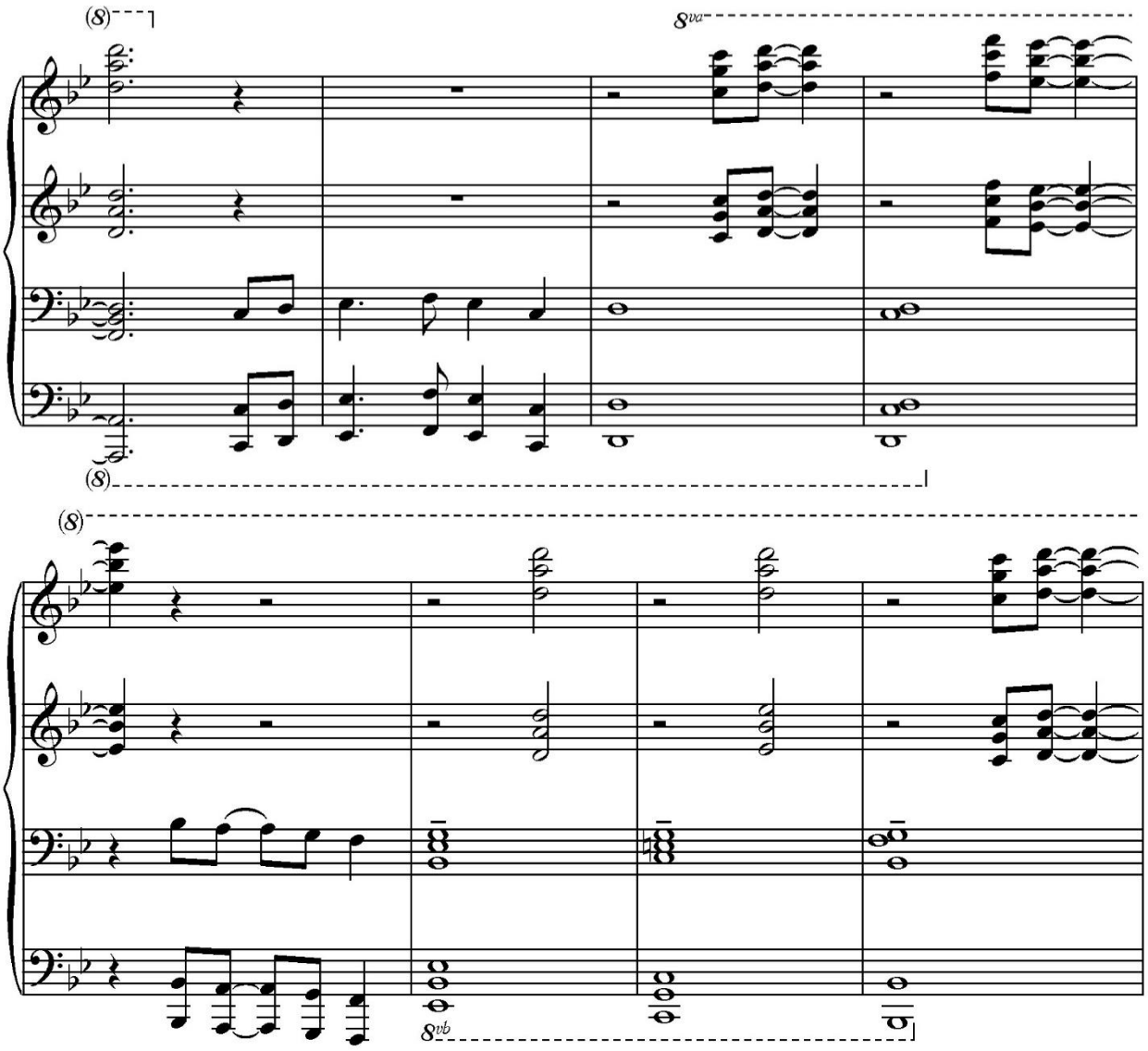

Bul tema eki dúziliske iye. Birinshi dúzilis 6 taktten ibarat bolıp, solminor frigiyalıq ladında jazılǵan. Ekinshi dúzilis birinshi dúziliske qarama-qarsı, punktirlıq ritminde uzın sozımlıqlarǵa iye bolıp, qızdıń sabırlıǵı, awır minezligi súwretlep kórsetken. Ekinshi duzilis tek ǵana bas partiyasın atqarıp qoymastan, ol baylanıstırıwshı partiyasınıń rólin atqaradı.

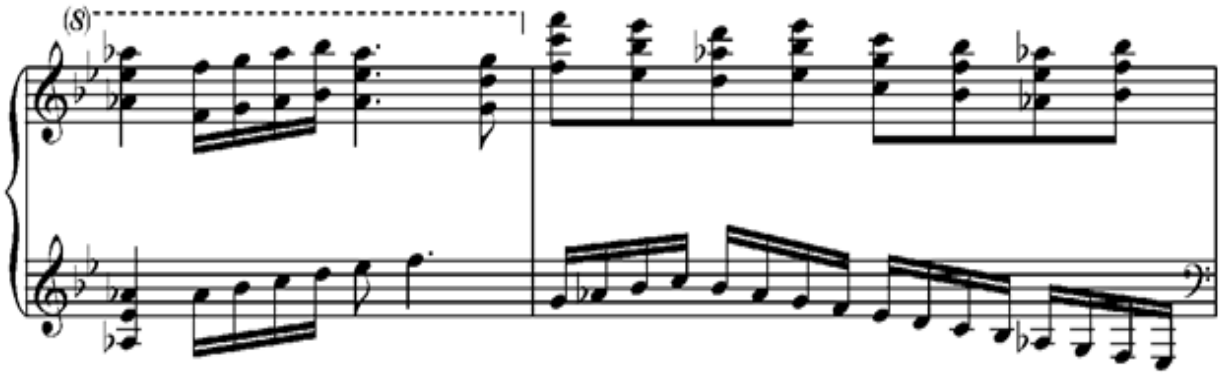

Qosımsha partiya bul gurestiń dushpanlar menen háreketin súwretleydi. Onıń fakturası bas partiya sıyaqlı *accellerando* járdeminde dawıldıń baslanıp kiyatirǵanın kórsetedi. Bunda shep qoldaǵı passajlar dushpannıń is-háreketlerin súwretlep kelmekte. Qosımsha partiya fa-minor tonlıǵında jazılǵan.

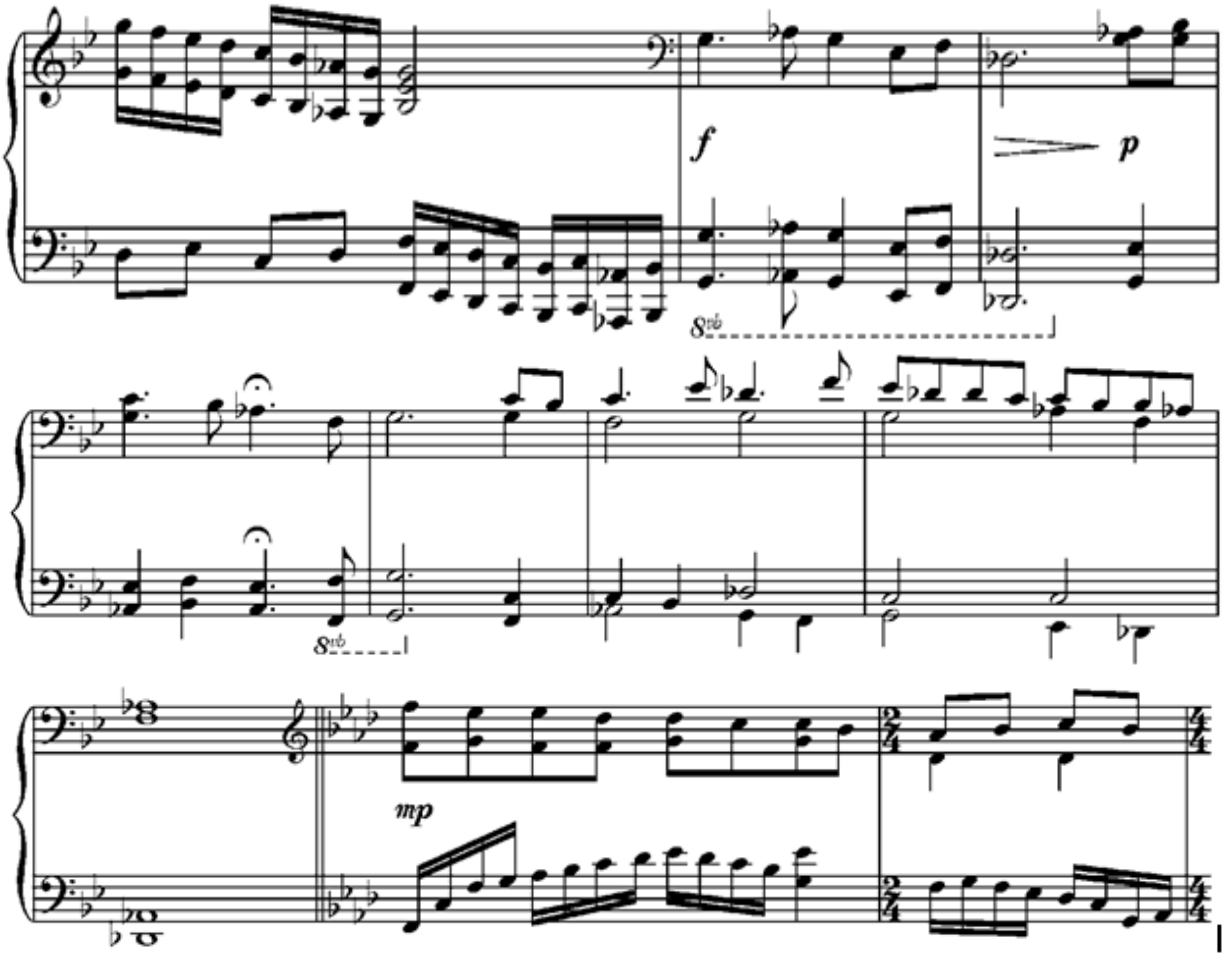

Dinamikasınıń mf dan ff ǵa alıp keliwi tamamlawshı partiyadaǵı, birinshi bóliminiń shıńına (kul'minaciyasına) alıp keledi. Tamam-lawshı partiyada qırq qızdıń dúshpanlar menen sawashın súwretlep kórsetilgen. Ol ritmikalıq dúziliste yaǵnıy poliritmiya járdeminde eki jaqtıń shatasın anıq esitiwimizge boladı.

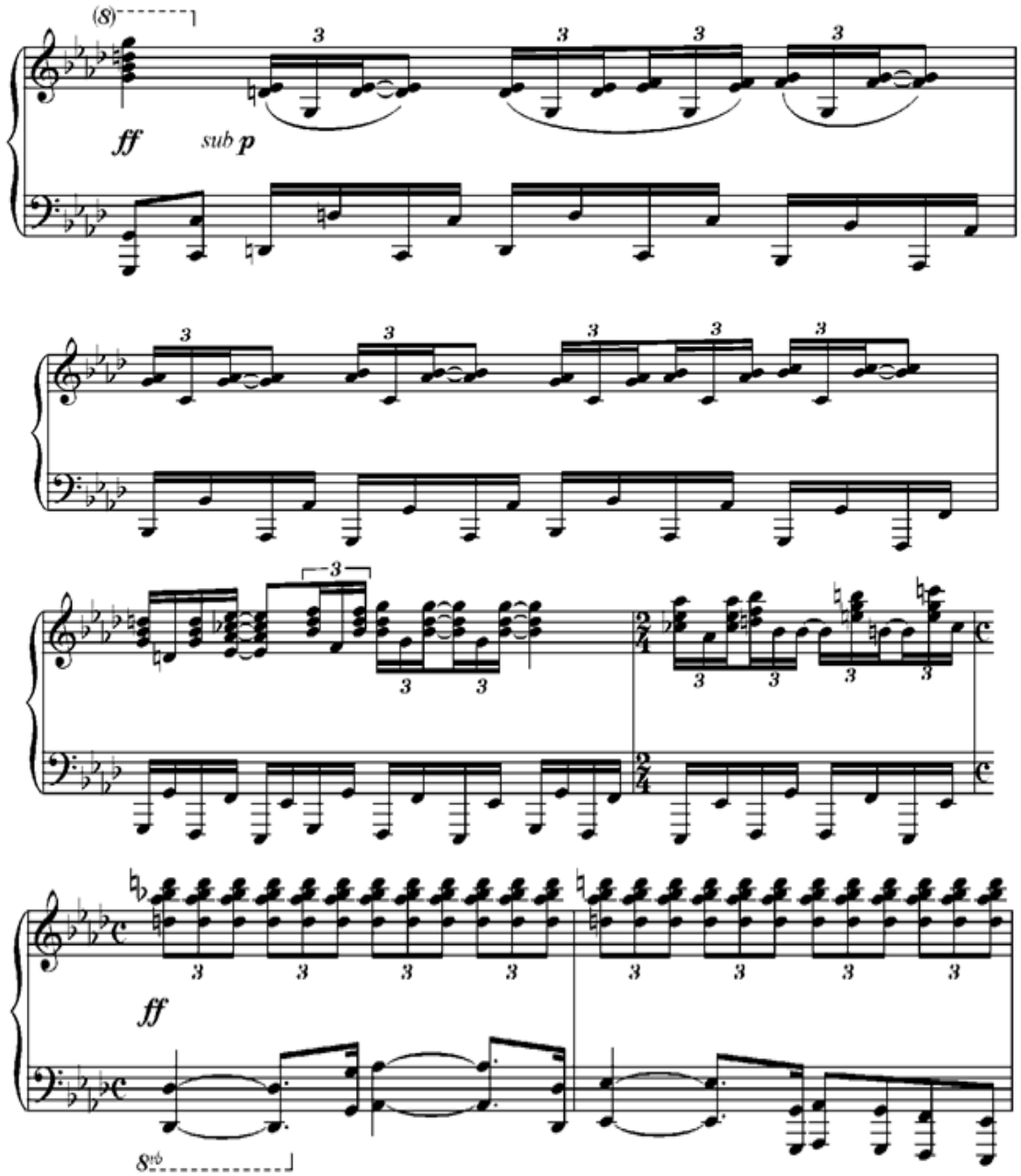

Ortańgı bólimi bul epizod. Ol lirikalıq xarakterde jazılıp, eki shetki bólimlerden tonlıǵı (re-major) menen, fakturası hám ritmikası menen ayırılıp turadı. Bul bólim gomofonno-garmoniyalıq dúziliste jazılıp úsh bólimnen turadı. Ortańgı bóliminde qızlardıń názik talǵamları, muhabbat súwretlengen. Ortańgı bólimi úshinshi bólimi dinamikalardıń kúsheyiwi nátiyjesinde repriza bólimine juwmaqlawshı partiyaǵa alıp keledi, hám sol tema menen kodaǵa ótip re-minor tonlıǵına qaytadı. Úshinshi bólim repriza tolıq emes dúziliste jazılǵan.

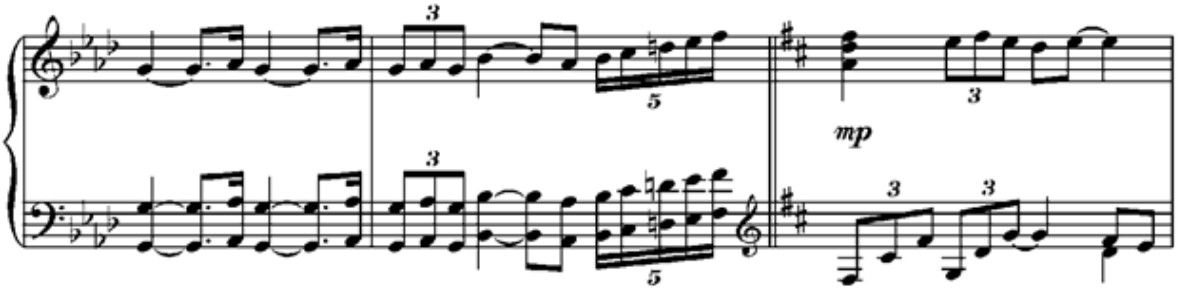

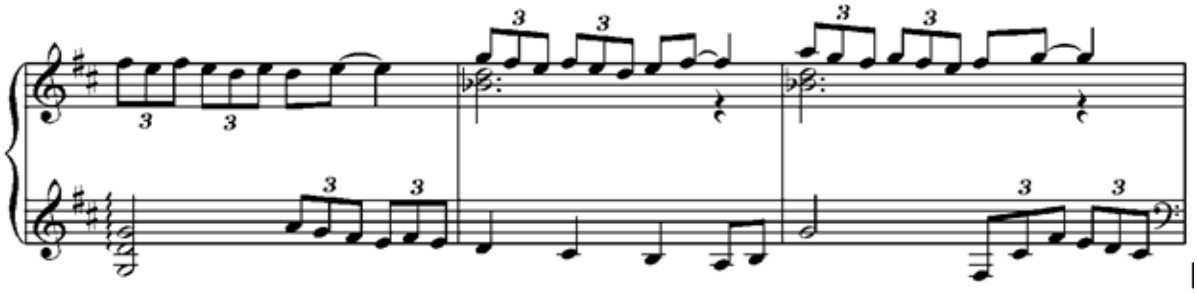

Ballada shıǵarması dramaturgiyası jaǵınan tolqın sıyaqlı rawajlanǵan.

Bunda batırlıq gúres hám muhabbat talǵamları kórsetilgen.

Ádebiyatlar

1. Abdullaeva U. CHarshimov Dj. “Qaraqalpaq kompozitorlarınıń fortepiano shıǵarmaları”, Qaraqalpaqstan, 2012.

2. Abatbaeva R. “Fortepiano”, Toshkent. 2023.

3. Nadirova A. “Qaraqalpaq muzıka tariyxı”, Qaraqalpaqstan. 2019.

REZUME. Bastakor o‘z asarlarida qoraqalpoq musiqa folkloridan foydalangan, turli kompozitsiyalarni tartibga solishga harakat qilgan. Uning kamera, simfonik, balet va boshqa asarlari zamonaviy uslublarning yorqin namunasidir.

РЕЗЮМЕ. Композитор использовал в своих произведениях каракалпакский музыкальный фольклор и пытался организовать различные композиции. Его камерные, симфонические, балетные и другие произведения являются яркими образцами современных стилей.

SUMMARY. The composer used Karakalpak musical folklore in his works, tried to organize various compositions. His chamber, symphonic, ballet and other works are bright examples of modern styles.

САХНА СӨЗИ ПӘНИНИҢ ҚӘЛИПЛЕСИЎИ

М.Исмаилова – *доцент*

Өзбекстан мәмлекетлик көркем онер ҳәм мәденият институты

Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: сахна нутқи, маънавий, ижодкор, усуллар, бадиий асар, предмет, нутқ маданияти, муносабат, характер, сўз ясалиши, адабий матн.

Ключевые слова: сценическая речь, духовный, творческий деятель, приёмы, художественное произведение, предмет, культура речи, отношение, характер, словообразование, художественный текст.

Key words: stage speech, spiritual, creative figure, techniques, work of art, subject, culture of speech, attitude, character, word formation, literary text.

Адамзат турмысындағы социаллық, руў-хый ағартыўшылық, мәдений ҳәм де күнделикли турмыстағы, байланыс, мүнәсибет, нийет ҳәм алға илгерилеўшиликтеги тийкарғы түсиндириў мүнәсибет усылы болған тилимиздиң ҳәр тәреплеме мазмунлы ҳәм тәсирли болыўы, ҳәр бир шахс, дөретиўши ҳәм қәнигелердиң жедел алға умтылыў процесслерине үнлес ўазыпаларынан бири болып есапланады.

Көркем өнер ҳәм мәденият жөнелисиндеги бакалавр жөнелиси студентлериниң «Сахна сөзи» предмети шеңберинде усыныс етилетуғын теориялық ҳәм әмелий дөретиўшилик түсиниклери, сахна сөзиниң теориялық ҳәм әмелий дөретиўшилик атқарыў тийкарлары, ўазыпалар, усыллар менен шешиў, инсанның сөйлеўиниң мазмунлы ҳәм тәсирли, анық, тынық ҳәм тәкирарланбастай болыўы ҳәм де миллий ғәрезсизлик идеяларының көркем сөз өнериндеги сөздиң тәсиршеңлигин асырыўға ҳәм беккемлеўге қаратылған. Театр көркем өнериниң актёрлық тараўында сөздиң тутқан орны шексиз. Автордың идеясы текстте түрли усыллар менен сүўретленеди. Шығарманың өзине тән стилисли, сөздеги характери, қаҳарманлардың өз пикирлерин сәўлелендириўи сахна шығармасын жаратыўда үлкен роль ойнайды.

Көркем сөз өнериниң социал, руўхый ағартыўшылық, орны әҳмийети ҳәм ўазыйпалары дүнья машқалаларының ең қызғын ўақтында заман талапларына бола кеңейип бармақта. Атап айтқанда, пикир алмасыўларға анализ жасаўда, сахнада сөйлеўдиң мазмунлы, гөззал, тәкирарланбас, тынық ҳәм тәсиршеңликти беккемлеўге қаратылған мақсетлер белгиленген екен, оны логикалық избе-излилигине итибар қаратылады. Көркем сөз өнери ҳаққында билдирилген ҳәм жаратылған жанлы сөздиң тәсирли формасы ҳәм мазмуны, ҳәм көркемликке жақын тилде баян етилиўи мақсетке муўапық болып есапланады.

Инсан ақыл күши, мүнәсибет ҳәм сөйлеў мәдениятының бирлигинде әмелге асырылатуғын турмыслық шараят пенен жүзбе-жүзлик болады. Дүньяның ҳәр түрли жеринде болып атырған, ҳәр биримизди тәшўишке ҳәм қәўетирге салып атырған геополитик жағдайлар, айырым жерлерде ыссылықтың асып кетиўи, қурғақшылық, ҳасылсызлық, өрт, суў тасқыны, океанлардағы даўыллар, тайфунлардың пайда болыўы «геофизикалық ықлым қураллары»ның қәўипиниң барлығынан көз жумалмаймыз. Интернет дизими арқалы ҳәр минутта дүньяға шексиз-шегарасыз, керекли-керексиз хабар ҳәм ҳәр түрли сырлардың тарқалыўы ҳәм онда инсан тәбиятына қарсы ҳәм жат пропаганданың тәсириниң бар екенлигин бийкарлап болмайды. Мәмлекетлер арасында болып атырған қарама-қарсылық ҳәм келиспеўшиликлерге қудиретли қурал күши менен емес, «Илаҳий сөз» қудирети менен табыў зәрүр. Сондай шараятта камалға жеткен әўладтың билим дәрежеси, пикири қайсы тәрепке қарап жөнелис алыўы ертеңги өмиримиздиң шешиўши керекли ўазыйпаларының бири болып есапланады. Ҳеш қандай гүмансыз жүдә сергеклилик, ақыллы мүнәсибет талап қылыўшы бундай тез ағымдағы өзгерислер, көркем сөз өнери, сөйлеў шеберлиги, көркем оқыў, көркем сөз өнери өзиниң илаҳий жаратыўшылық, мүнәсибетлер бирлигин раўажландырыўға ҳәм беккемлеўге хызмет қылыўы керек. «Сахна сөзи» оқыў процесинде, ҳәр қандай алдынғы педагогикалық технологияларды, интерактив усылларды үйрениў процесинде өнимли пайдаланыў мақсетке ылайық. Дәретиўшилик илимий, кәсиплик, әмелий жумысы тил зибан менен байланыслы актёр, режиссёр, тәълим-тәрбия, пропогандист-агитаторлар, массалық хабар қуралларында диктор, баслаўшы ҳәм басқа түрли тараў ўәкиллери ушын да бул үлкен әҳмийетке ийе. Мазмунлы, тәсиршең, тынық ҳәм белсенди имканиятларды үйрениў ҳәм жүзеге шығарыў ушын, өзиңниң сөйлеўиңди жоқары дәрежеге жеткериў, белсендилик көрсетиў жолында сөйлеўдиң техникалық көникпелер еркинлиги ҳәм рән-бәрәңлигине ерисиў, сөз бенен ислеўдиң усыллары әмелий дәретиўшилик тийкарларын үйрениўи сахна сөзине ерисиўдиң тийкарғы усылларынан бири болып есапланады.

Сахна сөзи пәниниң тийкарғы бөлимлери

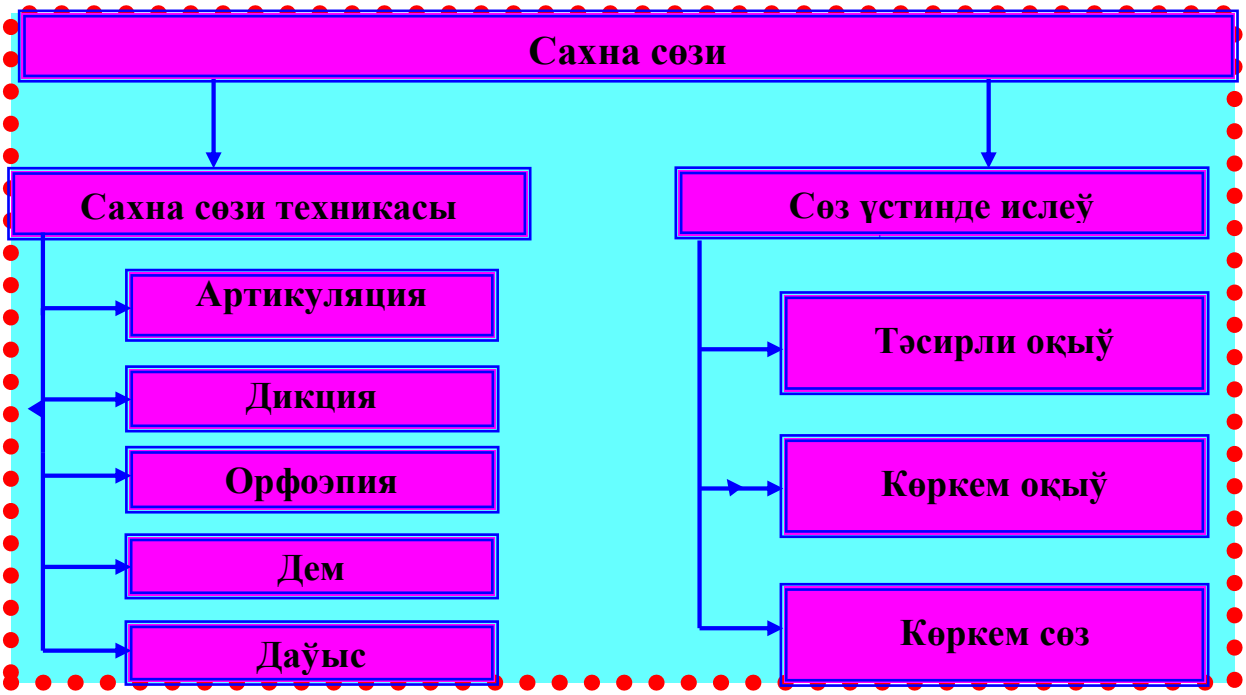

Ҳәр бир шахс, қәниге өзи жасап атырған дәўир, орталықтың социаллық, сиясий, руўхый-ағартыўшылықтың раўажланыў процесслерине ақыл менен итибар, исеним ҳәм мүнәсибетлери, миллий ғәрезсизлик идеялары менен руўхланған, улыўма инсаныйлық түсиниклер ҳәм философиялық көзқараслар менен беккемленгенлигиниң орны ҳәм әҳмийети уллы. Өз орнында бул қырлар атқарыў шеберлигиниң идеясы, философиясы, тәсиршеңлигин беккемлейди. Соны айтып өтиў керек, бакалавриат жөнелиси, оқыў процесинде, тыңлаўшылардың атқарыў имканиятлары рәңбәрең ҳәм көп қырлы, мазмунлы ҳәм тәсирли, анық ҳәм тынық, мақсетли, атқарыў көникпелерине ерисиледи. Сахналық сөзлерди жетилистириўде пәнниң тийкарғы бөлими болған сөйлеў техникасының толық өзлестириўи ҳәм өз үстинде ислеп бәрқулла тәкирарлап беккемлеп барыўы усыныс етиледи. Бул олардың кең, терең ҳәм беккем билимге, дөретиўшилик жетискенликке, излениўшеңликке, әмелий атқарыў шеберлигине, сөз байлығы ҳәм сөйлеў шеберлигин студентлердиң ийелеп барыўын тәмийинлейди, бундай имканиятқа ийе қәбилет ҳәммеде де бирдей емес. Ҳәр бир шахстың өзине тән айрықша ҳәм үлгили пикирге ийе болыўы ҳәм сол пикирдиң жанлы мазмунлы тәсиршең тилде сүўретлениўи әзелий ҳәм мәңги беккемленип барыўшы ўазыйпалардан бири. Жас әўлатдың ақылы, интеллектуал дәрежеси, дүнья қарасы, пикирлеўи классикалық, фольклор, заманагөй қарақалпақ, өзбек, көркем әдебияттың ең күшли ҳәм таңланған үлгилерине меҳир қойыўы, оқыўы ҳәм дөретиўшилик хызметине сиңдириўи, ўазыйпалары барған сайын жаңаланып бармақта. Инсан руўхыятына қозғаў салатуғын, қыял дизгинин ләң қылыўшы, қырғын, бузғыншылық ҳәм басқа инсаниятқа жат идеялар сәўлеленген, әдебиятлардағы, «супер-боевик» монстрлар талықланған ҳәм олар тийкарында, экранластырып атырған фильмлер, мульт-фильмлерден тәсирленип қызығып кетиўи ақыбети күтилмеген кеўилсизликлерге жол ашыўы мүмкиншилигине бийпәрўа қарамаўымыз өмир, заман ҳәм дәўир талабы болып есапланады. Бүгинги күнде көркем өнер дүньясы, көркем әдебият китап оқыўшы яки тамашагөйлердиң имканы болғанынша көп ҳәм үлкен қатламларды қамрап алыўына қаратылған ҳәм онда инсан қыялы ҳәм оның таң қалдыратуғын, ҳәтте ләрзеге салып қайыл қалдыратуғын, қорқынышқа салатуғын образлар жаратылып атырғаны ҳәм оның жас әўладтың санасына ҳәм мүнәсибетлерине тәсири үлкен. Тәлим системасында ең тәсиршең, прогрессив интерактив сүўретлеў усыллары жаратылыўына болған мүнәсибет, мүтәжлик, талаптың асып барыўы тәбийғый. «Интерактив тәсиринде жантасыў» түбиринде көркем өнер ҳәм мәденият жөнелислеринде әзелден терең, кең излениўлер процесинде алып барыўшы тийкарға ийе. Ол театр, кино, эстрада, радио ҳәм телевидение көркем өнерине де әзелий жолдасы, театр ҳәм кино көркем өнериниң атақлы жетекшилерин раўажландырған ҳәм жетилистириў ҳәм өзиниң турмыслық орны әҳмийетин тапқан мектеп шеңберинде жәмленген. Сахна сөзи пәнине интерактив жандасыў белгиленген тема аудиториядағы барлық тыңлаўшыларды қамрап алыўшы, өткериўши шәртли-шараятлар таңлаў, теманы жарататуғын ҳәм тыңлаўшыға өткизетуғын сораўлар дүзиў, тарқатпа материаллар таярлаў, тарқатыў, теманы жаратыў, электрон усыллар арқалы формалары, сүўретлеўди усылларды ислеп, теманы өзлестириўде ҳәммени актив пикир түсиниги менен шешим табыўға ерисиў.

Театр, кино, телевидение, эстрада, радио, қуўыршақ театр көркем профессионал дәрежедеги кадрлар таярлаўда, биринши басқыштан-ақ, студент ҳәм устаз арасында өзара мунәсибеттиң қәлиплесиўи ҳәм беккемлениўи, интерактив тийкарға, яғный белгили модуль, оның нызам қағыйдалары тыңлаўшыға түрли тәриздеги белсенди қыялда көриў, пикир, түсиник көнликпе қабыл қылыў, терең аңлаў, тәсирлениў, пикирлеў ҳәм оны белсенди мүнәсибет тәризинде партнёрына, тыңлаўшыларға жеткериў тәризиниң, түрли, тәкирарланбас түсиндириў усылларына жақсылап жандасқан ҳалда усыныс етиўге қаратылғаны ҳәм онда интерактив түсиндириў усылларысыз оларды қыялда көриў қыйын.

Бүгинги күнде кең таралған аралықтан оқыў, интернет арқалы жәҳән тәлим системасындағы ең жаңа, ен соңғы жетискенлик ҳәм үлгилеринен кең пайдаланыў, оқытыў процесинде көргизбе қураллардан, тарқатпа материаллардан кең пайдаланыўды, белгили сахна сөзи пәни модул шегарасындағы ең көрнекли, өрнек алғандай үлгилерин таңлап, оқыў процесинде тереңнен талықлап, оны сиңдириў, таңланған теманы тарқатпа материал сыпатында презентация қылып, тийисли әдебиятлар, сораўлар көрсетип сабақларда тема жаратыўшы, оның мазмуны әҳмийети ҳаққында студентлерде анық түсиник, жуўмақ шығарыўшы сораў-жуўап, додалаў, анализлеп

теманы өзлестириўге ерисиў ҳәм басқа бир қанша усыллардан пайдаланыў арқалы дөретиўге арналған.

Педагогикалық технология анық избе-излиликтеги процесс болып, ол студент ҳәм педагогтың зәрүрлигинен келип шығып, бир мақсетке бағдарланған, алдыннан пуқта жобаластырылған ҳәм сыпатлы, нәтийже бериўге қаратылған педагогикалық процесс болып есапланады. Болажақ жас кадрлардың бул тараўда өз мақсетлери ҳәм оның әмелге асырылыўында анық белгиленген ўазыпалары болыўы аҳмийетли.

Әўели сахна сөзи пәнинде беккем әмелий дөретиўши атқарыўшылық имканиятқа ийе болыўы ушын сөз атқарыўшылығы ушын таңланатуғын шынығыўларды текстлерди таңлаў, талқын ҳәм додалаў қырлары ҳәм де оның жоқары көркем атқарыўшылық дәрежесине ерисиўдиң тенденцияларын қәлиплестириў лазым. Ҳәр бир дөретиўши шахстың, сахна сөзи шеберлигин кең ҳәм терең өзлестириў, бүгинги ҳәм ертеңги қунимиздиң керек ўазыйпаларынан бири. Сөз үстинде ислеў оны түрли рәңбәрең техникалық шынығыўлар менен беккемлеп жетилистирип барыўда сөз үстинде ислеўдиң ең сапалы жолларын жаратыўда өзиниң дәрежесине исениими тәжирийбесине ийе, көплеп тәжирийбе, теория, әмелий дөретиўшиликте сүйеги қатқан тәжирийбели устаз, тәжирийбели сөз устасы, дөретиўши актёрлар менен театр тили, кино тили, радио ҳәм телевидение тилинде беккем көнликпеге ийе кәсип маманлары менен қандай тилде қандай пикирде, қандай түсиниклер менен мүнәсибетте болыўымыз мүмкин?

Биринши гезекте бүгинги күнде сөз ҳәм оның тәсирли әлеми, сүўретлеў қатламларындағы тәсиршеңлик, мәнилилик, қайталанбайтуғын, исенимлилик, қызықлы, есте қалатуғын, мақсет ҳәм талқынға көшириўде биргеликде ақыллласыўымыз лазымлығы көринеди. Буның ушын бүгинги күнде ҳәр биримиздиң ҳәм биз тәлим берип атырған жас әўлат тилиндеги сөз байлығы, оны сүўретлеўдеги тәсиршеңлик шеберлиги, мүмкиншилиги кандай дәрежеде? Егер дәрежеси бүгинги күн талабына талабына жуўап бере алмаса оны беккемлеў ҳәм раўажландырыў ушын қандай ўазыйпалар, миллетлемелер қойылыўы мүмкин? Буның ушын қанша ўақыт, қанша күш, қанша меҳир, қанша мүтәжлик сарыпланыўы керек деген сораўлар проблемалар шешимине себеп бола алатуғын методика жаратыўымыз лазым.

Әдебиятлар

1. Инамходжаев С. “Бадиий ўқиш осослари”.- Т., 1973.
2. Насирова А. “Жонли сўз санъати осослари”.-Т.,2003.
3. Олимжонова З. “Сахна нутқи”.-Т., 2005.
4. Хожматова М. “Сахна нутқи”. Янги авлод, 2007.

РЕЗЮМЕ. Мақолада «Сахна нутқи» фанининг юзага келиш омиллари, нутқ маданиятининг театр санъатидаги ва маданиятдаги аҳамияти кўриб чиқилган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются факторы совершенствования «Сценическая речь», значение культуры речи в театральном искусстве и культуре.

RESUME. The article discusses the factors of improving "Stage speech", the importance of the culture of speech in theatrical art and culture.

UDK.213-215; (2023)

QARAQALPAQSTANDA QOSÍQ ÓNERINIŃ TIYKARÍN SALÍWSHÍ QOSÍQSHÍLAR

N.Qallibekov - *aǵa oqıtıwshı*

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so‘zlar: tovush, o‘qituvchi, badiiy asarlar, vokal, ovoz tuzilishi, mashq.

Ключевые слова: звук, учитель, художественное произведение, вокал, структура звука, упражнения.

Key words: sound, teacher, artwork, vocals, sound structure, exercise.

Xalqımızdıń kóp jıllardan berli turmıs keshirmeleri menen sıbaylas bolıp kiyatırǵan, ruwxıy mádeniyatımızdıń altın miyraslarımızdıń biri – bul qosıq atqarıwshılıq bolıp esaplanadı.

Xalqımızdıń bay ǵáziynesi bolǵan qosıqlar, elimiz arasında keń en jayıwı, sonday-aq, bizge shekem miyras bolıp saqlanıp keliw tariyxı hám olardıń búgingi kúnimizge shekem jetip keliwinde atqarıwshılardıń ornı girewli. Xalıq qosıǵı bul úzliksiz jańalanıp baratuǵın háreketsheń material. Ruwxıy mádeniyatımızdıń ǵáziynesi sanalǵan bul qosıqlar, keleshek áwladqa jańasha oy-pikirler júritiw ushın túrtki boladı. Bul xalıq qosıqlarımızdıń bizge shekem jetip keliwinde, xalqımızdıń sheber atqarıwshılarınıń ornı girewli bolıp tabıladı. Qosıq – (latınsha cantus, cantio, italiyansha canzona, francuzsha chan-son, inglisshe song, nemisshe lied) – vokal muzıkasında keńnen rawajlanǵan janr, sonday-aq, qosıq yamasa rechitativ shınıǵıwǵa arnalǵan poetikalıq shıǵarmanıń belgileniwi. Qosıq sóz hám muzıkalıq mazmunına (patriotlıq, lirikalıq, satiralıq, marsh, ayaq-oyın sıyaqlı taǵı basqa túrlerinde), faktura hám atqarıwshılar quramına (bir hám kóp dawıslı, jeke hám xor, saz ásbap járdeminde hám saz ásbapsız – qalalıq, kúndelikli, áskeriy h.t.b.) qaray dóretiledi. Qosıqtıń muzıkalı forması poetikalıq teksttiń mazmunı hám dúzilisi menen baylanıslı. Onıń keń tarqalǵan túri kupletli forma. Qosıqlar jeke avtorlı hám avtorsız (umıtılıp ketken) bolıp ajıraladı. Mısalı, xalıq qosıǵı – awızeki sóz folklorınıń túri bolıp esaplanadı.

XV-XVI ásirlerde kompozitorlar kóp dawıslı qosıqlardı túrli milliy variantlarda dóretken. XVII-XVIII ásirler aralıǵında bir dawıslı qosıqlar general bas járdeminde atqarılıwı rawajlanǵan, al XVIII ásirdiń II yarımında fortepiano ásbabı, geypara waqıtları saz ásbap ansamblleri hám orkestr járdeminde atqarılatuǵın qosıqlar payda boladı. XIX ásirde kompozitorlardıń qosıǵı (romans) rawajlanǵan janrlardıń biri bolıp tanıladı.

Olardan F.Shubert, I.Brams, M.I.Glinka, A.S.Dargomijskiy, A.P.Borodin, M.P.Musogskiy, R.Shuman, P.I.Chaykovskiy, S.V.Raxmaninov. [1. Dmitriev L.B. b.90] Qaraqalpaqstanda vokal janrınıń rawajlanıwına kompozitor, qosıqshı hám pedagoglar úlken úles qosıp kelmekte. Kompozitorlar ózleriniń óshpes qosıqları menen xalıqtıń kewilinen orın alıp vokal janrın hám de sonıń menen tikkeley baylanıslı opera, xor janrların da bayıtıp kelmekte. Jáne de bul janrdıń rawajlanıwına qosıqshılar hám olardı tárbiyalap kiyatırǵan pedagog-qosıqshı (pedagog-vokalist) larda ózleriniń salmaqlı úleslerin qosıp kelmekte.

Atajan Xudayshukurov. Ózbekstan, Qaraqalpaqstan hám Bashqurstan xalıq artisti, Hamza atındaǵı Ózbekstan mámleketlik sıylıǵınıń laureatı óziniń tákirarlanbas xosh hawazı menen, ayrıqsha tembr ırǵaqlarına iye «Ayqulash» ansamblinde kóp jıllar dawamında ózbek hám qaraqalpaq qosıqların atqarıp kelgen bálent lapız iyesi A.Xydayshukurov 1944-jılı 4-oktyabrde Tórtkúl rayonında tuwılǵan. Balalıǵında mektepte, sońınan bolsa rayon hám Qaraqalpaqstan Respublikası boyınsha ótkerilgen hár qıylı keshelerde qatnasıp jaslıǵınan baslap-aq elge tanıqlı qosıqshı bolıp jetilisedi. Bul tarawda oǵan aǵası Yuldash Ollashukurov birinshi ustazı sanaladı. Sebebi bolajaq qosıqshı aǵası Yu.Ollashukurov basshılıǵında 1956-jılı jaz ayında Tórtkúl qalasında jas talantlı oqıwshılar kórik-tańlaw jeńimpazı, Nókis, Tashkent qalalarındaǵı hár qıylı tańlawlarda da jeńimpaz boladı. 1960-jılı orta maǵlıwmatqa iye A.Xudayshukurov Tashkent mámleketlik konservatoriyası qasındaǵı Hamza atındaǵı muzıka bilim jurtına hújjet tapsıradı. Bul jerde saz ásbaplar bóliminde qashqar rubabı qánigeligi boyınsha ustaz B.Mirzaahmedov sabaq beredi. [2. Kallibekov N. b.788-794]

Jas Atajan óz dáwiriniń jetik qosıqshısı bolǵan K.Otaniyazovtan Xorezm qosıqshılıq óneriniń dástan jónelislerin tereń úyrenedi hám sonıń menen birge rayon, Respublika kóleminde ótkerilgen tańlawlarda belsene qatnasıp, kózge kórine baslaydı. A.Xudayshukurov 19 jasında Berdaq atındaǵı Qaraqalpaqstan mámleketlik filar-moniyasına jumısqa qabıllanadı.

1972-1990-jılları filarmoniyaǵa qaraslı «Ámiw tolqınları» ansamblin shólkemlestirip, oǵan kórkemlik jaqtan basshılıq etedi. A.Xuday-shukurovtıń usınday miynetleri joqarı bahalanıp, oǵan 1969-jılı Qaraqalpaqstan xalıq artisti, 1977-jılı Ózbekstan xalıq artisti, 1981-jıl Tatarstan xalıq artisti, 1983-jılı Túrkmenstan xalıq artisti, sonday-aq, 1974-jılı Hamza atındaǵı Ózbekstan Mámleketlik sıylıǵı laureatı sıyaqlı húrmetli ataqlar menen sıylıqlanadı. Óz atqarıwshılıq sheberligi menen kewillerde óshpes iz qaldırǵan tuwma talant iyesi A.Xudayshukurov 1994-jılı 23-dekabrde qaytıs boldı.

Ullı óner iyesiniń óliminen soń Qaraqalpaqstan Respublikasındaǵı Ellikqala rayonı hákimligi baslaması menen milliy qádiriyatlarımızdı tiklew, xalıqlar arasında mádeniy doslıq baylanısların bekkemlew, qosıqshılıq ónerin jáne de rawajlandırıw maqsetinde xalıq aralıq Atajan Xudayshukurov fondı shólkemlestirildi. [3.Mullaxandov D.b.75] Óz dóretiwshiligi dawamında kóplegen qosıqlar atqarǵan. Onıń repertuarınan milliy klassik qosıqlar («Feruz I–II», «Xorazm Segohi», «Bozurgoniy», «Qo‘shchinor», «Guluzorim», «Kurd Eshvoyi», «Samarqand ushshog‘i», «Toshkent irog‘i», Xorezm dástan qosıqları «Najab o‘g‘lon» dástanınan «Kimni sevar yorisan», «Bahrom va Gulondom»dan «Ayriliq», «Avazxon» dan

«Qalandarim») kompozitorlar shıǵarmaları («Ko‘zlaring sening», «O‘zbekistonim», «Rano bo‘layin deb», «Sog‘inib keldim» va b.), sonday-aq, túrkmen, ázerbayjan, qaraqalpaq, qazaq hám qırǵız xalıq qosıqları orın alǵan. A.Xudayshukurov sazende hám ózi aytatuǵın («Mujgonlaring», «Olamda bir», «Birinchi muhabbatim» sıyaqlı 300 den artıq) qosıqlarınıń dóretiwshisi sıpatında da tanılǵan.

A.Xudayshukurov shıraylı tembrlı, keń diapozonǵa iye, bálent lapız iyesi sıpatında barlıq tıńlawshılardıń qálbinen tereń orın alǵan.

Bazarbay Nadırov. Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq artisti, Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıǵınıń laureatı, Ózbekstan xalıq bilimlendiriw aǵlası, Qaraqalpaq milliy akademiyalıq qosıq óneriniń tiykarın salıwshı, qosıqshı, ádiwli ustaz B.Nadırov 1937-jılı 7-aprel kúni Nókis rayonınıń «Aq terek» awılında tuwıladı. Jaslayınan ata-anasınan jetim qalıp, Shımbay rayonındaǵı balalar úyinde hám Taxtakópirdegi internatta oqıp, tálim alıp tárbiyalanadı. Ol jaslayınan muzıkaǵa, qosıq aytıwǵa qızıǵıwshılıǵı artıp, awılǵa toyǵa kelgen Qıyas jıraw, Esjan, Japaq hám Sherniyaz baqsılardı háwes penen tıńlap, atqarǵan qosıqların tez yadlap alıp, olardıń aytqanınday etip atqara beredi. Onıń bunday uqıbı barın sezgen balalar úyindegi qosıq muǵallimi Muxammedjanov B.Nadırovqa mandalina hám skripka ásbapların shertiwdi úyretip, qosıqlar aytqızıp háwesker jámáátiniń aǵzaları qatarında hár qıylı jarıslarǵa, koncertlerge hám bayramlarǵa óz repertuarları menen qatnastırıp kelgen. 1957-jılı Tashkent qalasında ótetuǵın qaraqalpaq mádeniyatı hám kórkem óneri dekadasınıń baǵdarlamasın tayarlaw ushın kóp talantlı jaslar qatarında B.Nadırovtı da mámleketlik filarmoniyaǵa jumısqa qabıl etedi. Qosıqshılar ansambline, xor jámáátine qatnasıp, marhum K.Isaev penen birge X.Turdıqulovtıń «Abadan» qosıǵın eki dawısta dekada da Tashkent tamashagóyleri aldında atqarıp beredi. Sol jıldan baslap B.Nadırovtıń qosıqshı sıpatındaǵı dóretiwshilik miynet joli baslanadı. [4.Muxamedova G. b.82-83]

Filarmoniyanıń kórkem jámááti quramında Respublikanıń barlıq rayonları, Ózbekstannıń, Qazaqstannıń, Túrkmenstannıń hám Qırǵızstan Respublikalarınıń rayon hám qalalarında gostrolda boladı. Ol bilimin jetilistiriw maqsetinde 1961-jılı Nókis muzıka uchilishesine R.I.Maksimenko degen oqıtıwshı da akademik qosıqshılıqtan tálim alıp 1964-jılı uchilisheni tabıslı tamamlaydı. Sol jılı arnawlı jollama menen Tashkent mámleketlik konservatoriyanıń qosıq fakultetine oqıwǵa túsedi. Konservatoriyanıń docenti N.D.Ismailova klasında akademiyalıq qosıqshı qánigeligi boyınsha tálim alıp, 1969-jılı konservatoriyanı tabıslı pitkeredi hám Nókis mámleketlik bilim jurtına qosıq bóliminiń oqıtıwshısı bolıp jumıs islep keldi. Jumısı dáwirinde ol akademik qosıq atqarıwshılıǵında óz mektebin jarattı. Oqıwshıları hár eki jılda Ózbekstan kóleminde ótkeriletuǵın kórkem óner bilim jurtlarınıń arasında qosıqshılar tańlawında sıylı orınlardı iyelep laureat bolıp kelgen. Oqıtıwshılıq jumısı menen bir qatarda bárhama koncert dóretiwshilik jumısların alıp bardı. Respublikamızdıń birneshe márte Moskvada, Tashkentte, Daǵıstan, Tatarstan, Bashqurdtan, Qazaqstan, Ázerbayjan, Túrkmenstanda ótken qaraqalpaq mádeniyatı kórkem óner kúnlerinde qatnasıp, olardıń tıńlawshıların qaraqalpaq milliy qosıq óneri menen tanıstırıp, alǵıslarına miyassar boldı. [5.Nadırova A. B.21] 1987-jılı Berdaq atındaǵı mámleketlik muzıkalı teatrında qoyılǵan birinshi qaraqalpaq operası «Ájiniyaz» da bas rollerdiń biri Berdi inglistiń partiyasın atqarıp, S.Yudakovtıń «Maysaranıń hiylesi» operasında Molladust hám S.Raxmanovtıń «Aleko» operasında Alekonıń ariyaların úyrenip atqarıp shıqtı. Saltanatlı koncertlerde qaraqalpaq kompozitorlarınıń shıǵarmaları menen bir qatarda Evropa xalıqlarınıń klassik kompozitorları Mocart, Bize, Verdi, Gaydn, Chaykovskiy, Borodinlerdiń hám ózbek, qazaq operalarınan ariyalardı atqarıp keldi.

«Jeti asırım» namasına S.Nurımbetovtıń «Qaraqalpaqta», K.Abdullaevtıń «Jigirma beste», «Elim bar», «Tuwǵan jerge» sıyaqlı kóp ǵana qosıqlardıń birinshi atqarıwshısı. Ustazlıq dáwirinde ol júzden aslam shákirtler tayarladı. Olardıń kópshiligi konservatoriyanı pitkerip ózi menen qatar ustazlıq etip shákirt tayarlap, kópshiligi teatr, koncert mekemeleri hám Respublikamızdıń rayondaǵı muzıka mektepleri, mádeniyat úylerinde tabıslı islep atır. Solardan Ózbekstan Respublikası xalıq artisti B.Uzaqbergenov, Ózbekstanǵa xızmet kórsetken artistler E.Aytniyazova, Qaraqalpaqstanǵa xızmet kórsetken artistler M.Tilewmuratova, D.Atadjanov, D.Xojabergenov, S.Shınıqulova, solistler «Shuhrat» medalı iyesi, Qaraqalpaqstan Respublikasına xızmet kórsetken kórkem óner ǵayratkeri A.Qalliyev, B.Qazaqbaev, K.Atadjanov, A.Ájiniyazova, B.Jaqsımuratova, N.Qállibekovlardı atap ótse boladı. [6. Xodjametova G. b.1300-1305] B.Nadırovtıń kóp jıllıq qosıqshılıq, ustazlıq miynetleri húkimetimiz tárepinen joqarı bahalanıp oǵan 1971-jılı Qaraqalpaqstanǵa xızmet kórsetken artist, 1974-jılı Ózbekstanǵa xızmet kórsetken artist, 1977-jılı Qaraqalpaqstan xalıq artisti, 1981-jılı Ózbekstan xalıq artisti húrmetli ataqları berildi. Sonday-aq, 1987-jılı Berdaq

atındağı mámleketlik sıylıqtıń laureatı, 1984-jılı Ózbekstan xalıq bilimlendiriw ağlası, 1986-jılı Miynet veteranı medalların alıwǵa miyasar boldı. B.Nadırov miynet jolı dáwirinde óz qosıqshılıq mektebin dóretken, xalqımızdıń talantlı jasların akademiyalıq qosıqshılıq jolında oqıtqan birinshi ustazlardan bolıp esaplanadı.

Ádebiyatlar

1. Dmitriev L.B. «Основы вокальной методики».-M.: Muzıka, 1968.
2. Kallibekov N. (2022). Kuylash musiqiy tashkil etish so‘z bilan bog‘liq bo‘lgan musiqa san`ati. Science and Education, 3(12), 788-794.
3. Mullaxandov D.X. «Некоторые вопросы узбекского вокального образования». - T. G.Gulyam, 1954.
4. Muxamedova G. «Xonandalik uslubiyati asoslari» O‘quv-uslubiy qo‘llanma, Toshkent 2007.
5. Nadırova A. “Qaraqalpaq muzıka tariyxı” Nókis. “Qaraqalpaqstan”. 2019.
6. Xodjametova G. (2022). «Talabada xonandalik jarangdorligini to‘g‘ri tashkil etish». Евроазийский журнал академических исследований. 2(13), 1300-1305.

REZYUME. Tovush sifatini ko‘zlangan natijada tarbiyalashda ovozni ko‘rsata bilish katta ahamiyat kasb etadi. Ko‘rgazmali qurollar ko‘ra oladigan va sodda bo‘lgani uchun ham kerakli kunikmalarni shaxsan topishga majbur etadi. Buning uchun o‘qituvchining o‘zi yaxshi ovozga ega bo‘lishi lozim, o‘quvchi esa taqlid qobiliyatiga ega.

РЕЗЮМЕ. Способность показывать голос имеет большое значение в обучении ожидаемому результату качества звука. Демонстрационное оружие также позволяет лично обрести необходимые навыки, поскольку оно наглядно и просто. Для этого у самого учителя должен быть хороший голос, а у ученика - способность подражать.

SUMMARY. The ability to display the voice goes a long way in teaching the expected sound quality outcome. Demonstration weapons also allow you to personally acquire the necessary skills, as they are visual and simple. For this, the teacher himself must have a good voice, and the student must have the ability to imitate.

PEDAGOG USTOZ - NAJIMATDIN ANSATBAEV

R.Qazaqbaeva - *o‘qituvchi*
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so‘zlar: ustoz, pedagog, metod, san’at, teatr, rejissyor, aktyor.
Ключевые слова: педагог, метод, искусство, театр, режиссер, актер.
Key words: teacher, pedagogue, method, art, theater, director, actor.

Pedagog so‘zi – (yun-tarbiyachi) pedagogika mutaxassisi, bolalar va yoshlarni tarbiyalash va o‘qitish bilan shug‘ullanuvchi, shu soha bo‘yicha maxsus tayyorgarlikka ega bo‘lgan shaxsdir. Mana chunday insonlardan biri pedagog ustoz N.Ansatbaevni aytsak bo‘ladi. U umr bo‘yi o‘zini san’atga, teatrga baxshida qilgan buyuk san’atkor.

Hozirgi kunda esa O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filialida «Rejissura va aktyorlik mahorati» kafedrasida professor o‘qituvchi bo‘lib o‘z faoliyatini yuritib kelmoqda. 60 yildan ortiq ijodiy mahoratga ega bo‘lgan ustoz bugungi kunda san’at va madaniyatning sirlarini yoshlarga o‘rgatib, kelajagimiz uchun zamonaviy salohiyatli kadrlar tayyorlab kelayotgan institutning ustozi hisoblanadi. U o‘z shogirdlariga rejissura va aktyorlik mahorati fanida dars o‘tib kelmoqda. Men Najimatdin Ansatbaevning 2017-2020 yilgi «Musiqali teatr rejissyorligi» kursida tahsil olganman. O‘sha paytlari ustozimning dars o‘tish uslubi, o‘zgacha metodlari, dasrlarni tushuntirishlari meni rejissuraga bolgan qiziqishimni uyg‘otgan.

Ustoz dars o‘tish jarayonida zamonaviy texnologiyalardan foydalanadi. Har bir rejissorning hayoti va ijodin sinchiklab o‘rgatadi. «…agar buyuk rejissor bolmoqchi bolsang, har jabhadan xabardor bo‘lishing kerak. Ko‘p kitob o‘qigan, aktyorlarga nisbatan bir pog‘ona yoqori bo‘lishing lozim»,-deb ko‘p ta’kidlar edi. Shuning uchun haftaning bir kuni kitob, gazeta, jurnal, piesa o‘qishga bag‘ishlar edik.

Talabalarga rejissyorlarning, aktyorlarning hayoti va ijodi haqida ma’lumotlar topib olib kelishimizni topshiriq qilib berardi va vazifalarni kitobxonlik kunida aytib berardik. Bu talabalarni

erkin izlanishga, ma'lumotlar toplash va esta saqlash salohiyatini mustahkamlaydi. «…Ak-tyor bo'lish uchun ko'pgina sohalar bo'yicha savotga ega, ayniqsa adabiyot va san'atni chindan sevmog'i, uning sir-sinoatlarini chuqur anglagan bo'lishi kerak. Lekin shunda ham u aktyor hisoblanmaydi. Haqiqiy aktyor bo'lishi uchun tafakkuri yetuk filosof bo'lmasa ham gapga usta bolishi lozim. Shuni aytish joizki, bu qobiliyat ham aktyor bolish uchun yetarli emas. Haqiqiy aktyor yuqorida tilga olingan xususiyatlar bilan bir qatorda adabiy personajlarni hayotiga chuqur kirib borishi, ularning his tuyg'ulari, orzu umidlarini to'laqonli ochib berish, o'ziga gavdalantirgan obraz orqali har bir tomoshabinning qalbiga kirib borishi unda chuqur joy olishi uchun hudo bergan talanti bolishi kerak»,-deb ko'b bora ta'kid-lardi. Ustozimiz reja bo'yicha kurs uchun spektakl sahnalashtirishga kirishgan edi. U sahnalashtirgan spektakllarni faqat teatrda, televizorda tomosha qilganmiz. Lekin ustozning katta asarni sahnalashtirish jarayonini ko'rmaganmiz.

Qoraqalpoq sahnasining buyuk rejissyori bizlarga qanday vazifa beradi? biz buni uddalay olarmikinmiz? degan hayajon bilan turardik. Najimatdin Ansatbaevning teatrda sahnalashtirgan spektaklida ro'l ijro qilgan aktyor, aktrisalar «…Najimatdin Ansatbaev repetitsiya jarayonida qattiq qo'l, temir intizomni saqlagan, teatrda chivin uchsa ovozi eshitilmaydi»,-deb aytishar edi. Teatrda iqtidorli professional aktyor, aktrisalarga rejissorlik qilish uslubi boshqa. Endigina teatr san'atiga qadam tashlayotgan talabalarga spektakl sahnalashtirish ikki borobor qiyin. Ustozning pedagogik siri shunda ediki «…Yosh nihol, chiroyli, to'g'ri o'sishi uchun asta-sekin parvarish qilasan, suv quyib, chaqalarin putalaysan, yonidan o'sgan gazanda o'tlarni olib tozalaysan. Shundagina sen niyat qilgandek natijaga erishasan. Endi qadam tashlagan talabalar ham ana osha niholdek. To'g'ri yo'lga solib, tarbiyalab, mehr berishni talab qiladi».

Har bir talaba, har xil xarakterga ega. Ularning psixologiyasi har xil, shuning uchun ham ro'l taqsimlashda talabalar xarakteriga, psixologiya-siga qarab ro'llar beriladi. Misol qilib aytsam, Qirg'iz dramaturgi Beksultan Jakievning «Ota tag'diri» spektaklin sahnalashtirishdan oldin piesani toliq o'qib, piesaning avtori, epizodik ro'llarni ham erinmasdan xarakterlarini tushuntirib berdi. «…Har bir aktyorning qobilyatiga qarab ro'l taqsimlash juda murakkab vazifa. Men ro'l taqsimlashni, doktorning bemorga diagnoz qoyishi bilan taqqoslayman. Har bir ro'lni, har bir tekstni analiz qilib, sahnaga chiqsang, mezansena paytida ham rolni ijro qilish vaqtida ham aktyorga osan bo'ladi».

«Ota tag'diri» kurs talabalariga ro'llarni taqsimlab berdi. Bosh qahramon «ota» rolini og'ir bosiq, to'rtinchoq talabaga berdi. Hammamiz hayron bolib qoldik. Chunki talabalar orasida iqtidorli, chaqqon, xarakterli rollarni oynay oladigan talabalar ko'p edi. Biroq ustozning talabalarning psixologiyasidan kelib chiqib «ota» rolin ishonib topshirgan talaba yigit spektakl yakunida chindan ham shu ro'lga loyiq ekanligin tomoshabinlarning ehtiroslaridan ko'rish mumkin edi. Bu esa ustozning kasbiy mahorat yuqo-riligidan, talabalar bilan ishlash metodi o'z-gachaligidan dalolat beradi. Ustozning rejissura fani jarayonida talabalarning har bir olib kelgan rejissorlik ishini sinchiklab tomosha qilar edi.

Kamchiliklarini hayotiy misollar bilan tushuntirib, to'g'ri yo'nalishga yo'naltirardi. Ko'p ta'kidlaydigan so'zlari «…San'at instituti tala-balarga talantni sovg'a qilmaydi. Ular rejissor bo'lib tug'ilishi kerak». San'atga kirib kelgan ekansiz, sizdan talab qilinadigan narsalar: o'z ustingizda ishlash, ko'p kitob o'qish, spektakllar tomosha qilish kundalik ishingizga aylanishi kerak. Rejissor oyna, u aktyorlarning individual xusu-siyatlarini, ijodini to'g'ri aks ettirishni bilmog'i lozim.

Ustozning rejissorlik siri bo'lsa kerak imtihon paytida esa hech bir talabani maqtamas edi. Boshqalar yaxshi sahnalashtirilgan, aktyorlar zo'r oynadi, dekoratsiyalar yangicha ishlangan deb e'tirof qilsa, ustozim esa talabalarning kam-chiliklarini aytar edi. Biz buni hech tushunmas edik. Yana va yana ijod qilishga kirishardik. Yangi inssenirovkalar, yangi piesalar o'qib, ustoz ta'kidlagan kamchiliklarni to'ldirib, o'zimizning ustimizda ishlashda davom etardik. Bir kuni jurnalda o'qib qoldim «…ijodkorni sindirmoqchi bolsang, uning ijodini maqta», osha vaqtda ustozimning bizlarga bermoqchi bolgan ulkan dars maktabi ekanligini tushundim.

Qoraqalpoq sahnasida takrorlanmas spektakllar bilan teatr repertuarini boyitgan insondan dars olishning o'zi bolajak rejissorlarga katta mahorat darsi hisoblanadi. Biz shogirdlar, ulug' ustozdan ilm, bilim, ijod, hayot bulog'idan suv ishganimizga g'ururlansak arziydi. Uning butun hayoti shogirdlari haqida qayg'urish, ularning kelajagi haqida oylaydi. U talabalarining muvaffa-qiyatsizliklarini ko'rib qayg'uradi, muvaffa-qiyatlaridan esa quvonadi.

Ustoz Najimatdin Ansatbaev ta'lim berishda nafaqat kasbiy mahoratga o'rgatish, balki madaniyatni rivojlantirish va bo'lajak rejissorlarni

ma'naviy jihatdan tayyorlashdir deb hisoblanganligi bejiz emas. Aktyorlikda, rejissorlikda o'zini sinab ko'rgan bu inson o'zining hayot yo'lini qoraqalpoq teatr san'atidagi pedagoglik yo'li bilan bog'laydi. Pedagoglik yo'lida «…Hayot yo'lida olgan bilim va tajribalariga tayanib, teatr san'atiga qiziqishi bor insonlar uchun 2020-yil «Teatr ha'm aktyor» qoraqalpoq, o'zbek, rus tillarida kitob yozadi. Uzoq yillar davomida o'qigan kitoblaridan, talabalik paytidagi kundalik daftariga yozgan ustozlarining ogitlarini ham «Danalar so'zi» bobiga kiritib ketadi». Ustoz yosh avlod oldidagi vazifasin chuqir sezgan holda o'ziga kuch-g'ayrat topa oldi. Pedagog-ustoz sifatida o'z yutuqlaridan qoniqmaydigan, bir yerda toqtab qolishni o'ziga munosib ko'rmaydigan insondan o'rnak olsak arziydi.

Adabiyotlar

1. N.Ansatbaev. "Teatr hám aktyor" No'kis, 2020 yil.
2. B.Saypullaev, T.Bayandiev. "Qaraqalpaq saxnasınıń Berdaq shayırı".-Tashkent, 2014.
3. https://berdax-teatr.uz

REZYUME. Maqolada ustoz shogird an'anasining namoyon bo'lishi, professor Najimatdin Ansatbaevning dars o'tish uslubi, o'zgacha metodlari haqida so'z boradi.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится о проявлении традиции учитель-ученик, в стиле преподавания профессора Наджиматдина Ансатбаева и специальных методах.

RESUME. The article talks about the manifestation of the teacher-disciple tradition, professor Najimatdin Ansatbaev's teaching style and special methods.

UDK. 78-79; (2023)

ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДА КӨРКЕМ ӨНЕР КАДРЛАРЫН ТАЯРЛАЎ

Ы.Ж.Моянов – *педагогика илимлери бойынша философия докторы (PhD), доцент,*
Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты
Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: театр, тонг нури труппаси, санъат кадрлари, пьеса, биринчи актёрлар, драма, клуб, кутубхона, ҳаваскорлар тўгараклари, мусиқа, бахши, жиров, қиссахон, созандалар, раққослар, шанг қўбиз чаладиганлар.

Ключевые слова: театр, группа Тонг нури, художественные кадры, пьеса, первые актеры, драма, клуб, библиотека, любительские кружки, музыка, бахши, жиров, кыссакан, солисты, танцоры, играющие на шанг-кобызе.

Key words: theater, Ton nuri troupe, artistic personnel, play, first actors, drama, club, library, amateur clubs, music, bakhshi zhirov, kissakan, soloists, dancers, players of the shang-kobyz.

Тарийхый тәжирийбе көрсеткениндей-ақ ҳәр бир мәмлекет адамларының қәнигелиги бойынша ақыл мийнети менен жумыс ислейтуғын айрықша бир социаллық қатламсыз күн көрмеген ҳәм күн көре алмайды.

Бул қатламға инженерлер, техниклер, агрономлар, врачлар, муғаллимлер, көркем өнер хызметкерлери ҳәм ақыл мийнетиниң басқа да хызметкерлери киреди.

«Республикада әмелге асырылып демократиялық ҳәм экономикалық реформаларды кадрлар менен беккемлеўде ҳәм ақыл зийреклигин беккемлеў ҳәм асырыўға қаратылған деп көрсетип өтеди». [1; 258; б]. Қарақалпақ халқының миллий көркем өнери кең көлемде раўажлана баслады. 1917-жылдың ақырында биринши мәмлекетлик көркем өнер музыкасы драма жәмийетиниң бөлими ашылды. Оның ўазыйпасына Әмиўдәрья бөлиминдеги ҳәўескерлер дөгереклерин бирлестириў оларға басшылық етиў, қалаларда төлемли спектакллер, концертлер ҳәм кешелер шөлкемлестириў сондай-ақ, орайлық қалалардың профессионал коллективлер шақырыў илажлары кирилди. Хийўадағы өзбек театр топары Хорезм республикасының мәмлекетлик театр жәмәәтиниң гастроллары Қоңыраттың мәдений турмысында үлкен ўақыяға айланды.

Хийўа артистлериниң өнер көрсетиўлери жергиликли халық арасында үлкен қызығыўшылықлар туўғызды ҳәм олар арасында өзлериниң үлкен театр дөгерегин шөл-

кемлестириў тилегин пайда етти. [2] 1920-жылға келип Қоңырат округлик комсомол комитети жанынан 25 адам қурамында усындай дөгереклер дүзилди. 1920-1921-жыллары бундай дөгереклер клублардың, интернатлардың, дийқан үйлериниң, қызыл чайханалардың, Шымбай, Шораханның, Шаббаздың қызыл мүйешлеринде пайда болды. 1921-жылға келип Төрткүлде қалалық клуб, китапхана ҳәм театр ашылды. Клубда ҳәр қандай кешелер өткерилди. Лекция, докладлар дөгерек қатнасыўшылардың күши менен концертлер шөлкемлестирилди.

1920-жыллары өзбек әдебиятының тийкарын салыўшы Хамза Ҳәкимзада Ниязий Қарақалпақстанда болыўы қарақалпақ халқының драматургиясы менен театр өнериниң раўажланыўына сөзсиз әдеўир тәсир жасады. 1925-жылы. З.Ф.Касимов Хорезмнен Қарақалпақстанға келди. Ол ҳәўескерлер дөгереклерине белсене қатнасыўшылардан қарақалпақ театр труппасын шөлкемлестирди. 1927-жылы 24-апрельден баслап миллий қарақалпақ театры шөлкемлестирилди. Онда дәслеп 14 адам соның ишинде 3 ҳаял-қызлар болған.

И.Сейтов, Т.Сейтмуратов, А.Матякупов, К.Убайдуллаев, М.Матжанов, М.Темирханов ҳәм басқалар «Таң нуры» миллий қарақалпақ труппасының биринши актёрлары болды. 1922-25-жыллары А.Өтепов «Жездежан», «Зиндан» пъесаларын «Теңин тапқан қыз», «Шәлеке бай» пъесалар жазды.

1927-жылға келип «Таң нуры» труппасы репертуарларында К.Әўезовтың «Тилек жолында», С.Мажитовтың «Ерназар алакөз», «Ақсақал» пъесалары театр сахналарында қойылды.

1930-жылға келип қарақалпақ миллий театр шөлкемлестирилди. Қарақалпақстанның барлық районларында хызмет көрсетиўге жиберилди. 1932-жылдың ақырында Қарақалпақстан театрында 122 адам болды. Соннан 96 адам артист, 35 адам Қарақалпақстан театрында иследи.

Жас театрдың талантлы артистлеринен Ю.Шарипов, АХожалепесов, Файзиев, К.Бегимов, Ж.Шамуратов, Х.Ахмедов ҳ.б. 1934-жылы 10-августта Қарақалпақстанда театр ҳәм музыкалық театр салыў туўралы қарар қабыл етилди. 1937-жылы Нөкисте скрипка, фортепиано, қосық айтыў ҳәм аяқ ойын ойнаў класлары бар оқыў мүддети үш жыллық музыка мектеби ашылды. Драматургияны буннан былай да раўажландырыў ҳәм қарақалпақ театрларын қәнигели кадрлар менен толықтырыў мақсетинде Москва А.В.Луначарский атындағы театр өнери институты жанында миллий қарақалпақ студиясы шөлкемлестирилди. Ташкент, Москва қалаларына Республикалық студиясы шөлкемлестирилди.

Ташкент, Москва қалаларына Республиканың барлық театрларынан белгили қәнигелер таярлаў ушын А.Шамуратова, Т.Рахманова, А.Қурбанова, З.Зарипов, Ю.Шарипов, С.Юсупова ҳ.б. белгили көркем өнер усталары жиберилди.

Кейинги жылларда Қарақалпақстанда қәнигели кадрлар таярлаў бойынша Ташкенттен Маннан Уйғыр театр көркем институтын питкерип келген режиссёр, актёр ҳәм актрисалар театрдың талантлы жаслары жасы үлкен артистлердиң тәжирийбесинен ҳәм дәстүрлеринен үйренди.

Олардың Бердақ атындағы Республикалық сыйлықтың лауреаты К.Абдиреймов, Н.Аңсатбаев, Қарақалпақстан халық артисти Д.Ранов, Р.Сапарова, З.Сайпова, Ж.Султабаев ҳ.б. көплеген артистлер көзге түсти.

Ҳәзирги күнде усы аты аталған жолдаслар Қарақалпақстанда театр тараўын раўажландырыўда бир қанша кадрлар таярлаўда өзлериниң хызметлерин аямай ислеп келмекте.[3]

Қарақалпақстанда музыка қәнигелерин таярлаўда Қарақалпақстан областлы жумысларды жолға қойыў бойынша «Әдебият бар жерде, нама саз болады» қарары бойынша мине соны ен жайдырыў бойынша бақсыларды, шайырларды қурылыс жумысларына тартыў жолға қойыла баслады. Музыка тараўы бир қанша жумысларды алып барыў ушын оларды оқытыў, көркем өнер ҳәўескерлер дөгерегине тартыў солай етип аўылдағы бай хожалықлардан, ийшан-моллалардан жат қылмысларын саз намалар менен әшкаралаў менен биргеликте сол дәўирдеги турмыс ўақыяларын сәўлелендиретуғын музыкалар жүзеге шыға баслады. 1936-жылы халық талантлыларын кеңнен пропагандалаў мақсетинде олардың даўсын грампластинкаға алыў мәлелеси қойылды. Соған байланыслы Төрткүлде өнерпазлардың үлкен жарысын өткерип узақ таярлықлар көре баслады. Солардан сазенделер Ж.Шамуратов, Е.Қос-полатов, И.Нийетуллаев, К.Ахмедовлардан музыкалар таңлап алынды. 1939-жылы Төрткүлде өткерилген Пүткил Республикалық көркем өнер олимпиядасында Республиканың барлық түпкирлеринен жыйналған талантлылардың саны 360 тан асып кетти. Бул олимпиядадағы буннан ел арасында аты шығып атырған бақсы-жыраўлар менен бирге қыссахан, сазенделер, ойыншылар, шынқобыз шертетуғынлар, улыўма халық

музыкасының талантлылары қалмай қатнасты. 1934-жылы 21-ноябрде ККАССР халық комиссарлар совети мәмлекетлик миллий театрдың жумысын қайта қурыў ҳаққында қарар қабыл етилди. Соның менен қатар искусствоның ҳәр қандай тараўы бойынша ҳәр қыйлы қәнигелер шақырыў мәселеси қойылды. 1934-жылы Москвадағы Луначарский атындағы театр институтына 34 талантлы оқыўшылар оқыўға жиберилди. Қарақалпақстанда кадрлар таярлаў бир қанша қәнигеликлер өсип шығыўына байланыслы Ленинград консерваториясына 5 адам, Ташкенттеги музыка техникумына 11 адам, театр техникумына 20 адам ҳәм балет мектебине 5 адам жиберилди. Булардың көпшилиги питкерип келип Республикамыздың театрларында, музыка мектеплеринде, ансамбльлеринде ислей баслады. [4; 15: б] 1938-жылы Областлық комитети халық комиссарлар совети «Қарақалпақстанда искусствоны буннан былайда раўажландырыў бойынша илажлар ҳаққында» деген арнаўлы қарар қабыл етилди. Бул Қарақалпақстанда музыка тараўын раўажландырыў бойынша кадрлар таярлаў бойынша Ташкент қаласынан белгили композиторлар Д.Туманиян, В.Г.Шафранников, А.Халимовлар шақыртылып Қарақалпақстанда музыка көркем өнерин раўажландырыўда өзлериниң үлеслерин қоса баслады.

Қарақалпақстанда мәдений мәкемелер ҳәм көркем ҳәўескер жәмәәтлери ушын кадрлар таярлаў бойынша көркем өнерде буннан былайда раўажландырыў ҳәм оған басшылық етиў ушын ККАССР Халық Комиссарлар Кеңесиниң жанында театр ҳәм музыка ҳәм көркем ҳәўескерлер бөлимлери бар көркем өнер ислери бойынша басқарма шөлкемлестирилди.

1938-жылы 27-ноябрде ККАССР Халық Комиссарлар Кеңесиниң ӨзКП Областлық Обкомының Қарақалпақстанда көркем өнерди ҳәм көркем ҳәўескерлер жәмәәтлериниң буннан былайда раўажландырыў илажлары ҳаққында қарар қабыл етилди. 1940-жылы Республикада мәмлекетлик филармония 10 районлық ҳәм колхоз театры онлаған көркем өнер ҳәўескерлер жәмәәтлери ислеп турды. Колхоз театрларында көркем өнер ҳәўескерлер дөгереклеринде тәжирийбели маман басшылар болмады. Бул әлбетте театрлардың ҳәм дөгереклердиң жумыс санасына тәсир жасады. Көркем ҳәўескерлик дөгереклериниң басшы-лары ушын 50 адамлық қысқа мүддетли курслар шөлкемлестирилди. Солай етип, Қарақалпақстанда бир қанша талантлы жаслар елимиздиң музыка училищелеринде ҳәм консерваторияларға оқыўға жиберилди.

Соның ишинде Ташкенттеги музыка техникумы, Төрткүлдеги музыка техникумына Ленинград консерваториясына белгили талант ийелери Қутлымуратов, Төребаев, Мендитаевлар оқыўға жибериле баслады. Бул жаслар оқыўларды табыслы питкерип район ҳәм қалаларда өз жумысларын даўам еттире баслады. 1958-жылға келип Қарақалпақстанда музыкалы училище, 1967-жылы мәдений ағартыў техникумы ашылып бул оқыў орынлары халқымызға мәденият хызметкерлерин таярлаўда үлкен хызметлер исленип келмекте. Солай етип, қарақалпақ халқы мәдениятының улыўма көтерилиўи, халық билимлендириўиниң раўажланыўы, мәдений мекемелери тараўының өсиўи, баспасөздиң, көркем әдебияттың, театр көркем өнериниң раўажланыўы миллий кадрлардың өсиўи Қарақалпақстанның ҳәр тәреплеме раўажланыўының тийкары болды.

Әдебиятлар

1. Өзбекстан Республикасының Биринши Президенти И.Каримов өзиниң «Өзбекстан XXI – әсир босағасында»: қәўипсизликке қәўип турақлылық шәртлери ҳәм раўажланыў кепилликлери» атлы китабы.
2. Қарақалпақстан тарийхы том 2. Н-1972 ж.
3. П.Муратова. «Қарақалпақстанда интелентция кадрлар таярлаў» Н-1992 ж.
4. Т.Адамбаева «Қарақалпақстан музыкасының тарийхы», «Қарақалпақстан» баспасы Нөкис-1985 ж. 15-бет.

РЕЗЮМЕ. Бу мақола қорақалпоқ санъат кадрларини таёрлаш масалалари бўйича ва шу аснода биринчи давлат санъат мусиқаси драма жамоатининг бўлими очилиши ва «Тонг нури» миллий қорақалпоқ труппасининг биринчи актёрлари, биринчи ёзилган пъесалари ҳақида сўз этилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются вопросы подготовки каракалпакских художественных кадров и в том числе об открытии отделения первого государственного художественно-музыкального драматического общества и первых актерах и первых написанных пьесах национальной Каракалпакской труппы «Утренний свет».

SUMMARY. This article discusses the issues of training Karakalpak art personnel, including the opening of the department of the first state Artistic and Musical Drama Society and the first actors and the first written plays of the national Karakalpak troupe «Morning light».

AKTYORLIK MAHORATINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI

Á.Otepbergenov- *o'qituvchi*
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so'zlar: ommaviy tamoshalar rejissyori, aktyorlik mahorati, teatr, texnologiya, dublyor, musiqa, kompozitsiya.

Ключевые слова: режиссер массовых представлений, актерское мастерство, театр, технология, дублер, музыка, композиция.

Key words: director of mass performances, acting, theater, technology, understudy, music, composition.

Har bir kasb ma'lum bir hajmdagi bilimni, ko'nikma va malakani talab etadi. Bularsiz tanlangan sohada o'zimizni mutaxassis deb atashimiz mumkin emas. San'atning tanlangan sohasi asoslarini o'zlashtirmay turib uni egallashning iloji yo'qligini hamma yaxshi biladi. Ammo aktyorlik san'ati haqida so'zketsa, shu zahoti turli fikrlar va qarashlar paydo bo'ladi. Aytishlaricha, qobiliyatli aktyorga hech qanday maktabning keragi yo'q, qobiliyatsiz aktyorga hech qanday maktab yordam berolmaydi. Bu fikrdan aktyorlik san'atiga o'qish shart emas, aktyor bo'lib tug'ilish kerak, degan xulosa kelib chiqadi. Bo'lajak aktyorda qobiliyat bo'lishi kerakligi haqidagi fikrga nisbatan hech qanday e'tiroz bo'lishi mumkin emas. Ammo iqtidorli musiqachilar, qo'shiqchilar va balet raqqoslari tabiat bergan iqtidorlarini rivojlantirish, o'z san'atlarining texnikasini egallash uchun yillab mehnat qilishlarini qanday baholash mumkin? Nega teatr aktyori uchun faqat tabiat bergan qobiliyatning o'zi kifoya qilishi kerak? Haqiqiy san'at qobiliyat va mahoratning birlashuvidan paydo bo'ladi. Mahorat esa yillar davomida to'plangan tajriba va an'analar maktabi orqali shakllanadi. Maktab o'quvchining tabiat bergan hislatlariga ishlov beradi va uni rivojlantiradi, unga kerakli bilim va ko'nikmani beradi, uni egiluvchan va har qanday ijodiy vazifani bajara oluvchi ta'sirchan shaklga olib keladi [1:12]. Aktyorlik mahoratining shakllanishi va rivojlanishi natijasida bo'lg'usi aktyor yaxshi mutaxassis bo'lib yetishib chiqadi. Teatr, kino va san'atning boshqa jabhalarining taraqqiyotida aktyorlik san'ati muhim rol o'ynaydi. Shuning uchun ham biz pedagoglar oliy ta'lim tizimida har tomonlama yetuk, mukammal har bir rolini yurakdan ijro qiladigan kadrlarni tayyorlashimiz zarur. Talabalarga aktyorlik mahoratini nazariy bilimlar bilan amaliy tarafdan o'rgatib borish maqsadida dars mashg'ulotlarini, avvalo, talabalarning imkoniyat doirasidan kelib chiqqan holda olib boramiz. Endi, tasavvur, diqqat, kuzatish v.h.k mashg'ulotlar bilan sahna nutqi fanini uyg'unlashtirishimiz va talabalarga ma'ruza, mashg'ulot davomida to'liq yetkazib berishimiz darkor. Mashqlar bilan muntazam shug'ullanib borish natijasida tasavvur ham o'sib boradi. Tasavvur o'sgani sari harakatlar nafislashadi, jilosi ortadi, nazdimizdagi timsollar tez-tez o'rin almashadigan bo'ladi. Ba'zan shunday ham bo'ladiki, timsollarni endi rivojlantirmoqchi bo'lgan vaqtingizda ular g'oyib bo'lib qolganini sezmay ham qolasiz. Ularni to'xtatib qolish, istagan muddatgacha ichki nigohdan qochirmaslik uchun nima qilish kerak? Diqqatni bir nuqtada uzoq ushlab tura olishlik, ichki kuch-qudrat hisoblanadi. Aslida tabiatan hammamiz ana shunday quvvatga egamiz. Aks holda kundalik hayotimizda, arzimagan ishlarni ham bajara olmas edik. To'g'ri, aktyorlik san'atini faqat talabalik davrida to'liq egallab bo'lmaydi. Amaliyot – bu talaba uchun dastlabki teatr eshigini ochuvchi va u bilan tanishtiruvchi davrdir. Hayotda yozishni, o'qishni, yod olishni asta sekinlik bilan o'rganganimizdek, aktyorlik san'atini ham birdaniga o'rganib bo'lmaydi. Aktyorlik mahoratini egallashga vaqt va tinimsiz mashg'ulotlar, kitoblar o'qish, atrof-muhitni kuzatish orqali rivojlantirib boramiz. Masalan, aktyorning diqqatni jamlashi faqat xohish irodaga qarab emas, sezgi a'zolarimizga bo'ysingan holda harakat qilishini mashg'ulot davomida talabalarga teran o'rgatishimiz zarur. Bu haqida M. Chexov quyidagicha fikrni bildirgan. Diqqat jarayonida bir vaqtning o'zida bajariladigan to'rtala harakat ruhiy quvvat ta'sirida bir-biriga yondosh tarzda takomillasha boradi. Albatta, bu jarayonda jismoniy kuch talab qilinmaydi. Ular ruhiy quvvat ta'sirida ha-

rakatlanadi. Hattoki diqqat markazida turgan tabiiy jismga e'tibor qaratish jarayoni ham jismoniy ta'sirsiz, ya'ni tovush yoki hissiyot orqali ro'y beradi. Diqqat uchun mo'ljallangan jismoniy harakatlar: a) ko'rish; b) eshitish; v) his qilish; g) sezish; d) ta'm bilish kabi mashqlarda manbaga tashqi jismoniy ta'sir ko'rsatishga moyillik kuchli bo'ladi. Aslida bunday harakatlar faqat diqqatni to'plash jarayonida faollashishi mumkin. Bizda diqqatni to'plash jarayoni boshlanishi bilan sezgi a'zolarimiz harakatdan to'xtaydi… Aktyorning sezgi a'zolari qanchalik erkin bo'lsa, ko'zlagan maqsadga tezroq erishiladi. Sezgilarning erkinligi ko'zlangan maqsadga tezroq erishishning garovidir [2: 5].

Haqiqatan ham talaba faqat cenariy bilan yoki ustozi tavsiya qilgan asarlar bilan cheklanib qolmasligi kerak. Lekin, o'z imkoniyatidan yuqori asarni tanlab, mashg'ulot davomida jismoniy imkoniyatlarini charchatib qo'ymasligi zarur. San'at pedagogikasining nozik jihati shunda pedagog har bir talaba bilan yakka holda ishlashi kerak. Talaba ham ustozining tavsiyasi doirasidagi mashg'ulotlarni anglab olishi va mahoratini rivojlantirib borishi kerak. Chunki, u bo'lg'usi aktyor, teatrda faoliyat olib boradigan muta-xassisdir. Unda hayoliy tasavvurni shakllantirish ham pedagog zimmasidagi ma'suliyatli vazifa. Sahnadagi aktyor o'z rolining uzluksiz hal-qachalardan iborat tizimini xayolan gavdalantirish uchun quyidagilarni aniqlab olishi kerak bo'ladi:

1. Pyesaning g'oyaviy mazmuni, bo'lajak spektaklning g'oyasi.
2. O'z rolining g'oyasi va oliy maqsadi.
3. Rolning uzluksiz harakati.
4. O'zi yaratayotgan siymoning atrofidagi muhit bilan shu muhitga nisbatan o'z munosabati va ular o'rtasidagi bog'liqlik.

Aktyorlik mahoratini shakllantirish murakkab pedagogik jarayondir. Unda ma'ruzani birinchi, amaliy mashg'ulotlarni ikkinchi o'ringa qo'yib bo'lmaydi. Ikkalasini ham birdek olib borish shart.

Bu talablarni boshqacharoq qilib tushun-tiradigan bo'lsak, aktyor o'z harakatini amalga oshirishdan avval, tasavvurida spektakl va o'zi yaratayotgan siymoning, badiiy-g'oyaviy, orzu-havasi niyatini aniqlab olishi kerak. Buning uchun, ushbu siymo berilgan shart-sharoitda nima ish bilan shug'ullanadi, degan savolga javob topishi lozim. Buning uchun ikkita shartga rioya qilishi zarur. Birinchidan mazkur pyesada berilgan siymoning kimligini yaxshi bilishi, ikkinchidan, muallif tomonidan berilayotgan shart-sharoit qandayligini tahlil qilishi va mazkur sharoitni o'rganishi shart [3: 65]. Demak, talaba faqat rolni yuzaki baholamasdan, rolning ichida ma'lum vaqt mobaynida yashaydigan kasb egasi. Aktyorlik mahoratini egallashda talaba boshlang'ich mashg'ulotlarni puxta o'zlashtirishi, o'ziga singdirishi va anglashi katta ahamiyatga ega. Aktyorning ijobiy natijalariga erishishida tashqi va ichki ifodaviyligini charxlash, sahnaviy muhit yaratish kabi mashqlar uning professionaligini belgilovchi muhim omillardir.

Aktyorni tarbiyalashdagi yana bir muhim masalaga, ya'ni o'qituvchining bo'lajak aktyorning ijodiy shaxsini o'rganishi masalasi ham alohida ahamiyatga ega. Har bir inson, har bir ijodiy individuallikning afzalliklari va kamchiliklarini, xususiyatlarini bilmagan holda o'qituvchi o'zining o'quv vazifasini to'liq bajara olmasligini hamma tushunadi. Bunday bilimlarsiz u ko'r-ko'rona harakat qilishga majbur bo'ladi va xatolar har qadamda uni kutib turadi. Shu bilan birga, biz tasvirlab bergan sahnaviy mashqlar singari mashg'ulotlar nafaqat bo'lajak aktyorlarga zarur bo'lgan qobiliyatlarni o'rgatibgina qolmay, balki har bir bo'lajak aktyorning insoniy va ijodiy shaxsiyatini o'rganish uchun juda ko'p materiallar beradi. Stanislavskiy bizga aktyorlik san'atining sistemasini tuhfa etgan bo'lsa davrlar o'tib bu tehnika shakllandi, takomillashdi, mustah-kamlandi, qayta ko'rib chiqildi, agar tabir joiz bo'lsa u har bir millat aktyorlik san'ati muhitiga moslashtirildi.

Aktyorlik kasbi ko'rinishidan oddiy ko'ringan murakkab labirint desak mubolag'a bo'lmaydi. Aktyor sohasida bir xil emas juda ko'plab formuladan foydalanish mumkinligini amalda sinab ko'rdim va aynan shu sinovlar natijasi o'laroq shuni angladimki aktyor o'zi yaratayotgan obrazning xarakterini asosiy ehtiyojini, intilishini yoki maqsadini aniq bilishi kerakligini angladim. Keyin aktyor bu maqsadga olib kelishi mumkin bo'lgan yo'lni yaniki ichki og'riqni topishi kerak.

Adabiyotlar

1. Muxamedova G., Usnatov R.. «Aktyorlik mahorati». – Toshkent; Navro‘z nashriyoti 2020.
2. Jahon adabiyoti jurnali 2015/9. Михаил Чехов. «Актёр техникаси». Рус тилидан. Маҳмудов таржимаси. 2015.
3. Ж. Маҳмудов. «Актёрлик маҳорати». Ўқув қўлланма. Т.: «Билим» нашриёти, 2005.

REZYUME. Mazkur maqolada aktyorlik mahoratini takomillashtirish jarayonida olib boriladigan mashg‘ulotlarning o‘rni va ahamiyati haqida fikr-mulohaza yuritilgan. Aktyorlik mahoratini takomillashtirishda mashg‘ulotlarini samarali amalga oshirish bo‘yicha tavsiyalar berilgan.

РЕЗЮМЕ. В этой статье рассматривается роль и значение обучения в процессе совершенствования актерского мастерства. Даны рекомендации по эффективному проведению обучения по совершенствованию актерского мастерства.

SUMMARY. This article reflects on the role and importance of training carried out in the process of improving acting skills. Recommendations have been made to effectively implement their training while improving their acting skills.

XALÍQ PEDAGOGIKASÍNÍŃ BALALAR USHÍN TÁRBIYALÍQ ÁHMIYETI

M.Palwaniyazov - *assistent oqıtıwshı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so‘zlar: xalq pedagogikasi, san’at, musiqa, musiqali tarbiya, musiqali badiiy asar, bolalar musiqiy folklorı.

Ключевые слова: народная педагогика, искусство, музыка, музыкальное воспитание, музыкальное художественное произведение, детский музыкальный фольклор.

Key words: folk pedagogy, artistic creativity, musical education, musical composition, children's musical folklore.

Muzıka – insanıń ishki sezimleriniń sáwleleniwi hám bay kórkem óner túrleriniń biri, sebebi ol insannıń ruwxıy dúnyasın rawajlandıra alatuǵın iskusstvonıń ayrıqsha jaǵımlı túri. Muzıka belgili dárejede turmıstı hám dáwirdi sáwlelendiredi. Atap aytqanda, xalıq muzıka hám qosıqshılıq kórkem óneri insannıń turmısın, onıń arzıw-árman tileklerin ózinde sáwlelendirgen.

Muzıka haqqında ullı filosof Platon: «Muzıka insanlardı tárbiyalawda basqa qálegen tárbiya qurallarınan abzalıraq. Sebebi muzıkada seslerdegi uyqaslıq insan sezimleri hám ruwxıylıǵına jol tabadı»-degen bolsa, ullı babamız Alisher Nawayı: «muzıkada adam kewil xoshı sesler uyǵınlıǵınan quwat hám ruwx alsa xosh dawıstan lázzet aladı» [7.101.],-deydi. Sonlıqtan da salamat áwladtı mánawiy ruwxta tárbiyalawdaǵı, ruwxıy jaqtan bay adamlardı qaliplestiriwde birinshi pedogog muǵallim, dáslepki oqıtıwshı xalıqtıń ózi dep biykar aytpaǵan. Ullı shıǵıs oyshılı Ál-Farabiydiń – «Muzıka páni sol mániste paydalı bolıp kimniń minezi teń ólshemlilikti joǵaltqan bolsa, onı tártipke keltiredi» degen sózleri insan tárbiyasında muzıkanıń tárbiyalıq áhmiyeti kúshli ekenin ańlatadı hám onı házirgi kúnde aktual máselelerdi ámelge asırıwda paydalanıladı. Muzıka insan qálbiniń tili, ruwxıy azıǵı (S. Sheraziy) dep atawları biykarǵa emes. Onıń insannıń názik jan sezimlerine tásirin basqa kórkem óner túrleri arqalı jetkerip beriw bizińshe oǵada qıyın, hátteki múmkinde emes. Balalar ózleriniń sezimleri hám qıyallarına tásir etetuǵın qálegen nársege oǵada sezimtal bolıp, olarǵa jalt etken ushqınday tez hám anıq juwap beredi. Olar insan kewil qoshına tereń tásir ete alatuǵın mazmunlı jaqsı muzıkanı, haqıyqıy estetikalıq bahalılıqqa iye emes kórkem ónerdi ańsat ajıratıp ala aladı, hátteki bunday mánissiz muzıkaǵa qaytıp jolamaydı. Balalar úyde, kóshede radio, televidenie, telefon t.b. derekler arqalı tómen jeńil-jelpi dárejedegi muzıkanı, qosıqlardı esitiwi múmkin. Balanı bahası tómen, jeńil-jelpi tárbiyasına unamsız keri tásir etiwi múmkin bolǵan bunday muzıkalıq ónimlerden qorǵaw kerek. Usı máselede belgili kompozitor E.I. Rerix: «Balalardı jamanlıqlardan saqlań, jaman muzıkadan saqlań»-dep qáweterlene otırıp, [5. 283] balalardıń muzıkaǵa beyimligin rawajlandırıwdı máslahát etti: «Siz balańızǵa kishi jasınan baslap dawıs gózzallıǵın úyretiwge ádetleniń. Ol muzıkalıq bilim hám tárbyaǵa mútáj. Tuwrı, hárbir adamda dawısqa beyimlik bar, biraq ol tárbiyasız uyıqlap qalıp hám sóniwi múmkin. Insan tálim-tárbiyalıq áhmiyetke iye muzıkanı, qosıqlardı tıńlawı kerek. Geyde bir garmoniyanıń (uyqaslıq)

ózi-aq gózzallıq sezimin máńgi oyata aladı. Biraq shańaraqta eń jaqsı tárbiya quralları umıtılǵanda, nadanlıq kúsheyedi. Dúnya jerkenishten qaltıraǵanda jas áwladtıń qulaǵın ashıwǵa asıǵıw kerek. Muzıkanıń áhmiyetin ańlamastan, tábiyattıń ájayıp dawısı onıń gózzallıǵın seziniw múmkin emes». [5.343.] Muzıka balada sezimlerdiń hár qıylı ráńbáráńligin oyatadı, oǵan estetikalıq lázzet baǵıshlap, emocional jan sezimi dúnyasın bayıtadı. Muzıka balanıń tek ǵana sezim-emocional mádeniyatın ǵana emes, adamgershilik kelbetin, aqılıy-intellektual qábiletlerin, ulıwma rawajlanıwın, qatarları hám jası úlkenler menen qarım-qatnasın unamlı qáliplestire alatuǵınına gúman joq. Sebebi ol insan ómirine tán gózzallıq, mehribanlıq, qayǵı-qapashılıq, muhabbat, jarqın baxıtlı ómir sıyaqlı máńgi ajıralmas túsiniklerdi óz boyına sińdire alǵan. Muzıkada onı basqa kórkem óner túrlerinen ajıratıp turıwshı ayrıqsha pazıyletler bar. Muzıka kompozitor siltegen saz nama álemi párwazında hárkimge bul párwaz jolında óziniń unamlı talǵamın tabıw múmkinshiligin bere otırıp, keń jurttı ózine tarta alıw pazıyleti. Onıń jáne bir pazıyleti, ol iskusstvoniń barlıq janrlarınıń tiykarǵı gedonislik lázzet beriw, bilim beriw, tárbiya, qarım-qatnas, baylanıs, t.b. funkciyalarınıń bárin tabıslı orınlay aladı. Sebebi onıń «lázzet bere otırıp, bilim beriwi, bilim bere otırıp tárbiyalawday hasıl pazıyleti» [6.67.] basqa kórkem óner túrlerinde joq.

Hárqanday insan ómirdiń jaqsı-jaman kúnlerinde, kórkem óner túrleriniń biri bolǵan muzıkanı tıńlaydı. Jaqınlarımızdıń qayǵılı, qapashılıq kúnlerinde muzıka bizge joldas. Bayramlar, insannıń baxıtlı kúnlerinde muzıka tiykarǵı orındı iyeleydi. Millionlaǵan adamlar bir muzıkanı tıńlay otırıp, muzıka mazmunında ózlerin-ózleri, ózleriniń ushqır oy-pikirlerin, jan sezimlerin tabadı. Muzıkasız kámil shaxstı tárbiyalaw múmkin emes. Muzıka bala tárbiyasında balanıń sezimlerine unamlı tásir etiwde ájayıp taptırmas tárbiyalıq qural. Muzıka bul kórkem óner, onıń barlıq janrları insannıń jan sezimi dúnyasına emocional tásir etedi. Balanıń emocional jan sezimleri onıń is-háreketleri menen minez-qulqınıń tiykarı bolıp tabıladı. Muzıka bala sezimleri arqalı balanıń basqalar menen qarım-qatnas múnásibetlerin, dúńyaǵa kózqarası hám minez-qulıq, is-háreketlenin unamlı qáliplestiredi. Ullı kompozitorlar ózleriniń ájayıp muzıkalıq shıǵarmaları menen, atap aytqanda: L.V.Betxoven óz muzıkası menen insanǵa kúshli hám batır bolıwǵa járdem beriwdi qáledi; I.S.Bax adam ózin jaqsılaw ushın zárúr qádir-qámbatı menen óz erkinligine erisiwge járdem beretuǵın muzıka jaratıwǵa baǵıshladı; D.Shostakovich óz muzıkası menen dúnyada tınıshlıqtı hám birlikti saqlawǵa shaqırdı; S.S.Prokofiev insaniyat ushın óziniń quyashtay jaqtı muzıkasın jazǵan. Xalıq muzıkası bala dúnyasına júdá jaqın: besik jırı, háyyiw, oyın, házil t.b. qosıqlarǵa bay. Qaraqalpaq balalar muzıkalıq folkloru balalarǵa degen miyrim-shapáát muhabbat penen suwǵarılǵan. Qaraqalpaq xalıq qosıqları ápiwayı uqıplı adamlar tárepinen jaratılǵan. Birinshi qosıqlar uzaq áyyem dáwirlerde payda bolǵan. Olar xalıq arasında saqlanıp, áwladtan-áwladqa ótip, olardan eń jaqsı xalıq qosıqları búgingi kunge shekem saqlanıp kelgen. Qaraqalpaq muzıkalıq folklorında «Júweri ektim kendir menen aralas», «Biz jatırmız biyday qırman basında», «Ala almay turǵanım beldiń sabinan», «Iyshan atam suw bermeydi jabınan» t.b. kópshilik qosıqlar miynet iskerligi menen dıyqanshılıq jumısları, mal sharwashılıǵı, balıqshılıq, qus ósiriwshilik penen baylanıslı. Xalqımız olarǵa úlken muhabbat penen súyiwshilik múnásibette bolǵan. Sebebi olar ápiwayı qaraqalpaq xalqınıń ómirin quwanısh, qayǵı qapashılıǵı, uwayımları, arzıw-árman, tilekleri menen xalqımızǵa tilekles bolıp qáliplesken.

Qaraqalpaq xalıq qosıǵı barlıq jerde: balanıń besiginde, miynet maydanında, quwanıshlı kúnlerinde de, qayǵılı kúnlerinde de, bayram saltanatlarında da, toy, mereke, bázimlerinde de bárha xalıq penen birge boldı. Xalıq qosıqlarında quslar, haywanatlar dúnyası, insannıń ana jurtı, onıń tábiyatına muhabbatı, miynettiń ráhátı, adamlarǵa itibar, óz-ara járdem, mehribanlıq, qayırqomlıq, ańlılıq, túsimpazlıq, t.b. insannıń eń gózzal sezimleri jırlanadı. Ol adam iskerliginiń barlıq túrlerinde eń sadıq járdemshi, qolqanatı bolǵan, búginde sol wazıypasın inabatlı atqarıp atır. «Dala búlbúlleri» dana xalqımız mudamı óziniń tereń muzıkaǵa bay bolıwı menen ataqlı bolıp, nama shertiwdi, qosıq aytıwdı, oyınǵa túsiwdi, muzıka ásbaplarında oynawdı jaqsı kórgen. Ónerment ustalarımız hár qıylı milliy saz ásbaplarımızdan: duwtar, qobız, girjek, shınqobıs, dáp, balaman, sırnay, nay, qoshnay, qamısnay, sazsırnay, sıbızǵı, úshpelek qusaǵan muzıka ásbapların soǵıp, kámine keltirip tayarlap xalıqqa inam etti. Bul saz ásbaplardıń barlıǵı balanıń sanasında, muzanıń ritmin, emocional sezimtallıǵın rawajlandırdı, muzıkalıq esitiw qábiletin qáliplestirdi. Qaraqaqlpaq kompozitorları folklor motivleri tiykarında muzıkalar dóretti.

Olardıń balalarda miynetsúygishlik, ádep-ikramlılıq, gózzallıq, doslıq, mehriybanlıq, reyimlilik, insanǵa ǵamxorlıq sezimlerin qáliplestiriw sanasına sińdiriw hám rawajlandırıw máselesine baǵıshlap jazǵan namaları, ózleriniń ómirde arttırǵan aqıl-oyı, toplaǵan tájiriybeleriniń miywesi sıpatında biziń dáwirimizge shekem jetip

keldi hám xalıq pedagogikası bolıp qáliplesti. Arnawlı muzıkalıq bilimler bolmawına qaramastan talantlı xalıq kompozitorları baqsı, jırawlarımız, ájayıp namalar jarata aldı. Ata-babalarımızdıń geyde muńlı, geyde ayanıshlı, geyde quwanıshlı keshken ómirin, olardıń ullılıǵı menen ólshenetuǵının, saz nama mektebiniń sheber ustaları muzıkanıń ómirge janberiwshi sıyqır-lıqların keleshek jaslarǵa mezgil kútpey kúni-túni demey úyretip barǵan. Xalıqtıń tariyxıy turmısı menen baylanıslı hám insaniyat dawamshısı balalarda eń joqarı adamgershilik sezimlerin qáliplestiriw maqsetinde jazǵan namaların bizge qaldırǵanı ushın olardı xalıq kompozitorları dep atawǵa tolıq haqımız bar. Xalıq kompozitorlarınan (baqsı-jırawlar) házirge shekem bizge belgili jırawshılıqtıń tiykarın salǵan. Xalıq awızında atı ańızǵa aylanǵan jırawlar Soppaslı Sıpıra jıraw menen Qorqıt atalardan baslap, olardıń izin basıwshı shákirtlerinen: Shankot, Jiyen, Nurabılla, Qurbanbay, Esemurat, Ógiz, Qıyas, Jannazar t.b. dawamshıları tariyxta belgili. Jırawlardıń atqarıp júrgen dástanlarinan: «Qoblan», «Alpamıs», «Qırq qız», «Erqosay», «Hájıgerey», «Janádil» h.t.b. dástanlar xalıq súyip tıńlaytuǵin dástanlardan bolıp esaplanadı. [8; 24]

Ataqlı baqsılar Ǵaripniyaz, Aqımbet, Muwsa, Súyew, Shernazar, Arzı, Juman h.t.b. Olar dóretip qaldırǵan «Muwsa sen yarı», «Jıǵalı», «Demir donlı», «Muxalles»tiń túrleri, «Eshbay», «Dem bermes», «Sanalı keldi», «Sarbinaz», «Úsh top», «Xoja bala», «Merteul», «Iraniy», «Sen yar qal endi», «Bozataw», «Kunxoja», «Nalısh», «Teke nalısh», «Pashshayı kóylegim» «Xoshım palwan» h.t.b. namalar búgin de xalqımızdıń júrek tórinen orın alǵan.[3; 45] Kompozitorlarımız muzıkalıq shıǵarmaları arqalı xalıq oyda sáwlelendiriwiniń baylıǵına mehir-muhabbat kórsetip, olar da haqıyqatlıqtıń ayrıqsha gózzallıǵın kórdi, onı óz muzıkasında shıraylı jetkere bildi. Zamanagóy kompozitorlarımız shıǵarmalarında adam kewil xoshı, milliy fantastika hám tábiyat obrazların sáwlelendiriwde, xalıq qosıǵınan paydalanıw jańa ózgeshe tús taptı.

Qaraqalpaq folklorında balalar ushın júdá kóp qızıqlı muzıkalar hám qosıqlarǵa bay bolıp, shıǵarmaları da balalar turmısındaǵı saxnalardı, áyyemgi haywanatlar dúnyasın, tábiyattı, ertek qaharmanların súwretlep berip, óz qıyalları úlken muhabbat, súyiwshilik penen balalar menen bólisti. Folklordı, ásirese xalıq erteklerin jaqsı biletuǵın hám súyetuǵın, dóretken muzıkalı ertekler ájayıp obrazlarında mehribanlıq, balalıqtıń jarqın quwanıshları, jıllı házil menen úylesedi. Mısalı, «Áwelemen-dúwelemen», «Aq terek pe kók terek», «Túlkishek», «Túyeler», «Hákke qayda» h.t.b. Solay etip, muzıka ómirge kózqarasımızdı bayıta otırıp bizge insaniyat, tábiyat, haywanatlar dúńyası gózzallıǵın tolıq seziwge, ullılıqtı xoshametlewge, waqıt penen baxıttıń tákirarlanbas máwritlerin qádirlewge, kúndelikli turmısımızda sulıwlıq nızamlarına muwapıq jasawǵa tárbiyalawı menen de bahalı. Muzıka balanıń ruwxıy dúnyasın qayta qurıp, kámillikke eristiredi. Bala muzıkadan ilham, yosh, lázzet, bilim hám tárbiya alıp, ómir hám jasaw gózzallıǵın sezedi, onıń jan dúnyası ózgeredi, dúnyaǵa jańa kózler menen qaraydı, haq júrekli, jamanlıqtan jat kámil insan bolıp qáliplesedi.

Biz bul kishigirim maqalamızda xalıq pedagogikasındaǵı kórkem ónerdiń anası, insan ómiriniń saltanatı, jan dúnyasınıń azıǵı, tárbiya qurallarınıń sultanı, ol haqqında qanshama ápsana aytsań da az, muzıkanıń tárbiyadaǵı ornın hám xalıq pedagogikasınıń ájayıp tárbiya quralı ekenligin aytqımız keldi.

Ádebiyatlar

1. Ayımbetov Q. Xalıq danalıǵı. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1988. 492 b.
2. Tajimuratov A. Qaraqalpaq xalıq pedagogikası. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1996. 139 b.
3. Adambayeva.T «Revolyuciyaǵa shekemgi qaraqalpaq muzıkası». «Qaraqalpaqstan», Nókis. 1976. 245 b.
4. Волков Т. Н. «Этно педагогика» - Чебоксары, 2004. 305 с.
5. Чирко Г. Е. «Учение живой этики: в трёх томах», Санкт-Петербург. Просвещение, 1993. - 586 с.
6. Каган М. С. «Эстетика как философская наука». Унивеситетский курс лекции. Санкт-Петербург, ТООТК. «Петрополис» 1997. – 544 с.
7. MutaIipova M.J. Xalq pedagogikasi. T.: «Fan va texnologiya», 2015. 160 b.
8. Nadirova A. Qaraqalpaq muzıka tariyxı. Tashkent, 2018, 384 b.

REZYUME. Maqolada musiqa hunarining xalq pedagogikasinıng antiqa vositasi ekanligi, ulug‘ mutafakkirlar Platon, A. Navoiy, Sh. Sheraziylar fikrlarida muqaddas kitobimiz Quroni Karimning qiroat

yo‘li bilan musiqali tahsil oluvchining inson jon tuyg‘usiga ta‘siriga va farqli san’at turi sifatidagi funkciyalariga asoslanib yoritilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается факт, что музыкальное искусство является древним инструментом народной педагогики, влияение ученика-музыканта на душу человека через чтение нашей священной книги Корана в мыслях великих мыслителей Платона, А.Навоии, Ш.Шеразий, а также его функции как объясняется другой вид искусства.

SUMMARY. In the article, the fact that the art of music is ancient mean of pedagogy of the population, the influence of the musical student on the human soul through the recitation of our holy book Koran, in the thoughts of the great thinker Platon, A.Navoiy, Sh.Shergaziy and its functions as a different art form are explained.

OQÍWSHÍLARDA MUZÍKALÍQ ATQARÍWSHÍLÍQ SHEBERLIGI HÁM ONÍŃ QAǴÍYDALARÍ

S.Romanova - *p.i.k., docent*
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanısh sózler: muzıka tábiyası, sheberlik, atqarıwshılıq sheberligi, oqıtıwshı hám oqıwshı, shaxs tárbiyası, ritm, tembr, regisrt, dinamika.

Tayanch so‘zlar: musiqa tarbiyasi, mahorat, ijrochilik mahorati, o‘qituvchi va o‘quvchi, shaxs tarbiyasi, ritm, tembr, regisrt, dinamika.

Key words: music education, skill, performance skill, teacher and student, personality education, rhythm, timbre, register, dynamics.

Muzıka sabaqlarınıń bas maqseti gózzallıq qaǵıydaları tiykarında bárkamal shaxstı qáliplestiriw wazıypasın ámelge asırıw ushın xızmet etiw bolıp esaplanadı. Muzıka repertuarları balalarda Watanǵa muhabbat, miynetsúyiwshilik, tábiyattı qádirlew, doslıq, tınıshlıq, múnásibet sıyaqlı ózgeshelikler muzıkalıq obrazlar arqalı túsinip alıwǵa qaratılıwı kerek. Balalar shıǵarmanı balalardıń jasına qaray olardıń diopozonına sáykes bolǵan bilim hám kónlikpeler dárejesi, muzıkaǵa múnisebet, motivaciyası, qábileti, salamatlıǵı, tálim ornındaǵı ortalıq jaǵdayın esapqa alıp bólinedi. Sabaqtıń dúzilisi oqıw materialları mazmunınan kelip shıǵıwı kerek. Bunda shıǵarmanıń tárbiyalıq áhmiyeti, olardıń kórkem ideyalıq sanası, balalardıń jas ózgesheliklerine qaray tańlanadı. Muzıkanıń bala tárbiyasına kóplegen qánigeler jumıs islegen. Bul juwmaqlar bizge metodikalıq járdem berip jumıs tájiriybemizge qosıladı hám jumıs barısın jeńillestiredi. Muzıka táliminde qosıq atqarıw iskerliginiń tárbiyalıq áhmiyeti ayrıqsha aytıladı. Milliy ruwxtı ózinde sáwlelendirgen xalıq muzıka dóretpeleri, xalıq qosıqları, kompozitorlar jazǵan shıǵarmalar balalar álemin seziwge, quwanısh sezimlerin alıwǵa járdem beredi. Muzıkalıq obrazlarǵa sáykes túrde olardıń xarakteri ózgerip baradı.

Nama, ritm, tembr, regisrt, dinamikalıq ózgesheliklerin sezgen jaǵdayda balalardıń qol ayaq, gewde denelerin muzıkaǵa maslastırıp háreketlendiriw muzıkalıq estetikalıq hám fizikalıq tárbiya ortasında baylanıstı támiyinleydi. Balalarǵa muzıka sabaǵın úyretiw ushın oqıtıwshı balalar, muzıka shıǵarmaları ustinde islewi kerek boladı. Olar alǵan bilim, kónlikpe hám tájiriybeleri arqalı balalardıń jas ózgesheliklerin úyrenip, pedagogikanıń tiykarǵı qaǵıydaların qáliplestirip hám kónlikpeler járdeminde sabaq beriledi hám kásiplik baǵdardıń tiykarǵı repertuarı ústinde islewin talap etedi. Bunıń ishinde tómendegi wazıypaları ámelge asırıladı:

-Bular qosıqlardı, berilgen shıǵarmalardıń janrı ózgerttirip turıladı;
-Muzıkalıq shıǵarmalardı, kórkem obrazların nota teksti menen ashıp beriw;
-Atqarıw sheberligin kórsetip úyretiw;
-Muzıkalıq shıǵarmanı uyreniw aldında atqarıw sheberligin kórsetiw;
-Baqsha, mektep yamasa studentlerdi oqıtıwda dástúrlerdiń sıpatlı bolıwın qadaǵalaw, ózlestiriw hám maslastırıw;
-Oqıwshılarǵa repertuar tańlay alıw, analizlew, talqılawǵa úyretiw;

Sonday-aq, muzıka oqıtıwshısı yamasa muzıka jetekshisi jumıs iskerligin muzıka tıńlaw, qosıq atqarıw, muzıkalıq ritmikalıq háreket túrlerine bóliwi múmkin, oqıwshılardı ruwxıy, mádeniy tarbiyalawda muzıka tárbiyası tiykarǵı sebepshiler esaplanadı. Oqıw orınlarında alıp barılatuǵın

muzıka sabaqları hám tárbiya jumıslarınıń tiykarǵı maqseti gózzallıq qaǵıydaları arqalı jas áwladtı qáliplestiriw wazıypaların ámelge asırıw ushın xızmet etiwden ibarat. Balalardıń muzıkalıq tárbiyasında muzıka tıńlaw iskerligine ayrıqsha itibar berilmekte. Bul ilimpazlardıń shıǵarmaları hám ilimiy jumıslarında kórsek boladı. Balalar shıǵarmanı atqarıw ushın dáslep oqıtıwshı nota boyınsha namanı atqarıwdı úyretiwden aldın balanıń sanasında esitilip atırǵan muzıkanı kórinisleri haqqında sáwbetlesiwi kerek. Balalar tárepinen esitilgen shıǵarma talqılanadı hám bul talqılaw erkin bolıwı kerek sonda balalar ózleriniń sózin erkin ayta alatuǵın boladı. Máselen joqarı oqıw ornılarında oqıwshılarǵa fortepiano shertiwdi uyreniw procesinde olardıń muzıkalıq tárbiyasın ámelge asırıw ulken áhmiyetke iye. Bul jerge kelip oqıp atırǵan studentlerdıń ayrımları teoriyalıq bilimge iye al ayırımları orta bilimlendiriw mekteplerinen tuwrıdan-tuwrı kelip oqıydı. Bunday aralas tiptegi oqıwshı studentler ushın sabaq ótiw metodologiyasın differencial tipte jolǵa qoyıp alıp barıw maqul. Ulıwma bilim beriw mekteplerinde muzıka sabaǵında alıp barıw ushın milliy saz asbapları menen birgelikte fortepiano shertiw hám tiykarǵı wazıypa bolıp esaplanadı, bunıń ushın 112-qarar hám onıń orınlanıwı bizdegi máselelerge juwap bere aladı. Bunnan tısqarı xor bolıp qosıq aytıw, muzıkalıq ritmikalıq háreketlerdi orınlaw, muzıka sawatı, muzıka tıńlaw, saz ásbabında birgelikte atqarıw iskerlikleri muzıka ásbabınıń tiykarǵı iskerligi bolıp esaplanadı. Oqıwshınıń dıqqatın sesler arqalı toplaw, muzıka materialın esitip pikirlew qábiletin rawajlandırıw hám de oqıwshınıń ses obrazın saz asbabında kórsetiwde járdem beretuǵın qurallar menen qurallandırıwdan ibarat bolǵan. Oqıwshılardıń esitiwin tárbiyalaw maqsetinde fortepianonı úyreniwden aldın yamasa basqa ásbaptı úyreniwden aldın olar menen tayarlıq sabaqları alıp barıladı. Bul sabaqlar saz ásbabında atqarılǵan muzıka shıǵarmaların úyreniwge qaratılǵan. Olarda muzıkanı túsinip alıw qábiletin rawajlandırıw ushın dáslep namanı esitip, onı atqarıw úlken áhmiyetke iye. Saz ásbabında nama atqarıw oqıwshılar dawısın tembrin esinde saqlawı hám seslerdiń joqarı-tómenligin parıqlay alıwı zárúr. Bunıń ushın oqıwshılar klaviatura menen tanıs bolıwı, notalardıń atamaların, sesi hám onıń intervalların anıq, tereń biliwi kerek.

Oqıwshılardıń ishki esitiwlerin rawajlandırıw hám kóriw, esitiw qatnasların bekkemlew ushın oqıtıwshı ilgeri úyrenilgen qandayda bir namanı esitiw yamasa aytıwı hám oqıwshılarǵa tanıs namalardıń notaların kórsetiwi kerek, sonda oqıwshılar atqaratuǵın namanı tabıwları kerek boladı. Aldın úyrenilgen namanı ses shıǵarmay ishinde atqarıwı hám ishki esitiwin rawajlanıwına qaratıladı. Pedagogtıń mimikası boyınsha ishki atqarıw dawıs shıǵarıp atqarıw menen almastırıladı. Oqıtıwshı oqıwshılardı óz-ózinen eslewi boyınsha atqarmastan, nota teksti tiykarında atqarıwǵa qaratıwı kerek. Aktiv esitiw hám dıqqattı jaqsılaw ushın namanıń tonikasınıń sońǵı bólegin jaratılıwı sesli juwaplardı izlew, namanıń oqıtıwshı bergen grafikli suwreti arqalı jaratıw, berilgen namaǵa uqsas namalardı jaqsı esitiw elementlerin atqarıw oqıwshılarda «kompozitorlıq» dóretiwshilik belsendiligi elementlerin payda etedi. Máselen fortepianonı atqarıwda esitiw usılın birinshi qaǵıydası oqıwshınıń teoriyalıq atqarıwshılıǵı hám muzıka menen jámáát bolıp shuǵıllanıwǵa tayarlıǵın óz-ara bayqawǵa háreket qılınadı. Oqıwshılarda esitiw háreket baylanısları jumıslarında fortepiano klastaǵı arnawlı esitiw usılların qollaw oqıwshılardıń atqarıwshılıq jumısı menen ishki baylanıspaǵanlıǵın kórsetedi. Dóretiwshilik procesı esitiw kózqaraslarına tiykarlanadı. Bul saz ásbapta atqarıw jaqsı atqarıwǵa sebepshi boladı. Saz atqarıwda esitiwdiń rawajlanıwın ulıwmalıq muzıkalıq tárbiya máselesi menen baylanısqan jaǵdayda talqılanadı. Muzıkalıq maǵlıwmatqa iye hám muzıkalıq maǵlıwmatı bolmaǵanlarǵa ayrıqsha jantasıw zárúr.

Muzıka maǵlıwmatı bolmaǵan oqıwshılar menen islesiwde olarda atqarıwshılarǵa say tájiriybelerge qaray esitiw hám ulıwma muzıkalıq qábilettiń rawajlanıwına kóbirek itibar beriw júdá hám kerekli.

Saz ásbabı atqarıwdı úyreniwshilerde muzıkanı notaǵa qaray solfedjio aytıw, esitiw kónlikpesin tárbiyalaw kerek. Esitiwdi rawajlandırıw múmkin hám bunıń ushın arnawlı jumıs alıp barıwı kerek. Atqarıwshınıń esitiwin rawajlandırıwǵa ayrıqsha áhmiyet beredi. Olardıń kishi shıǵarmalar menen nama shertiwge úyreniwi ústinde islewindegi qolay variantlı usılı barmaqlardıń háreketlerin klavishlarǵa sáykeslestiriw kónlikpesi, basqa tárepten bolsa esitiw hám dıqqatın qaratıwı rawajlandırıladı. Qábileti az oqıwshılarǵa jáne de kishirek shıǵarma menen sheklenedi.

Ádebiyatlar

1. D.A.Karimova, Sh.A.Yakubova. Bolalar musiqa asarlari ustida ishlash. -T.: «Fan va texnologiya», 2012,144 bet.
2. Romanova S.E. Muzıkanı oqıtıwdıń innovacion pedagogikalıq texnologiyaları. Tashkent-2022 j. 144 b.

REZYUME. Bul maqala muzıkalıq tálim-tárbiyası alıp atırǵan oqıwshılardıń muzıka atqarıwshılıq sheberligin asırıw qaǵıydaları, oqıtıw tártibi haqqında jazılǵan.

REZYUME. Ushbu maqola musiqiy ta'lim-tarbiya olib borilayotgan o'quvchilarda ijrochilik mahoratini oshirish qoidalari, o'qitish tartibi haqida yozilgan.

SUMMARY. This article is written about the rules of improving the performance skills of students undergoing musical education, the teaching procedure.

TEATR HÁM KÓRKEM ÓNER

Q.Seytjanova – *aǵa oqıtıwshı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so'zlar: teatr, musiqa, drama, opera, balet, qo'g'irchoq teatri, pantomima.
Ключевые слова: театр, музыка, драма, опера, балет, кукольный театр, пантомима.
Key words: theater, music, drama, opera, ballet, puppet theater, pantomime.

Teatr - (yun. Theatron-tamashagoh) kórkem óner túri; onıń ayrıqsha ańlatpa quralı aktyordıń kópshilik aldındaǵı oyını procesinde júzege keletuǵın saxnalıq waqıya bolıp tabıladı. Teatr kórkem ónerinde hám taǵı basqa kórkem ónerlerde bolǵanı sıyaqlı, xalıq turmısı, tariyxı, dúnyaǵa kózqarası sáwlelenip, jámiyet rawajlanıwı, ruwxıylıǵı, mádeniyatı menen baylanıslı halda ózgerip, rawajlanıp baradı. Teatr tiykarında awızsha yamasa jazba dramaturgiyalar jatadı. [1]

Teatr sintetik kórkem óner bolıp, jámiyet turmısında, tamashagóylerdiń ruwxıy hám estetikalıq tárbiyasında zárúrli orın tutadı. Ol jaǵdayda dramaturgiya, muzıka, súwretleytuǵın kórkem óner, oyın, arxitektorlıq ajıralmaytuǵın birlikti quraydı. Teatrdıń zárúrli qurallarınnan biri saxna sóylewi bolıp tabıladı. Saxna sóylewi xarakterlerdiń ashılıwında, dóretpe mazmunı, konfliktiniń sáwlelendiriliwinde tiykarǵı orındı tutadı. Saxna shıǵarmalarınıń jaratılıwında teatr súwretshiligi (scenografiya)nıń úlesi úlken. Súwretshi dóretpe mazmunı hám rejissyor sheshiminen kelip shıǵıp, dekoraciya jaratadı. [2]

Teatrda muzıkanıń da ornı úlken, tamasha túri hám janrǵa baylanıslı halda ol túrli wazıypanı atqaradı: dramalıq spektakllerde járdemshi qural bolsa, operetta, muzıkalı dramada sóz benen haqılı, opera hám baletde bolsa sheshiwshi áhmiyetke iye boladı. Teatr kórkem óneri uzaq tariyxqa iye bolıp, onıń tiykarǵı elementleri (basqa túske kirisiw, dialog, dúgilisiw sıyaqlı) insaniyattıń baslanıwı dáwirlerinde ańshılıq, miynet hám dástúr, bayramlar menen, totemizm, animizm sıyaqlı baslanıwı dúńyaǵa kózqaras hám ata-babalarımızdıń ruwxlarına sıyınıw menen baylanıslı halda qáliplesken. [3] Bul teatr hám muzıka Orta Aziya xalıq teatrları sonıń arasında qaraqalpaq xalıq teatrı basıp ótken jolı muzıka kórkem óneri menen tıǵız baylanıslı bolıp tabıladı. Teatr ol kúnnen-kúnge óz átirapına xalıqtıń eń jaqsı dóretiwshilik kúshlerin toplaydı, milliy hám materiallıq dástúrlerdi jaratadı. Professional muzıkanı rawajlandırıw ushın sharayat jaratqan teatr qaraqalpaq xalıq ansambllarınıń bolajaq kompozitorları ansamblleri tánepis waqtında ataqlı eski muzıkalar atqarılıwları, oyın sesler, xalıq qosıqların jırlasadı, bul repertuardaǵı qosıqlar keyinirek muzıkalıq spektakller hám muzıkalıq dóretpelerge kirgizilgen teatr repertuarında dramatikalıq spektakller bólek orın iyeley basladı. Az-azdan olar arnawlı bolıp, milliy muzıkalı drama janrınıń tuwılıwı teatrda muzıkalı dramasınıń tiykarın xalıq oyınları, muzıka hám teatr elementlerin quraydı. Saqlanǵan dástúrlerge, birinshi náwbette, xalıq namaları, xalıq qosıqları, qosıq folklorınıń geypara elementleri kiredi. Dramada xalıq muzıkasınan paydalanıwdıń basqıshları (mısalı, keri qosıq), birinshi náwbette, dramaturg eń aldı menen óz jumısına kóbirek itibar qaratadı. Tamasha bul aktyor tárepinen avtordıń sezimlerin tamashagóyge jetkere biliw hám ótkeriw. Qaǵıyda jol menende, aktyor spektaklde suwretlengen tájiriybelerdi kórsetip beredi. Spektakl dawamında aktyor óz denesi, háreketleri, ima-ishara belgileri, dawısı, hár qıylı zatlar menen isleydi. «Teatr» túsinigi hár qıylı hám sırtqı kórinislerdi óz ishine aladı: drama teatrı, opera, balet, quwırshaq teatrı, pantomima hám basqalar.

[4]. Mudamı teatr jámáátlik kórkem óner bolıp kelgen; zamanagóy teatrda spektakllerdi saxnalastırıwda aktyorlar hám rejissyorlardan (dirijyor, xoreogrof) tısqarı, dizayner, kompozitor, xoreogrof, sonıń menen birge rekvizitler, kostyumshılar, vizajistler, saxna dizaynerleri, jaqtılandırıw dizaynerleri qatnasadı [5].

Teatrdıń rawajlanıwı mudamı jámiyet rawajlanıwınan hám ulıwma mádeniyat jaǵdayınan ajıralmaytuǵın bolıp kelgen onıń bólekleniwi yamasa rawajlanıwı, teatrda málim kórkem tendenciyalardıń ústinligi jáne onıń mámleket ruwxıy turmısındaǵı ornı social rawajlanıwdıń ayrıqsha qásiyetleri menen baylanıslı bolıp tabıladı. Teatrda hárqanday roller saxnalastırǵanda awıl xojalıǵı hám dástúrlerdiń eń áyyemgi bayramlarınan kelip shıǵadı, allegoriyalıq formada tábiyat hádiyseleri hám miynet proceslerin sáwlelendiredi [6]. Biraq, tek dástúr háreketleri teatr bolıwı múmkin emes: kórkem ónertanıwshılar teatr tamashagóy bar orında payda boladı hám shıǵarmanı jámáátlik aqıl etiwdi óz moynına aladı, dep esaplaydı jáne onı jaratıw procesinde birgeliktegi umtılıw, háreketler emes, teatr óziniń estetikalıq maqsetine erisedi. Eger tamashagóy saxnalastırılıp atırǵan spektakllerden jaqsı nátiyjeler hám pikirler alsa [7].

Teatr rawajlanıwınıń dáslepki basqıshlarında xalıq festivalları qosıq, oyın, muzıka hám dramalıq háreket ajıralmaytuǵın edi; keyingi rawajlanıw hám professionallastırıw procesinde teatr óziniń túp sinkretizmin joǵaltadı, úsh tiykarǵı túr payda boldı: drama teatrı, opera hám balet teatrı, sonıń menen birge aralas sırtqı kórinisler [2]. Spektakl dawamında jańraǵan xalıq namaları xalıq oyınları hár spektakller arasında atqarıp kelingen awıl jaslarınıń kúndelikli turmıs súwretinde keń múmkinshilikler ashadı. Hárqanday sesler awıl jaslarınıń keshki oyınına uqsaydı saxnalarda fon retinde xızmet etedi.

Teatr saxnalarındaǵı repertuarda oraylıq orındı iyelegen muzıkalıq hám dramalıq spektakller saxnalastırıladı. Kompozitorlar alpıstan artıq muzıkalıq saxna dóretpelerin atqaradı.

Orta Aziya teatrları saxnalarında professional muzıkashılardıń simfoniyalıq orkestrleri payda boldı, orkestr dúzildi, aktyorlar menen vokal hám muzıka teoriyası boyınsha sabaqlar alıp barıldı. Sol barlıq teatrlarda muzıkalıq hám dramalıq repertuar milliy saxna kórkem ónerinde bólek orın tutadı hám kóplegen atqarıwshılardı tayarlap shıqtı. Eń joqarı aktyorlıq karierası tek ǵana maman, bálki vokal hám kóbinese xoreografiyanıń jetilisken nátiyjesine iye erisiledi.[8].

«Teatr kúni» – teatr xızmetkerleriniń kásiplik bayramı: aktyorlar, teatr rejissyorları, prodyuserler, jaqtılıq boyınsha texnikler, dawıs injenerleri, montajshı hám hátte shıptashılar hám garderob xızmetkerleri 1933-jılı 23-yanvarda ullı orıs teatr rejissyorı hám aktyorlıq oqıtıwshı Konstantin Sergeevich Stanislavskiy Moskva kórkem teatrınıń kiyim-kenshek xızmetkerleri cexına jazǵan xatında: Spektakl teatr bınasına kirgenińizden baslanadı,-degen. Siz kiretuǵın tamashagóylerdi birinshi bolıp kútip alasız. Bul kóshirip alınǵan aqır-aqıbet «Teatr ilgishinen baslanadı» [9] sóz dizbegine aylandı, bul tómendegilerdi ańlatadı: teatrda ekinshi dárejeli rol hám kásipler joq. Teatr kórkem óneri ıqlasbentleri ushın «Teatr kúni» de anıq bayram bolıp tabıladı, sebebi «mádeniyat saraylarında» hár túrlı bayram ilajları, túrli teatr festivalları sol kúnde bolıp ótedi hám ayırım teatrlar jańa spektakllerdiń premyeraların usınıwǵa háreket etedi. Dramaturglar kóp jıllar dawamında teatrdıń bas direktorları menen birgelikte kóplegen jaqsı spektakllerdi tamashagóylerge inám etken hámde kóplegen tabıslarǵa nátiyjeli dóretiwshiliklerge erisip kelgen. Tamashagóydiń kewil ashıwı ushın muzıkalıq hám xoreografiyalıq qurallardan aktiv paydalanıw teatr saxnalarında doslıq spektakllerinde muzıka hám dramanıń uyqas kombinaciyasına sebep boladı. [10] Teatr saxnalarında milliy kórkem ónerde birinshi ret suwret evolyuciyası muzıkalıq qurallar menen kórsetilgen. Teatr xarakterindegi ózgerislerdiń muzıkalıq tımsalı ushın kompozitor, barlıq janrlardaǵı xalıq qosıqlarınan hám jırlanǵan, aytılǵan sesler uyǵınlıǵları onıń vokal bólegine mártlik penen kiritilgen.

Saxnalastırılǵan xalıq dóretpeleri sıyaqlı ayrıqsha muzıkaǵa tiykarlanǵan keń kólemli xalıq draması muzıkada kompozitor xalıq nama klassikasınıń opera estetikası principlerine ámel etken. Spektakl tili muzıkalıq saxnalardıń dawısı menen óz-ara baylanıslı, biraq tásir kúshi bul xalıq qosıqları, olar átirapında basqa hár qıylı nomerler payda bolıwı menen bir-birinen júdá parıq etedi. Orta Aziya xalıqlarında sonıń arasında qaraqalpaq teatrlarında házirgi kúnge shekem kóplegen spektakllerdi xalıqımızǵa inám etip kiyatır. [11]

Ózbekstan aymaǵında teatr júdá úlken kórinisli hám bay bolıp tabıladı. Onıń urıqları baslanıwı jámáát dáwirinde-aq miynet procesi sáwlelengen hár qıylı oyınlar, jawınger hám xalıq oyınları, tábiyat kúshlerine talpınıw áqıbetinde júzege kelgen dástúrler formada kórinetuǵın bolǵan. Teatrdıń tiykarǵı túrleri saqlanıp, repertuar hám atqarıw usılında ayrıqshalıqlar rawajlandı. Qalalarda atqarıwshı artistlerdiń kásipligi sazende, qosıqshı, aktyor hám taǵı basqada awqamlarınıń iskerligi kúsheydi.

Ádebiyatlar

1. Авдеев А. Д., «Происхождение театра».-1959.
2. Станиславский К. С. Сборник сочинении. -1954-61.
3. Хорижий театр тарихи (русчадан С. Турсунбоев таржимаси), 1997, 1999;
4. Ўзбек театри тарихи, Театр, 2003.
5.Родина М. Т. Большая советская энциклопедия: Советская энциклопедия, 1969-1978.
6. Театральная энциклопедия (под ред. А. П. Маркова). - М.: Советская энциклопедия, 1961-1965.
7. Бушуева С. К. Взаимосвязи: Театр в контексте культуры: Сборник научных трудов. - Л. 1991.
8. Барбой.Ю.М. Структура действия и современный спектакль.-Калып:Л, 1988.
9. Театральная энциклопедия (под ред. А. П. Маркова). - М:Советская энциклопедия.1961-1965.
10.Рудницкий К. Л. Театральная энциклопедия (под ред. П. А. Маркова). - М:Советская энциклопедия. 1961-1965.
11. Трагедия. Словарь античности. Составитель Йоханнес Ирмшер (перевод с немецкого). – 1994.

REZYUME. Teatr saxnalarida ko‘plab bajarilib kelayotgan spektakllar, bajarilib kelinayotgan xalq taronalari, orkestrlar tomonidan bajarilib kelinayotgan taronalar, xalqning turidan o‘rin olib kelmoqda. Teatr va musiqa har dam san’at sohasida baravar o‘rinlarga ega. O‘sha sababli xozirgi kunda qoraqalpoq teatrlari da rivojlanib borayotganligini aytib o‘tsak bo‘ladi.

РЕЗЮМЕ. На театральных подмостках ставятся многочисленные спектакли, исполняемые народные тароны, тароны, исполняемые оркестрами, из рода народа. Театр и музыка занимают одинаковое место в искусстве. По этой причине можно упомянуть, что в настоящее время каракалпакские театра тоже развиваются.

SUMMARY. Numerous performances are acted on the stage, performed by folk music, and music performed by orchestras, from the kind of people. Theater and music occupy the same place in the art. For this reason, it can be mentioned that Karakalpak theatres are currently developing.

AKTYORLÍQ ÓNERINIŃ EŃ BIRINSHI TALAPLARÍNÍŃ BIRI BUL – SHEBERLIK

L.Urazmbetova - *docent*
B.Nazarımbetov- *oqıtıwshı,*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so‘zlar: vokal, san’at, aktyor, musiqa, pedagog, teatr, nafas, mashq, diafragma.
Ключевые слова: вокал, искусство, актер, музыка, педагог, театр, дыхание, упражнение, диафрагма.
Key words: vocal, art, actor, music, teacher, theater, breathing, exercise, diaphragm.

Aktyor – saxna dóretiwshisi. Ol ózin qorshap turǵan átiraptı tereń, zawıqlı túrde qabıl etip, ózi atqarıp atırǵan tımsallar turmısın naǵız ózinikindey seze aladı, olardıń dárti hám quwanıshın óz moynına alıp ómir keshiredi. Aktyordıń joqarı sheberligi onıń bay tásirsheń qábileti, pikiriniń jámlengenligi, tereń sezimleri turmıstı tolıq qabıl etedi. Saxna dóretiwshilerdi tárbiyalap, kámalǵa keltiriwde pedagogtıń kóplegen qıyınshılıqtı sheshiwine tuwrı keledi. Aktyorlıq óneriniń eń birinshi talaplarınıń biri bul-sheberlik. Talantlı aktyor hárdayım saxnanıń shamshıraǵı bolıp kelgen. Aktyor ásirese usı talantı, sheberligi sebepli tamashagóydi tásirlendirgen, quwandırǵan, yosh bergen.

Sheberlik – bul kompetenciyalılıq hám qábiliyettiń eń joqarǵı shoqqısı esaplanadı. Sonıń ushında sheberlik miynet súyiwshiliktiń nátiyjesi bolıp, miynet arqalı ǵana qáliplesedi hám rawajlanadı. Aktyor shıǵarma tekstin ózinıń dóretiwshiligine boysındırıp, kórkemlik ónerin keltirip shıǵaradı, tamashagóylerdi tásirlendiredi. Aktyorda hárdayım janlı, gózzal, tásirli turmıslıq kórinisti kóre alıw ıqlasbentler ushında zawıqlı boladı. Aktyordıń tamashagóy menen bolǵan baylanısı qanshama ótkir, qanshama qarama-

qarsılıqqa tolı bolsa, onıń gúrrińi, monologı tásirli hám janlı shıǵadı. [1. Ahmedov F.E. 214 b.] Aktyor atqarıp atırǵan roliniń ruwxıyatına tolıq kire almasa, tamashagóydi isendire almaydı. Aktyorlıq óneriniń oq tamırı áne sonda. Partnyor menen baylanısta dıqqatlı bolıw, eń tiykarǵısı kóriw hám esitiw arqalı bahalawdı (ocenka) biliw kerek. Eger bahalaw bolmasa, saxnalıq is-hárekette heshqanday organika payda bolmaydı. Teatr dóretiwshileri aktyor hámde rejissyor ushın sırtqı dúnyanı, barlıqtı qabıl etiwdiń tek ǵana usı kásipke tiyisli tárepleri – bul:

1. Obyektti, barlıqtı qabıl etiw, onı seze biliw.
2. Qabıl etip, sezgenlerin este saqlap qalıw.
3. Este saqlap qalǵanların ámelde qollana biliw.

Aktyordıń dóretiwshilik sırların tereń úyrengen K.S.Stanislavskiy, aktyor sheberliginiń tiykarǵı faktorlarınıń biri, bul onıń yadında saqlanǵan sezim-tuyǵılardıń uyǵınlıǵı hám bul sezimlerdi ol óz dóretiwshiliginde islete alıwı dep keltiredi.

K.S.Stanislavskiydiń «aktyordıń basqa obrazǵa kiriwi» degeni bul aktyordıń atqarıwı kerek bolǵan roline onıń dóretiwshilik izleniwi, óz roline jaqınlasıwı, onı izlep-aqtarıp tabıwı hám aqır-aqıbet onıń saxna obrazın jaratıwı demek. Aktyor saxna obrazın qalay jaratadı? Buǵan qalay erisedi? Qanday jollar menen jaratadı? Aktyor roldi ózine jaqınlastırama yamasa ózi rolge jaqınlasama?

Dáwir ózgeriwi menen, teatr óneriniń rawajlanıp barıwı menen, aktyorlıq óneriniń qırları, jańa-jańa metodları payda etiliwi menen K.S.Stanislavskiydin «aktyordıń basqa obrazǵa kiriwi» haqqındaǵı pikirine múnásibet ózgerip barıwı anıq hám sonday bolıp kelgen. [2, Egamberdiyev F.T. 221 b.]

Aktyorlıq óneriniń tájiriybesinde hárdayım tartısıwlarǵa sebep bolıp kiyatırǵan eki jol bar: Birinshiden – aktyordıń atqarıp atırǵan obrazına «ózinen kelip shıǵıp» oynawı, yaǵnıy óz rolin óziniń shaxsına boysındırıwı, berilgen shárt-sharayatqa ózinen kelip shıǵıp kirisiwi. Ekinshi jol –obrazdan kelip shıǵıp, aktyordıń atqarmaqshı bolǵan rolin izlep-aqtarıp tabıwı sáwlelendirip beriwi. Aktyor óz rolin qıyalında qayta-qayta tákirarlaydı, jaratadı, jáne qaytadan bóleklerge bólip jıynaydı, qay jerde júrse de, úyinde me, teatrdama, bándirgide me, avtobusta ma qay jerde bolmasın usı obraz benen jasaydı. Onı mayda-shúydesine shekem izertlep shıǵadı. «Ol kim, ne ushın bunday etip atır, onıń júris-turısı, qılıǵı, júzindegi ózgerisler, hámme-hámme nársesin, mayda kletkalarına shekem úyrenip baradı. Bunıń ushın aktyorda sheberlik, belgili halattan ekinshi bir halatqa belgili tezlikte óte alatuǵın, berilgen hám kútilmegen shárt-sharayatta da óz rolin rawajlandıra alatuǵın úlken qábiliyeti bolıwı kerek. [3, Mahmudov J. 89-90 b.] Pútkilley bir basqa insandı qáliplestiriw, mayda-shúydesine deyin qayta tiklew, basqa barlıq nársesin tawıp, ornı-ornına qoyıw bul júdá quramalı process, aktyorǵa járdem beriw kerek, onıń erkin dóretiwshilik etiwine imkaniyat jaratıw kerek. A.S.Pushkin aytqanınday «berilgen sharayatta sezimlerdiń tábiyiyligi hám sezimlerdiń haqıyqatshıllıǵı» teatrda tiykarǵı ólshem esaplanadı. Sonıń ushın teatr tarawındaǵı jańalıqlardıń biri aktyordıń dóretiwshilik sheberligin tınbay asırıw hám sol sheberliktiń qáliplesiw jolların izlewdep ibarat bolmawı lazım. Tek aktyor menen rejissyor bir-birine dóretiwshilik qatnas jasaǵanda ǵana haqıyqıy teatr óneri tuwılıwı múmkin. ámelge asırıw úsh basqıshta júz beredi:

- Stol átirápındaǵı proces
- Shala islengen (ele pitpegen) saxnada islew;
- Úlken saxnada islew;

Aktyorlar menen islewde stol átirapındaǵı jumıs rejissyor ushın júdá áhmiyetli esaplanadı. Bunı bolajaq imarattıń fundamentin bekkemlew menen salıstırıw yamasa tuqım egiwge teńlestirse boladı. Bolajaq spektakldiń jetiskenligi, kepili mine usı procestegi jumıstıń nátiyjeliligine kóp tárepten baylanıslı bolıp esaplanadı. Rejissyor ádette aktyorlar menen bolatuǵın birinshi ushırasıwǵa aldınnan tayarlıq kórgen halda, qolındaǵı pyesanı jaqsı túsinip jetken, tiyisli dereklerdi túpten úyrengen, bolajaq spektakl joybarın qıyalında sáwlelendirgen halda keledi.[4, Mahmudov J., Mahmudova H. 216 b.]

Sonday-aq, rejissyor, mazmunnıń rawajlanıwı, úzliksiz is-háreket, pyesanıń úzindileri hám olardı baslanǵısh noqatları, qatnasıwshılardıń óz-ara qatnasları, hárbir qatnasıwshılardıń usınısı hám shıǵarmanıń ideyalıq mánisin ashıp beriwde olardıń ornı sıyaqlı dóretiwshi jumıslardı da aldınnan belgilep qoyǵan bolıwı zárúr. Bálkim usı dáwirge kelip, bolajaq spektakldiń negizi qayerde ekenligin de belgilep qoyǵan bolsa ájep emes. Eger rejissyordıń niyetleri, oy-pikirleri dóretiwshi jámááttiń de aktiv isine aylansa, onıń qanına sińse ǵana, shınıǵıwlar nátiyjeli bolıwı múmkin. Rejissyordıń dáslepki túsinikleri hám miynetleri bul ele sonshelli shiyki reje. Bul jámáát penen islew procesinde kóp sınawlardan ótiwi kerek boladı.

Mine sonday shınıǵıwlar procesindegi sınawlardan ótiw arqalı, rejissyor niyeti pisedi, haqıyqatqa jaqınlasadı.[5, Mamatqosimov J. 66 b.] Bunıń ushın bolsa rejissyor, bolajaq spektakldiń maqseti, ideyası, tımsallar, ortalıq, dáwir haqqındaǵı dóretiwshi toparǵa soraw taslaw, hám de bul sorawlarǵa birgelikte juwap tabıwı kerek. Ayrıqsha itibar qaratıw kerek bolǵan nárse bunday talqılawlar procesinde rejissyor ilajı barınsha kóbirek háreket etiwi kerek. Kóbirek aktyorlardı sóylettiriw kerek. Shıǵarmanıń ideyalıq baǵdarı, joqarı maqset, úzliksiz háreketler, qaharmanlardıń

óz-ara múnásibetleri, hárbir tımsaldı qanday qıyal etiwi, ulıwma ortalıq hám basqa tárepler haqqında qatnasıwshılardı sóylettiriwge úyretiw zárúr. Bıraq rejissyor da óz náwbetinde temadan shetke shıǵıp ketpew, olardı qızıqtırıp, durıs baǵdarǵa burıp turıwı shárt. Spektakl ústindegi jumıstıń dáslepki basqıshı esaplanǵan, stol átirapındaǵı shınıǵıwdan gózlengen maqset negizi sonnan ibarat. Bul aktyorlardı paydalı jumıstan kóre paydasız jumısqa baǵdarlap, miyin sharshatadı. Soǵan uqsas unamsız jaǵdaylar, nátiyjesinde Meyerxold stol átirapındaǵı dáslepki repeticiyanı ulıwma qollanbaǵan bolsa K.S.Stanislavskiy de ómiriniń aqırlarında ulıwma stol átirapında repeticiyalardan bas keshiw dárejesine barıp jetken edi. Sonıń ushın bul sıyaqlı jumıslardı imkanı barınsha sozbastan issheńlik sharayatında ótkeriw usınıs etiledi. [6, Sayfullayev B.S., Mamatqosimov J.A. 73-74 bb.] Dáslepki háreket shala bolıwı, sózler yad bolmawı múmkin. Bıraq házirshe buǵan onsha kóp itibar bermesten, bir eki awız sóz benen áne usı hárekettiń tuwılıwı, payda bolıw procesi, etyud formasında bolsa aktyor tárepinen sol jumıstı orınlawǵa óz ıqtıyarı payda bolıwı áhmiyetli. Bul jerde belgili bir hárekettiń tolıq orınlanıwı emes, sonday háreket etiw zárúrligi tuwılıwı áhmiyetli.

Eger rejissyor, aktyor da sol waqıtta, tek ǵana usı háreketten basqası jaramaslıǵın túsinip jetse, tek usı háreketti orınlaw zárúrligi tuwılǵanlıǵın sezse, shınıǵıwdıń ekinshi basqıshında yaǵnıy, úzliksiz háreket shınjırın payda etiw procesine ótiwi múmkin.

Rejissyor ushın bul basqıshtaǵı shınıǵıwdan gózlengen maqset, hárbir qatnasıwshı, óz roli boyınsha sol waqıtta tek ǵana sonday háreket etiwin seziwi, ańlawı, sonda háreketke zárúrlik seziwi kerek. Sonday hárekettiń logikalıq kelip shıǵıwın túsinip jetiwi áhmiyetli. Eger bul jumıs procesinde aktyorda tabılǵan háreketti otırǵan jerinen turıp ketip, orınlawǵa degen qızıǵıwshılıǵı tuwılsa onı ulıwma toqtatpaw kerek. Aktyor tursın, háreketin orınlap bolıp otırsın, jáne tursın. Usı háreket denesine, sanasına sińgenge shekem. Biraq bunday háreketti oynawǵa, sáwlelendiriliwinen saqlanıw lazım. [7, Urazmbetova L. 44 b.] Mısal ushın, atqarıwshı aktyor óz sheriginen qanday da bir nárseni aldın sorasa, jalınsa bul da járdem bermegennen, xoshametlewge ótse, eger bul da járdem bermese, qorqıta baslasa, soń óz jumısınan qorqıp keshirim sorap jalınsa, soń basqa sherigine birinshisiniń ústinen arız etse, nenidur qulaǵına sıbırlasa, negedur shama etse, nenidur biykarlasa hám sońında onıń qılmısların pash etse:-bul aktyordıń bul saxnadan gózlegen maqsetine erisildi dep esaplaw múmkin hám shıǵarmanıń ekinshi úzindisine tolıǵınsha ótiw múmkin.

Ádebiyatlar

1. Ahmedov F.E. Ommaviy bayramlar rejissurasi asoslari». Darslik.-Toshkent: Aloqachi, 2008. – 424 b.
2. Egamberdiyev F.T. «Estrada va ommaviy tomoshalar rejissurasi. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. – 356 b.
3. Mahmudov J. «Aktyorlik mahorati». Darslik.- Toshkent: Bilim, 2005. -192 b.
4. Mahmudov J., Mahmudova H. «Rejissura asoslari». Darslik. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – 224 b.
5. Mamatqosimov J.A. «Aktyorlik mahorati». O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Lesson press, 2019. – 220 b.
6. Sayfullayev B.S., Mamatqosimov J.A. «Aktyorlik mahorati». Darslik.-Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. – 388 b.
7. Urazmbetova L. «Aktyorlıq sheberligi». Oqıw qollanba. Toshkent: Fan va texnologiya. 2019 jıl.

REZYUME. Maqolada san’at oliygohlarida o‘qish istagini bildirgan yoshlarga tavsiyalar va bugungi kunda san’at oliygohlariga kirish uchun nimalarga ko‘proq e’tibor qaratishi lozimligi, qolaversa bugungi yosh avlodni musiqiy bilimlarini o‘stirish natijalari haqida tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В статье проанализированы рекомендации для молодых людей, желающих обучаться в художественных вузах и на что следует обратить больше внимания при поступлении в художественные вузы сегодня, а также результаты совершенствования музыкальных знаний современного молодого поколения.

SUMMARY. The article analyzes recommendations for young people who want to study at art universities and what should be paid more attention to when entering art universities today, as well as the results of improving the musical knowledge of the modern young generation.

UDK.216-331 (2023)

QARAQALPAQ QUWÍRSHAQ TEATRÍNÍŃ XALÍQQA XÍZMETI

L.Urazmbetova – *docent*
M.Tajiǵalieva – *oqıtıwshı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so‘zlar: madaniyat, san’at, janr, qo‘g‘irchoq teatri, festivallar, nominatsiya, spektakl.
Ключевые слова: культура, искусство, жанр кукольный театр, фестивали, номинация, спектакль.
Key words: culture, art, genre, puppet theater, festivals, nomination, performance.

Hárbir xalıqtıń óziniń mádeniyatın hám kórkem ónerin sáwlelendirip keń en jaydıratuǵın ullı dárgaylardıń biri bul – teatr. Solar qatarında qaraqalpaq mámleketlik quwırshaq teatrı bul jılı 27 jasın joqarı tabıslar menen qarsı aldı. Bul qaraqalpaq mámleketlik quwırshaq teatrı 1990-jılı 27-fevral №50/2 sanlı Qaraqalpaqstan Respublikası Ministrler Keńesiniń qararı hámÓzbekstan Respublikası mádeniyat hám sport isleri ministrliginiń 1990-jılı 5-aprel №115 buyrıǵına tiykarlanıp ashıldı. Óziniń tabıslı sánelerine bay bolǵan, bul 27 jıl ishinde quwırshaq teatrınıń sheber aktyorları ózleriniń 100 ge jaqın quwırshaq spektakllerin koncert dástúrlerin saxnalastırıp Ózbekstan Respublikasınıń barlıq quwırshaq teatrlarınıń dástúriy festivallarına óziniń dóretiwshilik jemisleri menen belsene qatnasıp joqarı nátiyjeler menen kelmekte.[1. Abdusamatov, B.34-35]. Bular qatarında 2003-jılı Tashkent qalasında ótkerilgen quwırshaq teatr festivalında «Eń jaqsı hayal obrazı» nominaciyası jeńimpazı boldı. 2005-jılı Buxara qalasında ótken quwırshaq teatrları festivalında P.Aytmuratovtıń «Atam aytqan áńgime» spektakli «Eń jaqsı balalar dramaturgiyası», 2009-jılı Andijan wálayatında ótkerilgen VIII quwırshaq teatrları festivalında, avtorı Qaraqalpaqstanǵa miyneti sińgen kórkem óner ǵayratkeri P.Aytmuratov hám M.Begimovtıń «Saxradaǵı doslıq» spektakli menen qatnasıp «Eń jas talantlı aktyor» hám «Eń aktual tema» nominaciyası jeńimpazı boldı. 2013-jılı Samarqandta ótkerilgen IX quwırshaq teatrları festivalında «Eń jaqsı shólkemlestiriwshi» nominaciyası teatr direktorına berildi. Bul wálayatlarda bolıp ótken festivallarda ózleriniń quwırshaq spektaklleri, koncert dástúrleri menen qatnasıp ǵana qoymastan festival bolǵan qalalarda mektep oqıwshıları menen sáwbetler ótkerdi. Bulardan Andijan wálayatında ótkerilgen festivalda hár kúngi festivaldan soń teatr jámááti menen quwırshaq teatrı mádeniyatı haqqında birqansha sáwbetler bolıp ótkerildi.

Bul ushrasıwlarda teatr rejissyorı M.Begimov hár qıylı qızıqlı pontamimo hám etyudlar kórsetip oqıwshılardıń itibarın tartqan bolsa, aktrisa A.Berdibaeva qaraqalpaq xalqınıń milliy qosıqların atqarıp alǵısqa bólenip O.Qazaqbaeva bolsa oyını menen qatnastı. Óz kásibin ardaqlawshı bul jetik qánigelerge ushrasıwda mektep oqıwshıları menen bir qatarda muǵallimler hám Andijan wálayatınıń jergilikli xalqı qaraqalpaq kórkem óneriniń birqansha bay mazmunǵa iye mádeniyatın kórip qaraqalpaq quwırshaq teatr jámáátine minnetdarshılıq bildirdi.[2. Bayandiev T, Ikromov H, Ahmadjonova M. B.143] Bárhá hárekette júrgen bul quwırshaq teatr jámááti bir jıl dawamında tınımsız miynetleri arqasında 4 spektakl saxnalastırıp premyeradan soń mámleketimizdiń hárbir jámáátin hám balalar dem alıw orayların itibardan shette qaldırmastan dárhal №1 Respublikalıq mehribanlıq úyine biypul quwırshaq spektekllerin saxnalastırıwdı ádetke aylandırǵan. Solar qatarında Qaraqalpaqstan Respublikası gereńler jámáátiniń xojalıq aǵzalarınıń balalarına jáne de jazǵı dem alıs waqtında Ellikqala rayonında «Aral balaları», Taqıyatas qalası «Aydın jol», Nókis rayonı «Gúlbaq», Nókis qalası «Aral», bunnan basqa da Shımbay, Taxtakópir, Kegeyli, Ámiwdárya rayonlarında jaylasqan balalar dem alıw orayında hárbir kúnin qızıqarlı ótkerip atırǵan úlkemiz balalarına quwırshaq teatr jámááti eń qızıqlı «Sawǵa», «Batır qoyan», «Sıyqırlı tayaqsha», «Tań qalarlıq jarıs» spektaklleri hár jıl dawamında biypul saxnalastırılıp xalqımızǵa xızmet etip kelmekte. 2015-jıl «Kekselerdi qádirlew jılı»nda teatr jámááti Taqıyatas qalasında jaylasqan kekseler hám mayıplar, urıs hám miynet viteranları sanatoriyasına Qaraqalpaqstanǵa miyneti sińgen kórkem óner ǵayratkeri P.Aytmuratov hám M.Begimovlardıń «Sawǵa» quwırshaq shou spektaklin aparıp, óz waqıtların mazmunlı hám kewilli túrde dem alıp atırǵan Respublikamız hám qońsılas Xorezm wálayatlarınan kelgen nuranıy atalarımız hám apalarımızdıń názerine inám etti. Nuraniylerimiz ushın bul quwırshaq teatr spektaklleri ersi túyilip, hátteki olardan birewleri: «Pay qatırdaw, endi bizlerge quwırshaq kórsetip biz bir balamızba» degen aǵalarımız da boldı. Biraq teatr jámáátiniń spektakllerin kórgennen soń qızıǵısıp qarap, saxnalıq kórinisler olarǵa júdá

maqul kelip kewilleri kóterilip qaldı. Nuraniylerimizge unap qalǵanı «Mal bazardaǵı waqıya» degen intermediyada quwırshaq kempir menen ǵarrınıń mal bazarǵa barıp sıyırın satıwdaǵı áńgimelerin kórip otırıp ózleriniń bazarda júrgen waqıyaları yadına túsip bir kúlisip aldı. [3. Raxmonov M.P. B.82] Kewilleri birqansha kóterilip qalǵan bul nuraniylerimiz quwırshaqlar atqarıwındaǵı Xorezmshe oyınǵa apalarımızdı mirát etip birgelikte oyınǵa da túsedi. Bul spektaklden soń nuraniy atalarımız hám apalarımız quwanıshlarınan: «Quwırshaq teatr qızıq eken, endi aqlıqlarımız benen kelemiz» dep ózleriniń minnetdarshılıqların bildirip, pátyaların berdi. Quwırshaq spektaklleri tek balalar ushın ǵana emes álbette barlıq úlken jastaǵı tamashagóyler ushın da qáliplestirgen. Jáne de usıǵan uqsas spektakllerdi rawajlandırıp saxnalastırıwdı óz aldına tiykarǵı maqset etip qoyǵan teatr jámáati «Sharyar» dástanına qızǵın tayarlıq kórip sol jıldıń ózinde-aq 2015-jılı 17-sentyabr kúni bul spektakldiń premyerası bolıp ótti. Pyessanıń avtorı bolsa Qaraqalpaqstanǵa miyneti sińgen kórkem óner ǵayratkeri P.Aytmuratov, saxnalastırıwshı rejissyor Ózbekstanǵa xızmet kórsetken artist Sh.Yusupov, xudojnik Z.Yodgorov, kompozitor Q.Zaretdinov, rollerde Qaraqalpaqstan jaslar awqamı sıylıǵınıń laureatı Sh.Allambergenov, Q.Qalillaev, N.Genjebekova, P.Kulimov, S.Maditova, U.Qazaqbaeva, T.Babaniyazova, E.Begimova, G.Isaeva, Sh.Kalamovlar aktyorlıq sheberlikleri menen tabıslı atqarıp shıqtı.

Bul qaraqalpaq mámleketlik quwırshaq teatrı Ózbekstanda 37 teatrdıń biri, «Ózbekteatr» dóretiwshi islep shıǵarıw birlespesi hám Qaraqalpaqstan Respublikası mádeniyat hám sport isleri ministrligine qaraslı bolıp teatrımız jámáátinde 43 xızmetker, sonnan 15 dóretiwshi xizmetkerler jańa spektekllerdi saxnalastırıp baradı. Bunday birbirinen mazmunlı spektakllerdiń qáliplesiwine sebepshi hám talpındırıwshı «Ózbekteatr» dóretiwshi islep shıǵarıw birlespesiniń hár eki jıl dawamında ótkerilip baratuǵın Respublikalıq dástúriy quwırshaq teatrlarınıń festivalları bul jámááttiń alǵa órlewshi qádemleriniń biri bolıp kelmekte. Bul festivalda teatr mádeniyatınıń jetik qánigeleriniń sınaǵınan ótiw ushın spektaklde qatnasıwshı aktyorları ózine tapsırǵan rollerin buljıtpay orınlawı, tamashagóyler itibarın ózine qaratıp jáne de spektakl hár tárepleme jetik bolıwı tiyis.[5. Usmonov R. B.83] Teatrdıń bas rejissyorı M.Begimov, aktyorlardan Qaraqalpaqstan jaslar awqamı sıylıǵınıń laureatı Q.Qalillaev, talantlı aktyorlardan Sh.Allambergenov, P.Kulimov, Yu.Qalbaev, S.Madetova, T.Babaniyazova, jaslardan U.Qazaqbaeva, N.Genjebekova, E.Begimova, G.Isaeva, G.Joldasbaeva, Sh.Kalamovlar dańq abırayǵa erisip hárqanday berilgen spektakllerdegi tapsırmalardı sózsiz orınlap óz aktyorlıq sheberligi menen belsene qatnasıp kelingen.

Ózbekstan Respublikası hám Qaraqalpaqstan Respublikasınıń tikkeley basshılıǵı hám múriwbeti arqasında 2014-jıl Qaraqalpaqstan Respublikası Ministrler Keńesiniń 2014-jıl 20-yanvardaǵı 12-b sanlı qararına tiykarlanıp Túrkistan kinoteatrı, quwırshaq teatrı esabına ótkerilip 2015-jılı OOO «Nókis texnologiya stroybazası» JSH jámiyeti tárepinen iri rekunstrukciya jumısı baslanıp 2015-jılı 31-dekabr kúni juwmaqlanıp teatr jámáátine tapsırıldı.

Bul sawlat tókken imáratta jańa spektekller saxnalastırılıp hám de teatr repertuarların keńnen bayıtıp kishkene jastaǵı balalar, orta jastaǵı balalar hám úlken jastaǵı barlıq kórermenler ushın xalqımızdıń milliy hám klassikalıq quwırshaq spektakllerin saxnalastırıp xalqımızǵa bir-birinen qızıqlı hám mazmunlı spektakllerdi inám etiwge quwırshaq teatr jámááti bárha tayın turadı. [6. Urazmbetova L. B.78]

Qaraqalpaq mámleketlik quwırshaq teatrı 1990-jıl 27-fevraldaǵı №50/2 sanlı Qaraqalpaqstan Respublikası Ministrler Keńesiniń qararı hám Ózbekstan Respublikası mádeniyat hám sport isleri ministrliginiń 1990-jılı 5-aprel №115 buyrıǵına tiykarlanıp ashılıp Ózbekstan Respublikası ǵárezsizliginiń dáslepki jılında, 1991-jılı K.Karimovtıń «Artıq mergen» spektakli menen Ózbekstannıń teatr saxnasın ashtı. 1992-jılı dramaturg Q.Matmuratovtıń «Aq tekesh hám kók tekesh» spektakli qoyıldı. Spektakldiń bas rejissyorı R.Tóreniyazov assistenti Q.Qalillaev, jáne de teatrımızda dúnya klassikasınan orın iyelegen dramaturg S.Mexalkovtıń «Úsh toray», E.Speranskiydiń «Tań qalarlıq jarıs» pessaları teatr saxnasında óz kórinisin taptı.

Ádebiyatlar

1. Abdusamatov H. “Drama nazariyasi”. – T.: Ǵ.Ǵulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 2000.
2. Bayandiev T, Ikromov H, Ahmadjonova M. “O‘zbek teatrida milliy g‘oya talqini” – T., 2009.
3. Raxmonov M.P. “Ўзбек театри тарихи”. T.: Fan, 1968
4. Umarov E. “Teatrda badiiy obraz yaratishning estetik tamoyillari”-Toshkent, 2011.
5. Usmonov R. “Rejissura” – T.: Fan, 1997.
6. Urazmbetova L. “Aktyor sheberligi” 2019 j. T. Fan ziyosi.

РЕЗЮМЕ. Maqola mazmunining asosini aktyorlik va rejissura san’ati borasidagi vorislik an’analari, ustozlar tajribalari tashkil etadi. Teatr san’atining tabiati spektaklning boshidan oxirigacha ijodiy hamfikrlikni va jonli hissiyotni talab qiladi. Pyesaning har bir so‘zi, aktyorning har bir harakati, har bir mizan sahna yuqoridagi talabga bo‘ysundirilishi kerak bo‘ladi.

РЕЗЮМЕ. В основе содержания статьи лежат традиции преемственности в актерском и режиссерском искусстве, опыт педагогов. Природа театрального искусства требует творческого сотрудничества и живой эмоциональности от начала до конца спектакля. Каждое слово пьесы, каждое движение актера, каждая мизансцена должны быть подчинены вышеизложенному требованию.

SUMMARY. The basis of the content of the article is the traditions of succession in the art of acting and directing, and the experiences of teachers. The nature of theatrical art requires creative cooperation and lively emotion from the beginning to the end of the performance. Every word of the play, every movement of the actor, every mise-en-scene will have to be subordinated to the above requirement.

UDK.90-312; 2023

QARAQALPAQ OYÍN ÓNERINIŃ RAWAJLANÍWÍNDA BALETMEYSTER E.PETROSOVANÍŃ TUTQAN ORNÍ HÁM ROLI

Z.Yuldasheva - *assistent oqıtıwshı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so‘zlar: raqs, qo‘l harakati, milliy rang, faollik, san’at.
Ключевые слова: танец, движение рук, национальный колорит, деятельность, искусство.
Key words: dance, hand movement, national color, activity, art.

Orta Aziya sahralarında qaraqalpaqlardı «birinshi shayırlar hám qosıq avtorları» dep esaplaǵan. «Mıńlaǵan ańızlar, povestler, qosıqlar hám gúrińler esap-sansız qaraqalpaqlar tárepinen saqlanıp kelgen» dep jazadı ullı qazaq alımı Shoxan Wáliyxanov hám qaraqalpaqlardı dawıslılar muzası dep ataǵan. Xalıqtıń kewlin kóteriw, ruwxlandırıwda, dúnyaǵa poetikalıq kózqarasları, onıń danalıǵı hám ruwxıy kúshi tek ǵana qosıqlarda emes ertekler, ápsanalar hám ańızlar arqalı sonıń menen bir qatarda, ámeliy kórkem óneriniń bay shıǵarmaları, xalıq oyınları, dástúrler, bayramǵa say máresimlerinde de óz kórinisin tapqan. Hátteki, adamlardıń kúndelikli turmısında da mádeniyat, gózzallıq sezimi hám miynetkesh xalıqqa bolǵan húrmeti sheksiz. Biraq, qaraqalpaqlardıń ráńbáreń, kóp janrlı dástúriy xalıq ámeliy kórkem ónerinde, xalıq teatr yamasa oyın óneri bolmaǵan. [1.Энциклопедический музыкальный словарь, B.352] Bunıń sebebi bar: qaraqalpaq xalqınıń táǵdiri awır hám qıyın keshken.

Yarım kóshpeli turmıs tárizi, basqa xalıqlar menen bárhama soqlıǵısıwı, kelispewshilikleri, tez-tezden ulıwma xalıqtıń kóship júriwleri, qáwimlerdiń qarama-qarsılıqları, aqıbetinde sheksiz gúreslerden soń Aral boyı shólistanlıqlardı hám qúdiretli Ámiwdáryanı jaǵaladı. Sonıń menen birge xalıq mádeniyatında oyınlardıń joq ekenligi, bunıń eń áhmiyetli sebeplerinen biri kóshpeli túrmıs tárizi edi, xalıq oyınınıń dóreliwi hám rawajlanıwı ushın, jáne birge qosıqshılıq rawajlanıwı ushın kópshilik penen birgeliktegi mehriban jámáát doslar kerek edi. Heshqanday gúman joq, qaraqalpaqlardıń birinshi oyın kórinisleri – áyyemgi ańshılar, sharwashılıq, diyqanlardıń miynetin sáwlelendiriwshi, tábiyat hádiyseleri, haywanlar, quslar, jırtqıshlardıń ádetlerin illyustrativ tárizde sáwlelendiriwshi ritmikalıq pantomimo, tábiyattıń kelip shıǵıwın kórsetiwshi háreketlerdiń, adamlar turmısında júz bergenligi, biraq málim turmıs sharayatı sebepli oyında rawajlanbaǵan, kópshiligi joytılıp, umıtılıp ketken. Jaqın ótken zamanda da yarım

kóshpeli turmıs tárizin alıp barǵan, eski sovet awqamı dáwirine shekem ayaq-oyınına iye bolmaǵan qazaq xalqında oyın kórkem óneriniń qáliplesiwine arnalǵan L.P.Sarinovanıń izertlew materiallarında bul xalıqtıń yarım kóshpeli turmıs tárizi, xalıq ómiri, turmısı haqqında aytıp ótedi. [2. A.Júzimbetov, A.Abdiyev, B.58-60] Biraq, qaraqalpaq xalqınıń keypiyatı hám ishki sezimlerin plastik ańlatıwı júdá joqarı dárejede rawajlanǵan edi. Qaraqalpaqlar tuwrıdan-tuwrı sóylewdi, dialogtı, qosıq aytıwdı, mimikalıq háreketlerdi, hártúrli dene háreketleri menen bekkemlenip baradı, biraq bular improvizaciyanı ańlatpaydı, bálki hár bir qaraqalpaq ushın belgili bolǵan belgili nızamlılastırılǵan dene háreketleri kompleksiniń bir bólegi bolıp tabıladı. Hárqanday qaraqalpaq ol yamasa bul jaǵday ushın belgilengen bul dene háreketlerin, ondaǵı qol háreketi, mimikaların biliwi hám olardan paydalanıwı shárt edi.

Rawajlanǵan dene háreketleri kompleksiniń bar ekenligi, adamlardıń oy-pikiri hám sezimlerdi plastik ańlatıwǵa bolǵan muhabbatı qaraqalpaqlardıń oyını kórkem ónerinde júdá iykemlesken bolıwı, oyınınıń qısqa waqıt ishinde qáliplesiwi, tek ǵana saxna shıǵarmalarında emes, bálkim xalıq ómirindegi múmkinshiligine isenim payda boldı. Haqıyqatında da, qaraqalpaq oyını tań qalarlıq dárejede qısqa waqıt ishinde payda boldı hám qáliplesti, onıń tuwılıwınıń pútkil procesi 1956-jılı jaz máwsiminen 1959-jılı qıs máwsimine shekemgi úsh jıldan kemirek waqtın aldı. Biraq bul dawir qaraqalpaq xalqınıń dene háreketi mádeniyatınıń rawajlanǵanlıǵın esapqa alsaq, bul qısqa bolıp kórinbeydi hám oyın jaratıw faktın qaraqalpaq mádeniyatın pútkil rawajlanıw procesinen ajıratıp bolmaydı. [3. Петросова Е.А. В.102] Revolyuciyadan keyin tez pát penen Qaraqalpaqstanda teatr hám muzıkalı háweskerler dógerekleri shólkemlestirildi.

1920-jıllar aqırlarında professional teatr payda boldı. 30-jıllardıń aqırında jergilikli radio esittiriw komiteti janınan birinshi milliy muzıka, qosıq hám oyını ansambli dúzildi. Durıs, ol waqıtları oyın jaratılıwına umtılıw ele aytarlıqtay bolmadı. 40-jıllarda oyın jaratıw boyınsha jumıslar da tabıslı kelmedi. Biraq, bul tájiriybelerdiń barlıǵı oyındı dóretiwge qaratılǵan ilajlar keyingi oyınnıń dóreliwinde áhmiyetli boldı.

Belgili ózbek baletmeysteri Ali Ardobus Ibragimov 1944-1945-jılları birqansha qaraqalpaq oyınların jarattı. Olar ózbek professional hám háwesker jámáátleri repertuarlarınan orın aldı, biraq qaraqalpaqlar bul oyınlardı atqara almadı. Sonıń menen birge 1956-1959-jılları ózbek xoreografiyası wákili Elizaveta Petrosova jaratqan oyınları, qaraqalpaq xalqınıń keń qatlamları tárepinen jaqsı kútip alındı, bul saxnalastırılǵan oyınlar ayaq-oyını ansambli repertuarlarına kirgizildi hám kúndelikli turmıs tárizine de kirip bardı. Sonı da aytıw kerek, Ali Ardobus jaratqan oyınlar ózine tán ózgesheligi menen ajıralıp turdı, olar qaraqalpaqlar xarakteriniń tipik qásiyetlerin júdá tabıslı ańlatadı, oyın háreketleri bolsa adamlardıń dene háreketleriniń ayrıqsha plastikasın sáwlelendiredi hám soǵan qaramay ómirdegi bar bolǵan proceslerdi sáwlelendiriw ushın tayar emes edi. Mısalı, baletmeyster sol waqıttaǵı xalıq oyını, basqa da kórkem óner túrleri rawajlanıwı ushın belgili bir basqıshlarǵa iye bolıwı waqıttı talap etken.

Túrli xalıqlardıń xalıq oyını óz jolınan ketken bolsa da, onıń rawajlanıwınıń tiykarǵı nızamlılıqları uqsas keledi. [4. Жумасеитова Г. В.59] Bizge belgili, oyın ritmi miynet ritmin sáwlelendiriwden basqa zat emes, dúnyanıń eń áyyemgi xalıqları oyın temaları diapazonı miynet usılların, haywanlardıń ádetlerin, tábiyat hádiyselerin sáwlelendirgen...

Bul temalar turmıslıq tásirlerdi tikkeley sáwlelendiriwshi háreketlerde, kózge kórinetuǵın túsinikli, yaǵnıy illyustrativ háreketlerde ashıp berilgen.

Qaraqalpaqstanda Ali Ardobus Ibragimovtıń jaratqan oyınları qashannan berli turmıs hádiyseleriniń anıq nusqası sebepli ómirdi túsinikli háreketlerde sáwlelendiriwshi súwretleme oyınlar tiykarında payda bolǵan «taza» oyınlar edi. «Jańa» oyındı ullı xoreografiyalıq mádeniyat iyesi bolǵan ózbek xalqı qabıl etken bolsa da, qaraqalpaqlar onı qabıl ete almadı, sebebi onıń quramalı súwretleme obrazların jetkerip beriw qıyın edi. [5. Фомкин А. В., В.78] Elizaveta Petrosova basqasha jol tutqan edi. Oyınlar jaratıwdı baslawdan aldın ol insan miyneti hám tábiyat turmısına arnalǵan túsinikli hám xalıqqa jaqın bolǵan temalardı tańladı. Miynet proceslerinıń ayrıqsha usılların úyreniw, tábiyattıń ózine tánligin ańlaw hám kóriw ushın Petrosova alıs aymaqlarǵa sayaxat qıldı, kiyiz tayarlaw ushın arteller jumısların dıqqat penen kórip shıqtı, Ámiwdarya hám Aral teńizindegi balıqshılardı gúzetti, yarım araldıń mámleketlik xojalıqlarınan birinde tor toqıwdı úyrendi. Moynaqta balıqshılar menen birgelikte qayıqlar menen teńizge shıqtı, baqsılardıń qosıqları hám erteklerin birneshe saatlap tıńladı, hár túrli eski xalıq oyınları ótkeriletuǵın dástúriy, milliy jaslar keshelerinde qatnasıp, gilem, kiyiz hám gezlemelerge sızılǵan súwretlerdiń ózine say grafikasın dıqqat penen úyrendi. Waqıttıń ótiwi menen keleshektegi oyınlardıń háreketleri áste qaliplese basladı. Petrosova tárepinen Qaraqalpaq qosıq hám ayaq-

oyını ansamblinde saxnalastırılǵan birinshi oyınlarınan biri bul «Kiyiz toqıw» dep ataladı.

... Jeńil tolqınlarda súzip júrgendey, jay háreket penen tómenge hám joqarıǵa áste terbenip, qızlar kóyleginiń etegine júndi salıp áste shıǵadı. Qolınıń jumsaq háreketi menen olar kóylek etegindegi júndi jerge silkitip hám bir dizeni búgip otıradı, qoldı tez, shaqqan háreketler menen silkitedi hám onı sıypaydı. Keyin olar ornınan turıp, qolların arqasına qoyıp, denesin keskin túrde ońǵa hám shepke burıp, bir tegis emes háreketi menen sekirip, taqıldatıp, jumsaq jún materialın sıǵıp shıǵadı. Jáne jeńil háreket penen ayaqların búgip otırıp, qolların anıq mayda silkiniw háreketleri menen qaptalǵa jayıp, alaqanların tómenge qaratıp, tap sol júnli materialdı tegis qatlamǵa qoyıp taqlap atırǵanday kórinisti kórsetedi. Keyin, olar bir dizeden kóterilip, naǵıs ushın mólsherlengen jún jiplerin tartıp, taqlaydı hám olardı dizesinen joqarıǵa shıraylı tárizde ótkizedi.

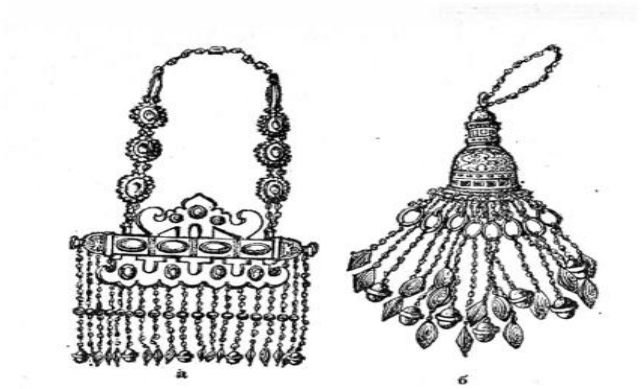

Qaraqalpaq milliy taǵınshaqları «Háykel» hám «óńirmonshaq»

Qızlar shashların tegislep, kóylektegi jaman nárselerdi qaǵıp taslaydı, kókiregindegi taǵınshaqlardı tuwrılaydı hám toqılǵan kiyizdi alıp, júdá jaqsı keypiyatta ketedi.

Usı oyın kiyizdi tayarlawdıń bir pútin tolıq procesin sáwlelendiredi hám oyın súwretlemelerinde illyustrativ «miyne» háreketlerine tiykarlanǵan bolsa da, anıq miynet procesi háreketlerin derlik tolıq tákirarlaydı, biraq ol poetikalıq, janlı hám shaqqanlıq háreketleri bolıp shıǵadı.

Oyın kompoziciyası menen bir waqıtta «Nazlı» jeke atqarıwshı oyını saxnalastırıldı. «Nazlı» oyınında syujet yamasa súwretleytuǵın ıma-ishara belgilerge iye emes. Ol kóp sanlı aylanıwlar hám keń kólemdegi qol háreketleri menen bayıtılǵan. Biraq sheńberde aylanıw, qollardıń ushatuǵın háreketleri – bulardıń barlıǵı tiykarǵı qaraqalpaq dene háreketlerinen bolıp tabıladı. «Nazlı» kúshli adamnıń quwanıshı haqqında aytıladı, bul «taza», «pák» sezim tuyǵılardı jetkeretuǵın «jańa» ayaq-oyını. [6. Usnatdinov SH., B.73] Jumısınıń dáslepki jıllarında Petrosova bir qatar oyınlardı jarattı – 1) miynet; 2) eliklew (haywanat álemin, tábiyat dúnyasın sáwlelendiriwshi); 3) oyınlar (xalıq oyınları, dástúrleri, bayram salt-dástúrlerin sáwlelendiriwshi); 4) lirikalıq (insannıń ruwxıy álemin sáwlelendiriwshi); ol ǵalabalıq, duet hám jeke atqarıwshı oyınlar, qosıq hám oyın ansambli atqarıwshıları ushın oyınlar, dramalıq hám muzıkalıq shınıǵıwlar ushın oyınlardı jarattı; saxnalıq oyınlar hám haqıyqıy ruwxta xalıqtıń bayram dástúrlerinde atqarǵanın kóremiz.

Ádebiyatlar

1. «Энциклопедический музыкальный словарь». Гос.науч.изд-во. Москва 1959 г. Стр.293
2. Júzimbetov A., Abdiyev A. «Mádeniyat hám sport» gazetası.
3. Петросова Е.А. «Каракалпакский танец». –Т.: 1976.
4. Жумасеитова Г. «Хореография Казахстан». – Алматы: Жибек жолы, 2010
5. Фомкин А. В. Духовно-нравственные традиции балетного образования» [Электронный ресурс]. URL: www.vaganova.ru/files/Duhovno-nravstv_fomkin.doc (дата обращения: 06.08.2016)
6. Usnatdinov SH. “Полат Мадреймов – биринши қарақалпақ балетмейстери”. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2011.

REZYUME. Dastlab, raqs so‘z va musiqa bilan birlikda bo‘lgan, lekin asta-sekin barqaror shakllarga ega bo‘lib, sinkretik san'atdan ajralib chiqa boshlagan. Harakatlar o‘zgardi, badiiy umumlashtirishga duchor bo‘ldi, natijada xalq amaliy san’atining eng qadimgi ko‘rinishlaridan biri bo‘lgan raqs san’ati shakllandi. Raqs san’atining asosiy ekspressiv vositalari – uyg‘un harakatlar va duruşlar, plastik ekspressivlik va mimika, dinamika, harakat tempi va ritmi, fazoviy naqsh, kompozitsiya.

РЕЗЮМЕ. Изначально танец находился в единстве со словом и музыкой, но постепенно стал отделяться от синкретического искусства, приобретая устойчивые формы. Движения видоизменялись, подвергались художественному обобщению, в результате чего формировалось искусство танца, одно из древнейших проявлений народного творчества. Основными выразительными средствами танцевального искусства являются слаженность движений и поз, пластическая выразительность и мимика, динамика, темп и ритм движения, пространственный рисунок, композиция.

SUMMARY. Initially, the dance was in unity with the word and music, but gradually began to separate from the syncretic art, acquiring stable forms. The movements changed, were subjected to artistic generalization, as a result of which the art of dance was formed, one of the oldest manifestations of folk art. The main expressive means of dance art are harmonious movements and postures, plastic expressiveness and facial expressions, dynamics, tempo and rhythm of movement, spatial pattern, composition.

UDK.90-91. 2938 (2023)

DRAMA HÁM MUZÍKALÍ DRAMA JANRLARÍNÍŃ RAWAJLANÍWÍ

A.Zamatdinov – *oqıtıwshı*

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so‘zlar: Teatr san’ati, spektakl, milliy kolorit, rejissyor, dekoratsiya, musiqa, tarixiy unsurlar, xalq qo‘shiqlari, og‘zaki xalq amaliy san’ati.

Ключевые слова: Театральное искусство, спектакль, национальный колорит, режиссёр, декорация, музыка, исторические элементы, народная песня, устное народное творчество.

Key words: Theatrical art, performance, national color, director, decoration, music, historical elements, folk song, oral folk art.

XX ásirdiń II yarımında qaraqalpaq kórkem ónerinde kóplegen jetiskenlikler payda bola basladı. Sol dáwirde qaraqalpaq draması hám muzıkalı draması hár tárepleme rawajlanıp hám usı tarawdıń repertuarları keńeyip bara basladı. Milliy dramaturgiyamız rawajlandı.

S.Xojaniyazov, P.Tilegenov, T.Seytjanov, T.Jumamuratovlar pнesaları repertuardan keń orın aldı. Bul jılları tiykarınan urıstan keyingi qayta qurıw dáwirindegi temalarǵa baǵıshlandı.

Milliy dramaturglerimiz benen birge jáhán dramaturgleriniń klassikalıq shıǵarmaları orın aldı. N.Ostrovskiydiń «Jarlılıq ayıp emes», K.Simonovtıń «Russ máselesi», B.Lavrentievtiń «Amerika hawazı», U.Gadjibekovtıń «Qızı gúl», N.Gogoldiń «Revizor», I.Frankoniń «Urlanǵan baxıt», Molyerdiń «Tortyuv», T.Jalilovtıń «Aftobxon», M.Levievtiń «Altın kól» dramalıq shıǵarmaları orın aldı. Bul shıǵarmalar saxnada qoyılıwı ushın atqarıwshılarǵa bolǵan talap kúshli boldı. Sebebi olar drama hám muzıkalıq drama bolǵan eki túrli janrdı da teńdey alıp barıwı kerek edi. Yaǵnıy hárbir artistten bir waqıttıń ózinde hám aktyorlıq uqıbı hám qosıq aytıw sheberligi talap etildi. [1. Abdusamatov, B.87] Usı eki tarawdıń rawajlanıwına baylanıslı muzıkada birneshe janrlar payda bola basladı. Muzıkalı drama janrında A.Xalimov penen J.Shamuratovlardıń úlesi girewli J.Shamuratov milliy muzıkalarımızdı duwtarda shertip, xalqımızdıń úrp-ádetlerin, dástúrlerin A.Xalimovqa úyretse, ol bul muzıkalardı notaǵa kóshirip, birgelikte professional namalar dóretedi. Usı sebep birgelikte kóplegen spektakllerge muzıkalar jazadı hám sol waqıtları A.Xalimov teatrdıń bas derijyorı etip tayınlanadı. Sol jılları A.Xalimov hám J.Shamuratov «Aygúl-Abat», «Súymegenge súykenbe», «Berdaq» muzıkalı komediya hám dramalarına muzıka jazadı, A.Xalimov J.Aymurzaevtıń «Aral qızı», «Ámiwdárya boyında», S.Xojaniyazovtıń «Jas júrekler», A.Begimov hám T.Allanazarovtıń «Gárip-Ashıq» pyesalarına muzıka dóretedi. N.Dáwqaraevtıń «Alpamıs» pyesasına V.Shafrannikov ólmes muzıka dóretedi.

1942-jılı saxnalastırılǵan bul spektakl urıs jıllarında xalıqta patriotlıq sezimdi oyatıp, jeńiske isenimdi ruwxlandırıp otıradı. V.Shafrannikov sonıńday xalıqshıl muzıkalar dóretip ruwxıy azıq

beredi. Spektakl ariyaların búgingi kúnimizge shekem qosıqshılarımız tárepinen aytılıp kelmekte. [2. Bayandiev T, Ikromov H, Ahmadjonova M., B.287] 1955-jılı Tashkenttegi teatr institutınıń aktyorlıq bóliminiń birinshi pitkeriwshiler Sh.Ótemuratov, Z.Piyazov, B.Tursınov, A.Xojanazarov, A.Juzimbetov, A.Juginisov, A.Abdaliev, K.Zarımbetovlar teatrǵa kelip jumıs baslaydı.

Instituttıń aktyorlıq fakultetin pitkerip kelgen bir topar qánigeler, teatrımızdıń saxnalıq mádeniyatın jáne de joqarıraq jetilistiriwge hám muzıkalı dramanıń rawajlanıwına ózleriniń salmaqlı úlesin qostı. 1957-jılı Tashkent qalasında qaraqalpaq ádebiyatı hám mádeniyatı kúnleriniń 10 kúnligin ótkeriw ushın birqansha shólkemlestiriwshilik ilajlar qabıl etiledi. Bul 10 kúnlikti tayarlaw ushın Ózbekstan kóleminen kompozitor, xudojnik, muzıkant, baletmeystr, rejissyor, kórkem óner sheberleri mirát etildi.

1958-jılı Ózbekstan kompozitorlar awqamınıń Qaraqalpaqstan bólimin shólkemlestiriw komiteti dúzildi. Solay etip XX ásirdiń II yarımınıń basında-aq qaraqalpaq muzıkalı drama janrı hár tárepleme jańalanıwdı hám rawajlanıwlardı basınan keshirdi. XX ásirdiń II yarımında qaraqalpaq muzıkalı drama janrı rawajlanıp onda «Súymegenge súykenbe», «Aygúl-Abat», «Berdaq», «Garip-Ashıq», «Rawshan» pyesaları saxnaǵa qoyılıp xalıqqa inám etildi. Bul saxnalastırılǵan shıǵarmalar sol dáwirdegi muzıkalı drama janrınıń eń joqarı shıńı bolıp tán alındı. Bul pyesalardıń muzıkaları tek teatr saxnasında ǵana emes, al basqa da atqarıwshılardıń jeke repertuarınan orın alıp, xalıq arasında en jayıwına sebep boldı. Jáne de bul shıǵarmalar arqalı qaraqalpaq muzıka ónerinde uvertyura, ansambl, oyın, kóp dawıslı xorlar payda boldı. [3. Raxmonov M.P., B.54]

Bul janrdı rawajlandırıwda kompozitorlar kóplegen xalıq namalarınan paydalanadı. Olar xalıq namaların qayta islep, garmoniyasın bayıtıp kórkemligi jaǵınan quramalı bolǵan shıǵarmalardı dóretedi. Pyesanıń mazmunın tamashagóyge tásirli etip jetkerip beriw ushın kompozitorlar shıǵarmadaǵı konflikt soqlıǵısıwlardı hám qaharmanlardıń obrazına baylanıslı hár qıylı keypiyatların muzıka tilinde keń túrde hár qıylı boyawlar menen bayıtıp shıǵarmalar jazǵan. Bular arasında sol dáwirde Sapar Xojaniyazovtıń «Súymegenge súykenbe» komediyası jámiyetshiligimizge keńnen belgili bolıp, xalqımızdıń súyikli shıǵarmalarınan boldı. «Súymegenge súykenbe» muzıkalı draması rejissyor tárepinen sheber saxnalastırılıwı hám aktyorlar tárepinen joqarı dárejede obrazlardı jaratıp beriwi shıǵarmanıń úlken tabıslarǵa erisiwine sebep boldı hám bul shıǵarma tek qaraqalpaq xalqına ǵana emes, al basqa da qońsılas xalıqlarǵa Tájikstan, Túrkmenstan, Qırǵızstan hám Xorezm ellerinde de tabıslı qoyılıp xalıqqa inám etildi. Usınday milliy muzıkalı dramalarımızdan orın alǵan dúrdanalardan biri – bul dramaturg J.Aymurzaevtıń «Berdaq» pyesası esaplanadı. Bul shıǵarmada dramaturg juwap aytısıw, mereke baslaw, kátqudalıq, daw sheshiw sıyaqlı sóz zergerleriniń dástúrlerin kirgizip ótken. Bul dástúrler kompozitor ushın drama menen muzıkanıń baylanısın kúsheytiwde imkaniyatlar jaratıp berdi. Bul pyesanıń muzıkası J.Shamuratov hám A.Xalimov tárepinen jazılǵan. Pyesanıń dáslepki premyerası 1950-jılı, ekinshi premyerası 1957-jılı hám 1978-jılı Berdaq shayırdıń 150 jıllıq yubileyine arnap qoyıladı. Kompozitorlarımız filosofiyalıq tereń mazmunǵa iye kúshli shıǵarmanı dóretiwde kóplegen miynetler isledi. Bul shıǵarmada joqarı sheberlik penen qayta islengen xalıq namaları janrlı formalarda qáliplesip, tıńlawshıǵa estetikalıq zawıq baǵıshlaydı. Shıǵarmanıń joqarı dárejede dóretiliwi kompozitorlardan professionallıq hám úlken tájiriybeni talap etti.

Bul shıǵarmalar óz dáwirinde xalıqtı ruwxıy estetikalıq jaqtan ruwxlandırıwshı quralı bolǵan hám qaraqalpaq milliy muzıkalı dramasınıń rawajlanıwınıń dáslepki qádemleri boldı. 1961-jılı 1-mayda Yu.Mamutovtıń rejissyorlıǵında «Alpamıs» spektakli úshinshi mártebe saxnalastırıladı. «Sovet Qaraqalpaqstanı» gazetasınıń 1961-jılı 9-maydaǵı sanında járiyalanǵan «Alpamıs» atlı recenziyasında jazıwshı X.Seytov spektakllerdiń unamlı tárepleriń kórsetiw menen birge, onıń tamashagóyler kewlinen shıǵa almaǵanlıǵın atap kórsetedi. [4. Umarov E., B.67-68] Shıǵarmanıń jarqın júzli bolıp saxnaǵa shıǵıwında onda obraz jaratqan aktyor, aktrisalardıń da xızmetleri salmaqlı boldı. Olar arasında Alpamıs rolin Marqabay Úsenov, Gúlparshın rolin Sarbinaz Annaqulovalar sol waqıtları jańa oqıw pitkerip kelgen jas qánigeler bolıwına qaramastan óz obrazların sheberlik penen atqara aldı.

Spektakldiń aldıńǵı saxnalastırılıwlarınan jáne bir ózgesheliklerininiń biri shıǵarmanıń kórinisleri arasında jıraw namalarınan keńnen paydalanıldı.

Sebebi xalqımızdıń «Alpamıs», «Edige», «Shariyar», «Qoblan» hám basqa da dástanları búgingi kúnimizge shekem jırawlardıń repertuarları arqalı jetip kelgenligin keleshek áwlad iyeleri de biliwi úlken áhmiyetke iye.

Ótken ásirdiń 60-70-jıllarında qaraqalpaq adebiyatı menen kórkem óneri sonıń ishinde teatr da tez pát penen rawajlana basladı. Sebebi, Qaraqalpaqstannıń qaysı tarawın alıp qaramayıq, barlıq jerde jaslar ózleriniń jańa kózqarası ideyaları menen kirip kele basladı. Progressiv jaslar barlıq

tarawda burılıs jasay basladı. Olar endi ádebiyattıń, kórkem ónerdiń eski qálipte rawajlanıwın qálemedi. Ádebiyat tarawında T.Qayıpbergenov, I.Yusupovlardan keyin, K.Raxmanov, U.Xojanazarov, T.Matmuratov, Sh.Seytov sıyaqlı jazıwshı-shayırlar kirip kelgen bolsa, kórkem ónerige, teatrǵa Q.Abdreymov, B.Matjanov, N.Ansatbaev, P.Madreymov, R.Toreniyazov, D.Ranov, R.Saparova, A.Sharipov sıyaqlı talantlı jaslar xalıqqa tanıla basladı. [5. Usmonov R., B.87-88] Dramaturgler menen teatr, teatr menen tamashagóyler ózara dóretiwshilik qarım-qatnaslar, unamlı darejede jolǵa qoyıla basladı. Teatrǵa kelgen talantlı jaslar qaraqalpaq dramaturgiyasına qanatlanbawshılıq bildire basladı.

1975-jılı Respublikamız jazıwshılar awqamı menen birgelikte qospa majilis ótkerip, barlıq qálemi ısılǵan jazıwshı, shayırlardı jıynap, dramaturgiyaǵa jol-joba korsetip pyese jazıw kerekligin bildirdi. Jıynalıstan keyin jas rejissyor Quwatbay Abdireymov penen bolajaq dramaturg K.Raxmanov jane de sáwbetlesiwin dawam ettirip qalıp, «men pyesa jazsam teatrda qoyasız ba» dep soraw taslaydı. Q.Abdireymov «Sen pyesa jazıp qoymaǵan waqtımız boldıma» dep házil menen juwap beredi. Sol waqtaǵı jas shayır K.Raxmanovqa usı túrtki boldı ma, aradan jigirma kún ótip «Kelin» komediyasın teatrǵa tapsıradı. XX ásirdiń ekinshi yarımında muzıkalı drama janrında payda bolǵan shıǵarmalar ǵárezsizlik jıllarına kelip qayta saxnalastırılıp qaraqalpaq muzıka mádeniyatında óz rawajlanıw jolın dawam etip kiyatır.

Bul shıǵarmalar jańa rejissyurada, auırımları kompozitordıń muzıkaların qayta islengen jańa kórinislerinde hám de jas talantlı aktyor, aktrisalardıń saxnada jaratqan obrazlarında óz kórinislerin taptı.

1945-jılı dóretilip (1955, 1972, 1978, 2002) 2008-jılı A.Shamuratov, S.Xojaiyazov, A.Xalimovlar avtorlıǵında qayta islengen «Súymegenge súykenbe» muzıkalı draması kóp jıllardan berli teatr repertuarınan keń orın iyelep, xalqımızdıń súyikli shıǵarmasına aylanǵan dúrdanalarımızdıń biri.

Bul shıǵarmanı saxnalastırıwshı rejissyor N.Ańsatbaev, xudojnik I.Alibekov, dirijyor Q.Zaretdinov hám B.Otarbaev, baletmeyster A.Sharipov hám Z.Pirlepesova, xormeyster A.Tolepovalardıń miynetleri úlken boldı. Qaraqalpaq eliniń ullı klassik shayırı Berdaq babamızǵa arnap 1951-jılı (1958, 1978) muzıkalı drama dóretilip birneshe ret saxnaǵa qoyıldı. Ǵárezsizlik jıllarına kelip yaǵnıy, 2016-jılı Q.Zaretdinov hám Q.Matmuratovtıń avtorlıǵında bul drama qayta islenip saxnaǵa qoyıldı. [6. Urazmbetova L., B.189-190] Q.Zaretdinov hám K.Raxmanovlardıń avtorlıǵında dórelgen, tamashagóylerdiń súyikli shıǵarmasına aylanǵan «Laqqılar emlewxanada» atlı muzıkalı komediyası dáslep 1979, soń 1993-jılları saxnaǵa qoyıladı. Keyinshelik 2007-jılı bul shıǵarma qayta saxnalastırılıp, tamashagóylerge inám etilip úlken tabısqa iye boladı. Bunda saxna rejissyorı J.Sultabaev, xudojnik Z.Saypov, dirijyor Q.Zaretdinov, B.Otarbaevlar, baletmeyster A.Sharipov hám xormeyster A.Tólepovalar jumıs alıp bardı.

Eń dáslep 1976-jılı S.Palvanov, P.Tilegenovlar tárepinen dóretilgen hám 2010-jılı qayta saxnaǵa qoyılǵan «Hújdan» muzıkalı draması, 1980-jılı A.Muxamedov, Q.Bayseytov Q.Shańqıtbaevlar tárepinen dórelgen hám 2010-jılı qayta islengen «Úsh boydaq» muzıkalı komediyası, 2006-jılı S.Palvanov hám P.Tilegenovlar avtorlıǵında dórelgen «Kóleńke» muzıkalı draması, A.Tóremuratova hám K.Raxmanovlar avtorlıǵında 2005-jıl saxnalastırılǵan «Ólim jazası» muzıkalı draması, hám sonday-aq M.Shamxalov, Z.Bagirovlar tárepinen 2004-jıl dórelgen «Qáyin ene» muzıkalı dramaları ayrıqsha orın iyelep kelmekte.

Ádebiyatlar

1. Abdusamatov H. “Drama nazariyasi”. – T.: G‘.G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 2000.
2. Bayandiev T, Ikromov H, Ahmadjonova M. “O‘zbek teatrida milliy g‘oya talqini” – T., 2009.
3. Raxmonov M.P. “Ўзбек театри тарихи”. T.: Fan, 1968
4. Umarov E. “Teatrda badiiy obraz yaratishning estetik tamoyillari” – Toshkent, 2011.
5. Usmonov R. “Rejissura” – T.: Fan, 1997.
6. Urazmbetova L. “Aktyor sheberligi” 2019 j. T. Fan ziyosi.

REZYUME. Teatr – ma’naviyat ko‘zgusi. Darhaqiqat, teatr chinakam ta’lim muassasasi bo‘lgan madaniyatning ajralmas qismidir. Unda eng avvalo millat taqdiri, inson hayoti, milliy tashvish va shodlik aks ettirilgan.

РЕЗЮМЕ. Театр - зеркало духовности. Действительно, театр это неотъемлемая часть культуры, являющейся подлинным учебным заведением. Прежде всего это отражает судьбу нации, человеческую жизнь, национальную тревогу и радость.

SUMMARY. Theater is a mirror of spirituality. The theater, which is an integral part of culture, is a genuine educational institution. First of all it reflects the fate of the nation, human life, national anxiety and joy.

KINO HÁM DRAMATURGIYA

KINO HÁM TEATRDA MÁKÁN MUZÍKASÍ

M.B.Abdreymov - *assistent oqıtıwshı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so‘zlar: ovoz, ovoz rejissyori, akustika, kino, teatr, texnologiya, mikrofon, muzika, aktyor, audivizual.

Ключевые слова: звук, режиссер, акустика, кино, театр, технология, микрофон, музыка, актер, аудиовизуальный.

Key words: sound, director, acoustics, cinema, theater, technology, microphone, muzika, actor, audivisual.

XXI ásir texnikalıq hám texnologiyalıq rawajlanǵan ásir. Qaysı tarawǵa názer taslasaq ta átirapta barlıq kásiplerde belgili ilimpazlardıń ilimiy jańalıǵı jańa dóretiwshilik hám ilimiy jaratıwshańlıqtıń gúwası bolamız. Ózbek hám qaraqalpaq kino hám teatr kórkem óneriniń buǵan baylanıslı tutqan ornı ayrıqsha bolıp tabıladı. Teatr hám kino tarawlarındaǵı ses rejissyorlıǵınıń búgingi kúnde tutqan ornı bolsa júdá quramalı processlerden esaplanıp óz ornında jańa ilimiy kóz qaraslardıń artıp barıwı kásiptiń sintezlesiwi menen bir qatar óz qıyınshılıqların hám barǵan sayın ilimiy hám dóretiwshilik, texnikalıq jańalıqlardıń mútájligin asırıp atır. Kásipte dawıs effektleri, dawıs bezetiwdegi ornı búgingi kúndegi turmısımızdıń bir bólegi bolıp úlgergen ekran kórkem ónerinde, kino kórkem ónerin olarsız kóz aldımızǵa keltiriwdiń ılajı bolmay qaldı. Bunı biziń aqlımız vizual túrde audionı esitpesten qıyalıy audio ónimdi pikir etetuǵın boldıq. Sebebi ápiwayı biz átirapimizdi seslersiz kóz aldımızǵa keltiriwdiń ilaji joq. Bul jaǵdaylar haqqında ilimpazlarımız da ózleriniń jumısların alıp barıp atır. Bul maqalada biz teatr hám kino kórkem ónerinde atmosferanıń jaratılıwı, onıń biz tamashagóylerge tereńrek tásiri yaǵnıy, hár túrli jaǵdaylarda paydalanatuǵın muzıka haqqında sóz etpekshimiz.

Saxnadaǵı háreketke muzıka hám shawqımlardı sinxron repeticiya dawamında saxnaǵa shıqqan kúninen baslanadı. Spektakl muzıkası tek ǵana emocional jaǵdaylardı súwretlep qoymastan, syujet rawajlanıwın hám keyipin bildiredi.

Ses rejissyorı spektaklge muzıka tańlaǵanda hár bir tamashagóy sana-sezimine tásir kórsetiwden tısqarı muzıka dawısları menen kewilge kirip baradı. Tamashagóylerdi quwantadı, gózzallıqqa, jaqsılıqqa jeteklep estetikanıń gózzal álemine alıp kiredi. Ayırım waqıtları aktyordıń ishki monologların, ishki sezimlerin muzıka arqalı jetkerip beredi. Sol maqsetlerdi ámelge asırıw ushın teatrlarda ses rejissyorları spektakldegi kerekli jerde muzıkanı tańlap biliwleri shárt. Muzıkalı teatrlarda ses rejissyorlıǵınıń eń áhmiyetli tárepi bul – kompozitor, dirijyor hám atqarıwshılar járdeminde ortalıq til tabısıwı bolıp tabıladı. Qanday da bir kórkem shıǵarma ústinde dirijyor, jáńát, kompozitor menen jumıs baslar eken, ol jazǵan shıǵarmanıń tikarǵı mazmunın túsiniwi oǵada áhmiyetli. Ses rejissyorı sol miynettiń «mákan normaların» úyrenip shıǵadı.

«Mákan normaları» degenimizde, studiya hám zalınıń akustikalıq talapları, ses jazıw procesinde paydalanılıp atırǵan ásbap úskeneleriniń xarakteristikası túsiniledi. Bul obyektiv qaraslar bolıp tabıladı. Bunnan tısqarı, subyektiv qaraslar da bar. Oǵan ses rejissyorınıń orkestr menen islewi kiredi. Atqarıwshılar járdeminde islep, olardı ózine qaratıp, isendire alıwı kerek hám olardı boysındırıwı kerek. Biziń Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleket akademikalıq muzıkalı teatrımızda da birneshe ses rejissyorlari jumıs alıp barmaqta. Zaldıń ústi, saxnaǵa qarsı tárepi ses rejissyorları otıratuǵın arnawlı bólmeler bar. Ayna arqalı, saxnanı kórip otırıp spektakllerge kerekli orında muzıka yamasa shawqımlardı berip otıradı. Kóp jıllıq tariyxqa iye bul teatrda birneshe ustaz ses rejissyorları jumıs alıp barǵan.

Solardıń ishinde Qaraqalpaqstanǵa xızmet kórsetken mádeniyat xızmetkeri ustazımız, marhum Polat Júginisovtı aytqımız keledi. Polat Júginisov ses rejissuorasınıń arnawlı bilimine iye bolmasa da, teatrdıń miynetsúyeri, haqıyqıy jankúyeri edi. Barlıq spektakllerge muzıka tańlap, kerek jerlerinde shawqımlardı durıs tańlaǵan. Teatrdıń barlıq akustikasın jaqsı bilgen.

Ol qasında birgelikte islegen shákirtlerine teatrdıń barlıq texnikalıq úskenelerin úyretip kelgen. Spektakl shıqpay turıp pyesa menen tanısıw kerekligin hám saxnalastırıwshı rejissyorǵa ózinıń pikir bildiriw kerekligin aytatuǵın bolǵan.

Etnografiyalıq, geografiyalıq, dáwir hám zamandı belgileytuǵın muzıka, saxnada júz berip atırǵan haqıyqatlıq qanday ortalıqta júz berip atırǵanın sóylewsiwshi muzıka. Mısalı, qorqınıshlı jerleri, belgisiz hám qáwipli saxnalar, bayram bolıp atırǵan waqtta hám taǵı basqa saxalarda biz paydalanatuǵın muzika túrin *fon* muzıkası dep ataymız bunda: Aktyorlardı minez-qulqına anıqlıq kirgizetuǵın yamasa olardı ortalıǵı hám mákanın belgilep turatuǵın muzıkalardı fon muzıkası deymiz. Fon muzıka dóretpe qahramanların saxnadaǵı háreketlerin jáne de tásirli bolıwın támiyinleydi. Mısalı, tańǵı waqıtta, jazǵı dem alıw ornı. Radiodan azandaǵı dene shınıqtırıw shınıǵıwların orınlawǵa mólsherlengen muzıka sesi jańlap atır. Bul atmosferadaǵı muzıkası fonında dóretpe qahramanları kútilmegende dus kelip, sáwbet qurıp atır. Yamasa, tún shekshek hám qurbaqalardıń sayrawı túnniń tınıshlıǵın bildirip turıptı. Úyge kimdur júrek urıwın yadqa salıwshı fon muzıka sesleri astında áste-aqırınlıq penen kirip kiyatır. Bul muzıka tamashagóyge ne ekenin aytıw kerek kirip, kiyatırǵan shaxs urlıqshı. Muzıka sesleri ózgerip, waqıya rawajlanıwı ózgerip ketiwi, kirip kelgen qaharman urı emes sol shańaraqtıń iyesi bolıp shıǵıwı múmkin hám taǵı basqa. Álbette bul muzıkalardıń hámmesin kompozitor dúnyaǵa keltiredi. Házirgi kúnde kompozitorlar menen melodist kompozitorlardı aljastırıp qoyıw ushrap turadı. Kompozitor pútkil bir kompoziciyanı jazsa, melodist qanday da bir saz ásbap ushın jazǵan melodiyası ushın solay ataladı. Joqarıda aytıp ótkenimizdey kásiplerdiń sintezlesiwi nátiyjesinde soǵan uqsas kishkene qarama-qarsılıqlı mashqalalar ushırap turıptı.

Muzıkalıq akcent (pát). Saxnalıq muzıkalıq miynettiń rawajlanıwında tamashagóydiń itibarın spektakldiń waqıyalar dizbeginde payda bolǵan jańa jaǵdayǵa qaratıw ushın belgili dóretiwshilik jaǵdaylarda ayrıqsha qısqasha muzıkalıq pát beriwshi kerekli jaǵday tuwılıp qaladı.

Bul muzıkalıq akcent kópshilik jaǵdaylarda waqıyalarǵa berilgen bahalaw procesiniń joqarı shıńı retinde qaraladı. Joqarıda alıp kelgen mısaldıń sol jaǵdayındaǵı kórinisin alsaq. Tún, shekshek hám qurbaqalardıń sayrawı túnniń tınıshlıǵın bildirip turıptı. Úydıń eki tárepinen eki kisi júrek urıwın yadqa salıwshı fon muzıkası sesleri astında áste aqırın kirip kiyatır. Hár eki kisi saxna ortasına kelip, bir-birlerine kózi túsken waqıtta birden litavranıń gúmbúrlegen sesti esitiledi.

Muzıkalıq akcent olardıń múnásibetlerine aydınlıq kirtiwine múmkinshilik jaratıp beredi. Berilgen jaǵdaydan kelip shıǵıp qaharmanlar ózleriniń minez-qulqın dawam ettiredi. Sonday jaǵdaylarda tamashagóy itibarın tartıw ushın isletiletuǵın qısqasha muzıkalıq fragmentti, muzıkalıq akcent deymiz.

Muzıkalıq xarakteristika hárbir saxna shıǵarması tiykarında aytajaq bolǵan ideya jasırınǵan boladı. Saxnada háreket qılıp atırǵan personajlar usı ideyanıń ańlatpasına xızmet etedi. Dóretpe qaharmanlarınıń óz aldılarına qoyǵan maqset hám wazıypaları bolıp olar málim bir mániste rawajlanıp yamasa kerisinshe tómenlep baradı. Saxnada júz berip atırǵan waqıyalar bir-birin logikalıq jaqtan toltırıp bas waqıyanıń júz beriwine alıp keledi. Muzıkalıq xarakteristika saxnadaǵı haqıyqatlıqtı ishki jaǵdaydı ashıp beretuǵın muzıka.

Mısalı, haqıyqatlıqtıń sırtqı kórinisinde bayram bolıp atır biraq, qaharmanlardan birewiniń jasırın ishki jaǵdayı qayǵılı, buzǵınshılıq bolıp atır. Muzıkalıq xarakteristika menen sol ishki jaǵday ashıp beriledi Xor: Xor sózi eramızdan aldınǵı 400-350-jılları Evripid hám Esxil dáwirinde payda bolǵan desek asıra aytqan bolmaymız. Ol dáwirde pyesalar házirgidey saxnalastırılmaǵan. Saxnaǵa aldın teatrdıń xor jámááti kirip kelgen. Xor eki dawıslı hám úsh dawıslı xor jámááti pyesadaǵı waqıyalar rawajlanıwın atqarıp bergen. Sonnan keyin saxnaǵa aktyor kirip kelgen hám xor tárepinen atqarılıp saxna kórinisin súwretlegen. Házirgi kúnde xor muzıkalı spektakldiń, muzıkalı dramaturgiyanıń ajıralmaytuǵın bólegine aynalǵan. Muzıkalı spektakl ústinde jumıs procesinde shıǵarmanıń ideologiyalıq mazmunınan, qaharmanlardıń hárakterinen kelip shıǵıp ariya, duet, trio, kvartet, kvintet muzıkalı nomerler jaratılar eken, olarǵa sáykes xor hám xoral partiyaları da jazıladı.

Xoral: Xor partiyaların atqarıwshı topar dep ataymız, spektakldeǵi muzıkalıq kórinislerdiń baslanıwında xoral orınlanıwında baslanıwı da múmkin. Waqıyada xordıń roli. Xordı da aktyorlardan biri dep esaplaw kerek.

Álbette búgingi kúnde rawajlanǵan zamanda texnikalar járdeminde kino hám teatr kórkem ónerinde dóretiwshilik jańalıqlar, texnikalıq jańa tabıslarǵa erisilip atır.

Ádebiyatlar

1. Абдуназаров З. «Ижодий синтез жараёнларини ташкил этишда режиссёрнинг роли». Oriental Art and Culture, (6) 2021.
2. Bawetdinov Sh.K. «Teatr va kinoda muxit va makonni belgilovchi musiqa». "Oriental Art and Culture" Scientific Methodical Journal. 08. 2023.
3. Болтабоева У. «Бўлажак актёрларни тарбиялашда педагогик ёндашувлар». Oriental Art and Culture, 2(3), 88-98. 2021.
4. Boltaboeva U., Abdunazarov Z. & Usmonov S. «The balance of language and speech in the Uzbek theater». Asian journal of multidimensional research, 10(4), 788-792. 2021.
5. Haydarov A. «A look at russian musical culture in the second half of the XIX century». current research journal of pedagogics, 2(11), 24-312021.
6. Ғофурова Б. «Актёрнинг нутқини такомиллаштиришда инновацион технологияларнинг аҳамияти». Oriental Art and Culture, (V). 2020.

REZYUME. Mazkur maqolada biz kino va teatr san'atida ovoz bezagining kerakli faktori bo'lgan musiqiy bezagi uning foydalanish o'rni, uning natijasi qaysı holatlarda kerakligi haqida so'z boradi.

РЕЗЮМЕ. В этой статье мы поговорим о музыкальном оформлении, которое является ключевым фактором звукового оформления в кинематографическом театральном искусстве.

SUMMARY. In this article, we will talk about what situations the role of its use in the musical decoration, which is the main factor of sound decoration in the theatrical art of cinema, is neede.

SES REJISSYORLÍǴÍ SHEBERLIGINDE SAZ ÁSBAPLARDÍ ÚYRENIW

Sh.K.Bawetdinov – *assistent oqıtıwshı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so'zlar: ovoz rejissyori, dirijyor, akustika, teatr, texnologiya, mikrofon, orkestr, muzika, partitura, simfoniya.

Ключевые слова: звукорежиссер, дирижер, акустика, театр, техника, микрофон, оркестры, музыка, партитура, симфония.

Key words: sound, director, conductor, acoustics, theatre, technology, microphone, orchestra, music, score, Symphony.

Dúnyada saz-sáwbet, qosıq, «muzıka» tıńlaw júdá áyyemgi dáwirlerde, jer betinde tirishilik payda bolıwı menen bir qatarda kelip shıqqan. Aradan birneshe mıń jıllardıń ótiwi menen adamzat aqılınıń, sana-seziminiń rawajlanıwına baylanıslı kún-kóris maqsetinde, olar ań awlaw ushın qattı kerilip tartılatuǵın hár qıylı aw duzaq sabaqların, oq jaylardı oylap tapqan. Oq jayǵa kernep tartılǵan jiplerden qanday da bir jaǵımlı ses shıǵatuǵınlıǵın ańlaǵan, onnan tısqarı taw jıralarında, taw úngirleriniń qasında turıp, qattı baqırǵan waqıtta, tawlardaǵı jıra hám saylardan, úngirlerden adamlardıń dawısına uqsas ses qayta jańǵırıp shıǵatuǵınlıǵı belgili bola baslaǵan. Haqıyqatında da eski aǵash gúze, gúbi, shelek, tas gúzelerdiń awzına jaqın bir qıya baqırsań, onıń izin ala sol jerden óziniń dawısı qaytalanıp jańǵıradı. Bunday sesler rezonans, bizińshe aytqanda, qayta jańǵırıw qubılısı dep ataladı. Bulardıń barlıǵı házirgi zamangóy ilimde ses rejissyorları tárepinen hár kúni qollanıladı. Ses rejissyorlıǵı sheberligi óz aldına kásip bolıp rawajlanǵannan soń ol kásip óz aldına shaqaplarǵa bólindi, olar tómendegishe:

- Kino ses rejissyorlıǵı;
- Televidenie ses rejissyorlıǵı;
- Radio ses rejissyorlıǵı;
- Teatr tamashaları ses rejissyorlıǵı;
- Massalıq koncert ses rejissyorlıǵı;
- Studiya ses rejissyorlıǵı.

Hár túrli video oyınlar ses dizayneri hám taǵı basqa ekran kórkem óneriniń rawajlanıwına qarap bólinip atır.

Bul kásiptiń en jayıwı rawajlanıwlardan, al qánigeler ushın bolsa ele de uqıplılıqtı jeke ilmiy hám dóretiwshilik izleniwlerdi talap etpekte. Usı bólingen shaqaplardıń ishinde studiya ses

rejissyorınıń jumıs procesine názer taslar ekenbiz ol studiyada otırıp melodist kompozitordıń jazǵan melodiyasına aranjirovka qıladı.

Ol óziniń talǵamına bola saz ásbaplardıń dawısın jazıwı múmkin jáne orkestr jazıwıda onıń jumıs wazıypasına kiredi. Orkestr óz aldına úlken topardı quraǵanlıqtan ses rejissyorınan úlken jumıstı talap etedi. Birinshiden ol orkestr jayǵasıwınan baslap hár bir saz ásbaptıń dinamikalıq diapazonın biliwi kerek sebebi ózi dawısın jazajaq bolǵan saz ásbabtıń diapazonın bilmese dawıs jazıwda qáte kemshilik ushrawı sózsiz. Solay eken bul maqalada biz ayırım saz ásbaplar haqqında tolıq maǵlıwmat berip ótiwdi maqul taptıq. Qaraqalpaqstan aymaǵında házirgi kúnde saz ásbaplardıń birqansha túrleri bar qalaberse shet el saz ásbapları da búgingi kúnde kúndelikli biz ushın tap milliy saz ásbaplarımızday bolıp ketken. Ózbek milliy saz ásbaplarıda bizge júdá jaqın bolıp ketken. Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik akademiyalıq muzikalı teatrında kóp jıllardan berli simfoniyalıq orkestrı xalıqqa xızmet etip kelmekte.

Ózbekstan hám Qaraqalpaqstanda xızmet kórsetken kórkem óner ǵayratkeri, Berdaq atındaǵı sıylıqtıń laureatı Qurbanbay Zaretdinov bas dirijiyorı bolıp kóp jıllardan berlı xalıqtıń alǵısın alıp kelmekte. Búgingi kúnde orkestrda 60 tan zıyat saz atqarıwshıları bar bolıp, olardıń atqarıwında teatrda kóplegen muzikalı dramalar, opera, baletler aqırǵı jılları úzliksiz qoyılıp kelmekte.

Orkestr – (grekshe orchestre-áyemgi grek teatrınıń saxnası aldındaǵı maydansha) – túrli saz ásbaplarında atqaratuǵın sazendelerden dúzilgen kollektiv bolıp, usı quram ushın jaratılǵan muzıka shıǵarmasın atqaradı. Kamer saz ansambllerden (kvartet, kvintet h.t.b) Orkestrdıń parqı sonda, ayırım sazendelerden atqarıwshı toparlar dúziledi.

Orkestrdegi saz ásbaplarınıń toparlarında dúzilislerine qaray, olarda túrlishe boladı. Máselen: Simfoniyalıq orkestr, duxovoy orkestr, tarlı orkestr, xalıq saz ásbapları orkestrleri h.t.b

Simfoniyalıq orkestrlerge tarlı tartqıshlı, úplep shertetuǵın hám urıp shertetuǵın saz ásbapları kirse, duxovoy orkestrge mıs hám aǵashtan islengen, úplep hám de urıp shertetuǵın saz ásbapaları kiredi. Xalıq saz ásbapları orkestrinde úlken-kishi temperaciyalanıp isleniwine qaray, onda eń pás (juwan) hám eń joqarı (jińishke) dawıslardı shertiw múmkin.

Bul orkestrge tómendegi saz ásbaplar kiredi:

A) Úlken hám kishi nay, qoshnay hám surnaylardan ibarat úplep shertetugın saz ásbapları.

B) Úlken hám kishi changlerden ibarat tarlı-urma saz ásbapları.

C) Úlken hám kishi rubaplar hám de duwtarlardan ibarat plektorlı (qaǵıp shertetuǵın) saz ásbaplar.

D) Dáp hám naǵaralardan ibarat urıp shertetuǵın ásbaplar.

E) Úlken hám kishi girjeklerden ibarat tarlı-tartqıshlı ásbaplar.

Al, simfoniyalıq orkestr saz ásbaplar quramı arqalı tómendegi túrlerge bólinedi:

–Strunniy (tarlı) yamasa smichkoviy (tartqıshlı), malıy (kishi) simfoniyalıq, bolshoy (úlken) simfoniyalıq orkestr;

–Sturniy (tarlı) yamasa smichkoviy (tartqıshlı) dep atalatuǵın orkestrdiń saz ásbaplar quramına tek ǵana smichok (tartqısh) penen shertetuǵın ásbaplar kiredi. (Ayırım jaǵdaylarda ǵana jeke basqa ásbaplardı ushıratıw múmkin máselen: arfa, treugolnik);

–Malıy (kishi) simfoniyalıq orkestrge, smichok (tartqısh) penen shertetuǵın hám aǵashtan islengen úlken shertetuǵın toparı olarǵa mıstan islengen úplep shertetuǵın saz ásbablardan valtorna kiredi (ayırım jaǵdayda truba) urıp shertetuǵın ásbaplardan litavra hám basqada urıp shertetuǵın ásbablar kiredi jáne de arfalarda kiriwi múmkin;

–Bolshoy (úlken) simfoniyalıq orkestrge barlıq tiykarǵı toparlardıń ásbapları kiredi. Smichoklı (tartqıshlı), aǵshtan islengen hám mıstan islengen úplep shertetuǵın ásbaplar, urıp shertetuǵın saz ásbaplar hám de klavshlı ásbaplar kiredi.

Házirgi dáwirimizde orkestrdiń túrleri kóplep ushırasadı. Mısalıǵa: Simfoniyalıq orkestr, duxovoy (úplep shertetuǵın ásbaplar) orkestri, estrada-simfoniyalıq orkestr, estrada orkestri hám xalıq sazları orkestrı bolıp birneshe túrge bólinedi.

1-súwret. **Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik akademiyalıq muzikalı teatr simfoniyalıq orkestrı. Bas dirijyorı Ózbekstan hám Qaraqalpaqstanda xızmet kórsetken kórkem óner ǵayratkeri, Berdaq atındağı sıylıqtıń laureatı Qurbanbay Zaretdinov**.

Orkestr atqarıwındağı kompoziciyalardıń dawısın házirgi kúnde joqarı dárejeli ses rejissyorlarınan A.Abdisattarov, K.Zaretdinov, D.Júginisov, R.Niyetullaev hám taǵı basqa qánigeler jıllar dawamında jumıs alıp barmaqta.

Ádebiyatlar

1. F.Vaxromeyev. «Musiqaning elementar nazariyasi». T.: O‘qituvchi,1980.
2. I.Akbarov. «Musiqa lug‘ati». T.: O‘qituvchi, 1993 yil.
3. В Каракалпакстане (С древнейших времен до 30-х годов XX века). Нукус. «Билим». 1996 год.
4. Қарақалпақ фольклоры V том. Нөкис 1980-ж.
5. Haydarov A. «A look at russian musical culture in the second half of the XIX century». Current research journal of pedagogics, 2 (11), 24-312021.

REZYUME. Mazkur maqolada Qoraqalpogistondagi chalg‘u asboblarining ovoz rejissyorlari tamonidan ularning ovoz diapazonini bilishi o‘rganishi haqida so‘z boradi va orkestr haqida tushuncha beriladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье речь пойдет о знании и изучении музыкальных инструментов звукорежиссерами в Каракалпакстане их звукового диапазона и дает представление об оркестре.

SUMMARY. This article talks about the knowledge and study of the sound range of the musical instruments of Karakalpakstan by sound engineers and idea of the orchestra.

SES REJISSYORLÍǴÍ - KÁSIP SÍPATÍNDA

K.Zaretdinov – *docent*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanısh sózler: ses, rejissyor, akustika, fizika, kompyuter, texnologiya, mikrofon, studiya, elektroakustika, teatr, aktyor, kino, premyera**.**

Ключевые слова: компьютер, технология, звук, микрофон, студия, режиссер, электроакустика, лаборатория, актер, фильм, премьера, физика.

Key words: computer, technology, sound, microphone, studio, director, electroacoustics, laboratory, actor, film, premiere, physics.

Ózbekstan Respublikası birinshi Prezidenti I.A.Karimovtıń 28.04.2008 PQ-845-sanlı qararı menen Qaraqalpaqstanda, Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialınıń ashılıwı Qaraqalpaq kórkem óneri hám mádeniyatına degen húrmeti, itibarı nátiyjesi esaplanadı. Sonday-aq instituttıń Nókis filialında 2012-jılı kino, televidenie hám radio ses rejissyorlıǵı bóliminiń ashılıwı texnogen kórkem ónerdiń Qaraqalpaqstanda rawajlanıwına jol ashıp berdi.

Institutımızda Qaraqalpaqfilm kinostudiyasına, Qaraqalpaqstan teleradio kanalına, teatrlarǵa júdá kerek bolǵan joqarı maǵlıwmatlı ses rejissyorların tayarlap beredi. Bul kásip iyeleri oqıw barısında ses haqqında ilim, akustika, fizika, dawıs jazıwda kompyuter texnologiyası, dawıs jazıw úskeneleri, mikrofonlar, dawıs kúsheytiwshi texnikalıq úskenelerdi úyrenip ámeliyatta qollanıw ushın bar kúsh-ǵayratın ayamay tálim almaqta.

Ses rejissyorlıǵı óz aldına dóretiwshi taraw hám professional kásip sıpatında XX-ásirdiń 40-50-jılları texnikanıń tez pát penen rawajlanıp atırǵan bir waqıtta, joqarı sapalı elektro akustikalıq úskenelerdi hám magnit jazıwdı radio esittiriw hám dawıs jazıwda keń paydalanıwı menen payda bolǵan. Búgingi kúngi ses rejissyorları tek elektro úskenelerdi hám akustika tiykarların bilip ǵana qoymastan ulıwma mádeniyattı, kórkem óner tarawındaǵı keń bilimdi, muzıkalı joqarı sawattı, ritmikanı, joqarı esitiw qabiletti hám joqarı estetikalıq rawajlanıwdı talap etedi. Nátiyjede joqarı maǵlıwmatlı ses rejissyorların tayarlawda keń úyreniw kerek bolǵan dawıs jazıw hám kúsheytiwshi úskenelerdi basqarıw arqalı kino, televidenie, radio, dawıs jazıw studiyaları, teatr hám koncert zalları akustikasın tolıq úyrenip fonogrammanıń isleniw texnologiyasın dawıs partiturası arqalı dawıs saqlaǵıshlarǵa jazıp alıw procesin ámeliyatta qollaw esaplanadı. [1.15]

Teatr shıǵarmaların saxnalastırıw procesinde rejissyor menen birgelikte shıǵarmanıń muzıkalı shawqımlı bezewlerin islep shıǵıp spektakldiń sapalı shıǵıwına óz úlesin qosadı. Aktyorlarǵa kórkem shıǵarmanıń hárbir obrazların dóretiwde járdem sıpatındaǵı muzıkanıń roli júdá úlken, sebebi jaratıp atırǵan obrazdıń ruwxıy ishki dúnyasın, minezin, júris-turısın muzıka arqalı tamashagóyge jetkerip beriwge boladı. Kino tarawında ses rejissyorı kinorejissyorı menen birgelikte cenariydi qolına alǵannan baslap kino premyera kúnine shekem jumıs alıp barıwı tiyis.

Kino túsiriw procesinde hár mizanscenanıń dawısın jazıp alıp kino túsiriw juwmaqlanǵannan soń birme bir mizanscenalardıń hárbir kadrdıń akustikalıq mákanın jaratıwǵa kirisedi. Kino túsiriw procesinde jazıp alınǵan maǵlıwmatlar (chyornovoy zapis) tolıǵı menen óshirilip taslanadı hám hárbir sóz, gáp ornına dawıs beriw (dublyaj) procesinde aktyorlar menen islesiw hárbir gáp sózdiń anıq esitiliwin qadaǵalap baradı, soǹınan muzıka hám shawqımlı seslerdi montajlaw ses rejissyorınıń júdá mashaqatlı kásip ekenligin bildiredi.

Televidenie hám radio tarawında ses rejissyorı oǵada mashaqatlı tikkeley efirden baslap kórsetiwler tayarlaw procesi hám tayar kórsetiwlerdiń efirge jiberiliw waqtında sapalı xızmet kórsetiwi tiyis. Ses rejissyorı hárbir kórsetiwdiń túsiriliw waqtında, túsirilgen maǵlıwmattıń dawıs jaǵınan kemshilikleri bolsa montaj procesinde ses partiturası arqalı saplastırıwı hám muzıka menen bezewi, radiospektakl tayarlaw onıń akustikalıq interpretaciyasın tamashagóyler waqıyanı esitiw arqalı mákanıy seziwi kórsetiwdiń sapalı shıǵıwına óz bilimi hám tájriybesin qollawı televidenie, radio, kino, teatr, ulıwma kórkem óner hám mádeniyat tarawınıń rawajlanıwına úlken úles qosqanı dep bilemiz. [2.24]

Ádebiyatlar

1. Меерзон Б.Я. – «Акустические основы звукорежиссуры». Часть 1 – 2004.
2. Sh.Amanmuradov, D.Mirsaidova. «Ovoz rejissyorligi mahorati» 2018.

REZYUME. Ovoz rejissyorligi o‘zlari oldiga ijodkor soha va professional kasb sifatida shakllanishi, yuqori sifatli elektroakustik uskunalarni radio eshittirish va ovoz yozuvda keng foydalanishi bilan vujudga kelgan kasb haqida so‘z etiladi.

РЕЗЮМЕ. В этой статье говорится о профессии, возникшей с становлением звукорежиссуры как творческой области и профессиональной работы, с широким применением высококачественного электроакустического оборудования в радиовещании и звукозаписи.

SUMMARY. This article talks about the profession that arose with the formation of sound engineering as a creative field and professional work, with the widespread use of high-quality electro-acoustic equipment in broadcasting and sound recording.

ELEKTROMUZÍKALÍ ÁSBAPLARDÍŃ PAYDA BOLÍW TARIYXÍ

(***Tariyx: XIX ásir aqırı XX ásir bası***)

K.Zaretdinov – *docent*

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanısh sózler: fonoavtograf, fonograf, electron, muzıka, triod, signal, konstrukciya, mexanika, telarmonium, termenvoks, magnit, audion.

Ключевые слова: фоноавтограф, фонограф, електрон, музыка, триод, сигнал, конструкция, механика, теллармониум, терменвокс, магнит, аудион.

Key words: phonoautograph, phonograph, electron, music, triode, signal, konstruction, mechanics, telharmonium, thereminoks, magnet, audion.

Elektron muzıkanı islep shıǵarıw dawıslardı jazıp alıw ideyası menen baylanıslı boladı. Biraq elektron muzıkanı islep shıǵarıw, dawıs jazıw procesiniń anıq maqseti esaplanbaydı. 1857-jılı francuz oylap tabıwshı hám kinosatıwshı Eduard Leon Skott de Martinvill’ fonoavtograf oylap tawıp onı patentlep qoyǵan (1-súwret). Fonoavtograf eń birinshi dawıstı jazıp alıwshı úskene esaplanǵan, biraq jazıp alınǵan maǵlıwmattı ayttıra almaǵan.

Al 1878-jılı Tomas A. Edison fonoavtograf patentlegen (2-súwret). Skott fonoaftografınday dawıs jazıwda cilidrler qollanǵan, Edison fonografi bolsa dawıslardı jazıp alıp hám ayttırıw múmkinshiligine iye bolǵan. 1887-jılı Emil Berliner óziniń diskli fonografın oylap tapqan. 1906-jılı Elektron muzıkanıń rawajlanıwı dáwirinde júdá tereń tásir kórsetken úlken oylap tabıw júz berdi. Ol Li de Forest tárepinen islep shıǵılǵan triod lampalı kúsheytkish (audion) boldı (3-súwret). Al 1907-jılı, audion oylap tabılǵannan soń, Ferruchio Buzoni óziniń «Muzıka kórkem óneri estetikasınıń jańa eskizi» (nem. «Entwurf einer neuen Ästhetik der Tonkunst») degen traktatın jariyaladı, bul traktata ol keleshekte elektrli hám basqa dawıs shıǵarıw ásbapların muzıkada keń paydalanıw múmkinshiligin atap ótken.

Klassik dizimde 12 yarım tonnan basqa, keleshekte oktava birneshshe yarım tonlıqlarǵa bólinedi dep oylaǵan. Jáne ol muzıkanı eń áyyemgi túrleri esaplanǵan jivopis, skulptura hám arxitektura menen teń kórgen. [1.5]

Bul audion, ishinde termokatodtan quralǵan shiyshe ıdıs eń birinshi elektron lampa, elektrli signallardı ózlestirip hám kúsheytip bere alǵan. Elektron lampanıń oylap tabılıwı radioniń hám elektron esaplawshı procestiń payda bolıwına alıp keldi. Elektronnaya muzıka payda bolmasınan burın-aq, payda bolıp atırǵan jańa texnologiyalardı muzıka maqsetine paydalanıw oyları kompozitorlarda bolǵan. Birneshe mexanikalıq hám elektron konstrukciyalar qollanılǵan ásbaplar jaratılǵan. Bul ásbaplar eń zamanagóy elektron muzıka ásbaplarınıń payda bolıwına keń jol salǵan. [2.220]

1898 hám 1912-jıllar aralıǵında Tadeush Kaxill telarmonium (ingl. Telharmonium) dep atalǵan elektromexanikalıq ásbap payda etiw ústinde jumıs alıp barǵan. Biraq bul ásbaptı onıń kólemi úlkenligi sebepli qabıllamaǵan: 1906-jılǵı túri 200 tonna awırlıqqa iye bolǵan, onıń mexanizmi shama menen 18 kv. metrge teń kelgen.

Eń birinshi elektron ásbaptı termenvoks dep sanaǵan. Termenvoks rus oylap tabıwshısı Lev

Termin tárepinen 1919-20-jılları islep shıqqan. Bul áspabta, eki metallı antenna arasında payda bolǵan elektromagnit maydanda atqarıwshınıń qolı jılısıwına baylanıslı dawıs bálentligi ózgeredi.

1927-jılı amerikalı alım ONill (J. A. ONeill) magnit lenta qollanılǵan úskene islep shıqtı, – bul dawıs jazıw procesti jańa baǵdarǵa alıp shıqtı, biraq kommerciyalıq jeńis alıp kelmedi. [3.7] 1928-jılı Moris Marteno francuz violonchelisti Parijde «Marteno tolqını» degen ásbap oylap taptı. Solay eken elektron muzıka dáwiri házirgi kúnde júdá tezlik penen rawajlanıw jolında birqansha zamanagóy lektron muzıka ásbapları jaratılıp keń qollanıw procesinde. Házirgi dáwir talabınan kelip shıqqan halda, bul ásbaplardı Respublikamız kórkem óneri hám mádeniyatında keń qollanıw múmkinshiligine iyemiz dep esaplayman.

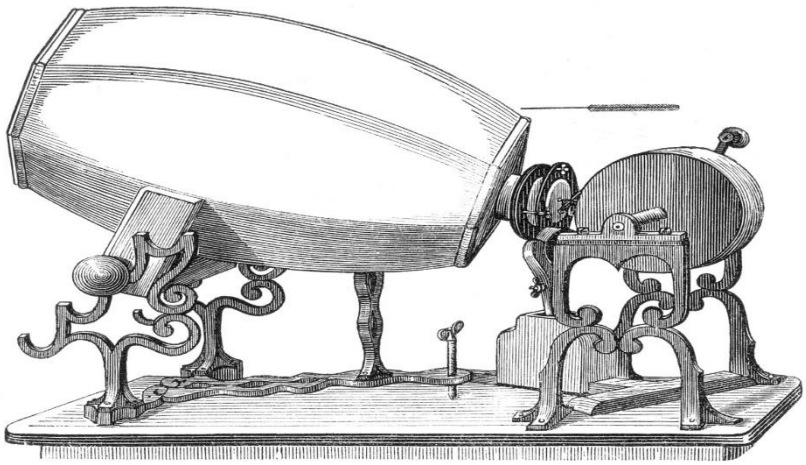

1.Martinvill' fonoavtografı

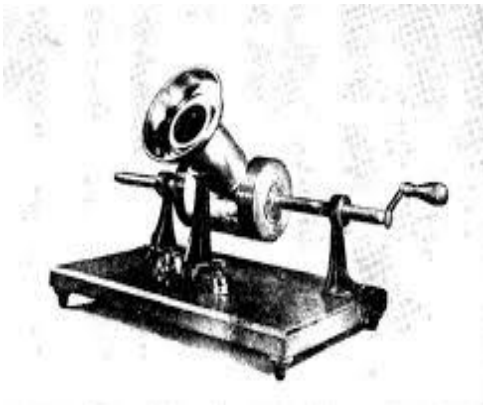

2.Tomas A. Edison fonoavtografı

3.Li de Forest audionı

Ádebiyatlar

1. Меерзон Б.Я. «Акустические основы звукорежиссуры». Часть 4 – 2004
2. Динов «Звуковая картина» Санкт-петербург 2000
3. Sh.Amanmuradov, D.Mirsaidova. «Ovoz rejissyorligi mahorati». 2018
4. Меерзон Б.Я. «Акустические основы звукорежиссуры». Часть 4 – 2004
5. Динов «Звуковая картина» Санкт-Петербург 2000
6. Sh.Amanmuradov, D.Mirsaidova. «Ovoz rejissyorligi mahorati» 2018

REZYUME. Bu maqolada elektromusiqiy uskunalarning paydo bo‘lishi tarixi: XIX asr oxiri XX asr boshi taniqli olimlar Eduard Leon Skott de Martinvill, Tomas A. Edison, Emil Berliner, Li de Forest, Ferruchio Buzoni, Tadeush Kaxill, Lev Termin, ONill va Moris Martenolardıń ixtirolari va ilmiy mehnatlari haqida so‘z etiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются история появления электромузыкальных инструментов: конец 19 века, начало 20 века, видные учёные благодаря их научной деятельности. Eduard Leon Skott de Martinvill, Tomas A. Edison, Emil’ Berliner, Li de Forest, Ferruchio Buzoni, Tadeush Kaxill, Lev Termin и ONill

SUMMARY. This article discusses the history of the appearance of electric musical instruments: the end of the 19th century, the beginning of the 20th century, prominent scientists due to their scientific activities. Eduard Leon Skott de Martinvill, Tomas A. Edison, Emil Berliner, Li de Forest, Ferruchio Buzoni, Tadeush Kaxill, Lev Termin and ONeill.

BIBLIOGRAFIYA HÁM MÁDENIYAT

ОРГАНИЗАЦИЯ САМОДЕЯТЕЛЬНОГО ТВОРЧЕСТВА В СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Г.Т.Ешбаева- *доцент*
Нукусского филиала государственного института искусств и культуры Узбекистан

Таянч сўзлар: ҳаваскор ижро, бадиий, халқ амалий санъати, эстетик тарбия.

Ключевые слова: самодеятельность, искусство, народное творчество, эстетическое воспитание.

Key words: amateur performance, art, folk art, aesthetic education.

Самодеятельность художественная или самодеятельное творчество вид народного творчества; художественное творчество людей, не являющихся профессиональными художниками и занимающихся искусством в дополнение к своей основной профессии.

Это любительское творчество в студиях и кружках при заводах, рабочих клубах, культурно-просветительных учреждениях, в различных производственных организациях, детских садах, школах и в частях Вооруженных Сил Армии под руководством опытных художников или же по собственной инициативе и почину. Оно может быть индивидуальным (рисование, резьба, лепка, вышивка и т. д.) и коллективным (театральные, танцевальные, хоровые кружки). Художественная самодеятельность является в нашей стране массовым видом творчества, в ней заняты десятки миллионов людей, целая армия народных талантов, т.е. практически все, в ком живет художник, любовь к красоте, влечение к искусству.

Этот вид народного творчества восходит к традиционным народным промыслам, устной поэзии, традиционным украшениям и затеям, любительским спектаклям.

Но только после 1917 г. он получил небывало широкое распространение. Тогда же родилось и само понятие художественная самодеятельность. [1. Ариарский М.А. С.144]

В настоящее время она охватывает почти все виды и жанры искусства. С каждым годом растет и самобытное творчество в разных областях искусства, в том числе в изобразительном и прикладном искусствах, о чем свидетельствуют периодические выставки самодеятельных живописцев и умельцев-рабочих, учителей, творческой интеллигенции.

Систематические выступления самодеятельных артистов, танцоров, певцов и музыкантов в своих коллективах, на стройках, в городах и селах являются важным фактором в духовной жизни народа, составной частью художественной культуры нашей страны. [2.Жарков А.Д. С.65] Художественная самодеятельность представляет собой наиболее действенную форму эстетического воспитания трудящихся масс. Чувство прекрасного и хороший вкус формируются более успешно, когда человек сам творит красоту, сознает себя художником и утверждается в данной роли.

Все это не только обогащает и возвышает людей духовно, способствуя всестороннему их развитию и культурной организации досуга, но

имеет и прямую практическую отдачу: развитое чувство прекрасного эстетически окрашивает труд, является необходимым условием производства красивых вещей, решения проблемы качества продукции. Отсюда особая социальная важность и значение художественной самодеятельности.

Самодеятельное художественное творчество в современном обществе, являющееся неотъемлемой частью художественной культуры народа, может сохраняться и развиваться при определённых условиях. Понятие «создание условий» - это комплекс действий, направленный на осуществление, выполнение, организацию и управление деятельностью, обеспечивающей реализацию прав и обязательств органов местного самоуправления по вопросу реализации установленных полномочий и, в частности, по созданию условий для сохранения и развития местного традиционного художественного творчества. Таким образом, создание условий для развития самодеятельного творчества должно иметь ресурсное обеспечение, предусматривающее финансовую, материальную и структурную поддержку.

Базовым условием для реализации полномочия муниципального образования по обеспечению условий для развития местного народного художественного творчества является создание творческих коллективов различной жанровой направленности: хореографических, хоровых, музыкальных, театральных, фольклорных. [3. Максютин Н.Ф. С.90] Эта деятельность направлена, прежде всего, на самосовершенствование личности и создание условий для самоорганизационных процессов в группах и коллективах любителей искусства. Энциклопедический словарь трактует организацию (от лат. organise - сообщая стройный вид, устраиваю) в трех значениях:1) внутренняя упорядоченность, согласованность, взаимодействие более или менее дифференцированных автономных частей целого, обусловленные его строением; 2) совокупность процессов или действий, ведущих к образованию и совершенствованию взаимосвязей между частями целого; 3) объединение людей, совместно реализующих программу или цель и действующих на основе определенных правил и процедур. [4. Петросова Е.А. С.38-39]

Таким образом, понятием «организация» могут обозначаться: различные общности людей (бригада, школьный класс, какая либо партия, добровольное общество, коллектив художественной самодеятельности и т.п.), организаторская деятельность и характеристика степени организованности деятельности отдельной личности и общности. Под любительскими художественными организациями мы будем понимать любые формы объединения любителей искусства для реализации в условиях их досуга общей художественной цели на основе принятой ими программы распределения функций (ролей) при наличии руководства.

Ключевой характеристикой организации является общая для всех участников цель. Любая цель представляет собой мысленно предвосхищаемый, как бы моделируемый результат деятельности.

Она неразрывно связана с объективными потребностями, благодаря чему выступает как «идеальный, внутренне побуждающий мотив...» действий человека и «как закон определяет их способ и характер». [5. Уснатдинов Ш. С.218] В самодеятельной (любительской) художественной организации существует два вида целей: индивидуальные и коллективные.

Создание организации имеет смысл лишь тогда, когда реализация индивидуальных целей участников или когда частные цели оказываются достижимыми только через выдвижение и осуществление общей цели. Реальные цели всякой организации представляют собой результат сложного взаимодействия общественных целей с индивидуальными и групповыми. Цели, задаваемые самодеятельной художественной организации извне (от руководства культурно-досугового учреждения, от органов управления культурой и т.д.) представляют собой целизадания. В качестве таких целей могут выдвигаться: подготовка к определенному сроку концертной программы, выступление на определенной администрацией площадке, участие коллектива в художественномассовом и благотворительном мероприятии и другие. В зависимости от ведущей цели все любительские художественные организации можно разделить на учебные (кружки по обучению игре на музыкальных инструментах, театральные и хоровые студии, школы бальных танцев и т.п.), художественнотворческие, включая авторские (коллективы изобразительного, декоративно-прикладного, киноискусства, авторской песни, объединения самодеятельных поэтов, товарищества художников любителей и т.п.) и исполнительские (самодеятельные хоры, ансамбли, хореографические группы, народные

филармонии, театры, цирки и т.п.); художественно-коммуникативные (дискуссионные клубы любителей искусства, клубы творческих встреч, зрительские киноклубы, клубы коллекционеров грам-пластинок, диско-клубы, клубы любителей и собирателей фольклора и т.д.) и комплексные, в которых трудно выделить доминирующую цель (театры-студии, комплексные центры эстетического воспитания и т.п.). [6. Ткачук М. А. С.32-33] Содержание внехудожественных целей также разнообразно. Нередко для участников художественной самодеятельности, особенно начинающих, занятия искусством выступают не как самоцель, а как средство достижения таких целей, как установление межличностных контактов с близкими по духу людьми, общение с единомышленниками. В своем развитии каждый самодеятельный творческий коллектив проходит несколько этапов.

Формированию творческого коллектива предшествует этап изучения социально-культурных условий его создания в конкретном регионе и на базе конкретного социально-культурного института. Следующим этапом в развитии коллектива является выявление его потенциальных участников.

Этот этап характеризуется сложным процессом проведения социологических исследований, организации приемных испытаний, комплектования коллектива и штата организаторов художественного творчества, формирования первоначальной организационной структуры. [7. Черкашина Т. В. С.47] Следующим этапом в развитии художественного коллектива является период поиска и определения целей и ориентиров деятельности и соответственно основных направлений работы, жанровой, репертуарной политики.

В этот период под воздействием различных социально-психологических факторов складываются внутренняя формальная и неформальная структура организации, происходит взаимодействие общественных и личностных художественных и внехудожественных установок.

Дальнейшее соотношение организационных и самоорганизационных процессов внутри и вне коллектива приводит к этапу окончательного организационного оформления коллектива художественной самодеятельности.

Литература

1. Ариарский М.А. Прикладная культурология как область научного знания и социальной практики. - СПб.: 1999.
2. Жарков А.Д. Технология культурно-досуговой деятельности: Учеб. пособие. -М.: 1998
3. Максютин Н.Ф. Культурно-досуговая деятельность. Казань, 1995
4. Петросова Е.А.. Каракалпакский танец. –Т.: 1976.
5. Уснатдинов Ш. Полат Мадреймов – биринши қарақалпақ балетмейстери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2011.
7. Ткачук М. А. Социальный танец в системе межкультурной коммуникации // Ойкумена. Регионоведческие исследования. 2012. Выпуск 2 (21). С. 29–35.
8. Черкашина Т. В. Педагогические приёмы развития мотивации в обучении классическому танцу // Вестник Академии Русского балета имени А. Я. Вагановой. 2015. № 3 (38). С. 197–201.

РЕЗЮМЕ. Havaskor san'at bizning davrimizda san‘at sohasidagi kuchli ommaviy harakat, shaxsning ob‘ektiv faoliyatni motivatsion tanlashi uchun shart-sharoit yaratish jarayoni sifatida haqli ravishda baholanadi. Bundan tashqari, bu jarayon shaxsning ehtiyojlari, uning manfaatlari bilan belgilanadi.

РЕЗЮМЕ. Художественная самодеятельность справедливо рассматривается в наше время как мощное массовое движение в области искусства, как процесс создания условий для мотивационного выбора личностью предметной деятельности. Причём процесс этот определяется потребностями личности, ее интересами.

SUMMARY. Amateur art is rightly regarded in our time as a powerful mass movement in the field of art, as a process of creating conditions for a person's motivational choice of objective activity. Moreover, this process is determined by the needs of the individual interests.

UDK.314-222 (2023)

MÁDENIY ILAJLARDÍŃ FORMALARÍ HÁM TÚRLERI, OLARDÍ SHÓLKEMLESTIRIWDIŃ INNOVACIYALÍQ USÍLLARÍ

Sh.Maxamatdinov – *oqıtıwshı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so‘zlar: innovaciya, madaniyat, yangi ideya, havaskorlik kollektivlar, madaniy tadbirlar.
Ключевые слова: инновации, культура, новые идеи, самодеятельные коллективы, культурно-массовые мероприятия.
Key words: innovation, culture, new ideas, amateur collectives, cultural events.

Búgin biz mámleketlik hám jámiyet ómiriniń barlıq tarawların túpten jaqsılawǵa qaratılǵan innovaciyalıq rawajlanıw jolına ótpekshimiz.

Innovaciya – bul keleshek degeni. Biz ullı keleshegimizdi dúziwdi búginnen baslaytuǵın bolsaq, onı áyne innovaciyalıq ideyalar, innovciyalıq jantasıwlar tiykarında baslawımız kerek. Joybarlastırılǵan hám ótkeriliwi kerek bolǵan mádeniy ilajlardıń tiykarǵı wazıypası – milliy hám dúnya mádeniyatlarınıń eń jaqsı úlgilerin keń turmısqa engiziw hám ǵalabalastırıw, ósip kiyatırǵan jetkinshekti, zamanagóy jaslardı ruwxıy tárbiyalaw, milletine, tariyxına, insaniyatqa bolǵan húrmetti oyatıw hám saqlaw esaplanadı.

Sonıń ózinde, xalıqtıń ayrıqshalıǵın saqlaw, tariyxın qáliplesken áyyemgi milliy mádeniyatlar, kórkem óner hám xalıq dóretiwshiligi, júz jıllar dawamında qáliplesken milliy dástúr hám úrp-ádetlerdiń óz-ara jaqınlasıwı hám bir-birin bayıtıw ushın, dúnyada jasap atırǵan hár qıylı millet hám elat wákilleri ortasında óz-ara húrmet ortalıǵın qarar taptırıw ushın mádeniy ilajlardıń áhmiyetin bólek atap ótiw maqsetke muwapıq bolıp tabıladı. Sonıń menen birge, mádeniy ilajlarda shaxs óz insaniy pazıyletlerin qáliplestire baslaydı, jasırın, ayrıqsha, individual qásiyetleri, qábiletlerin, jańalıq ashadı, olardı óstiredi hám rawajlantırıp baradı, jámiyet, turmıs penen baylanısqa kiredi. Quramalı sociallıq haqıyqatlıq retinde bul ilajlardıń ayrımashlıǵı sonda, ol insaniyat áwladlardıń miyneti hám bilimlerin ózine sińdirip aladı, saqlaydı, mudamı bayıtıp baradı hám olardı kelesi áwladlarǵa jetkerip beredi. Mine sonday úlken jumıslardı ámelge asırıwda mádeniy ilajlardı maqsetli shólkemlestiriw, onı tárbiyalıq proceslerge baǵdarlaw házirgi kúnniń aktual máselelerinen bolıp tabıladı. [1.Ahmedov. 32-33b]

Mádeniy ilajlar bárinen burın milliy ideya tiykarında xalıqtı birlestiriw, jupslastırıw, jetkinshek sana-sezimine jáne kewilinde iygilikli ideyalarǵa sadıqlıq sezimlerin tárbiyalawǵa, olardıń mánisin ańlap jetiwge qaratılǵan sistemalı sırtqı kórinisler, usıllar, qurallar hám maqsetli ámeliy háreketler kompleksi bolıp tabıladı. Ruwxıy bilimlendiriw ilaj tálim-tárbiyanıń zárúrli baǵdarı retinde onıń tiykarǵı maqseti arnawlı bir másele boyınsha bilim beriw menen birge ańlanǵan isháreketke baǵdarlawdan ibarat bolıp, ruwxıy bilimlendiriw ilajlardı shólkemlestiriwdiń eki tiykarǵı baǵdarı bar bolıp tabıladı:

Birinshiden, insaniy pazıyletlerdi kótermelew, ruwxıylıǵı joqarı insanlar ómiri hám iskerligin táriyiplew, olardı ibrat, úlgi etip kórsetiw arqalı keshedi.

Ekinshiden bolsa arnawlı bir illetlerdi kóriw, olardan qutılıwǵa shaqırıq, úgit etiw arqalı ámelge asırıladı hám bunda erisilgen jetiskenliklerdi qalıs tán alıw, jol qoyılǵan kemshilikler qalıs noqatı - názerden bahalanıwı áhmiyetke iye bolıp esaplanadı.

Ruwxıy – bilimlendiriw ilajlarda ullı babalarımızdıń turmıs jolı, qaldırǵan miyrasların birjaqlıqqa berilmey, tuwrı hám haqlıǵın sáwlelendiriwge, tek ǵana ótken zamandaǵı kelbetler menen sheklenip qalmastan, búgingi kúnde átirapımızda iskerlik kórsetip atırǵan aldıńǵı zamanlaslarımızdı órnek retinde kórsete biliw zárúrli áhmiyetke iye bolıp esaplanadı. Ótken zaman hám keshegi kún menen jasap qalmastan, búgingi kúndegi quramalı waqıyaǵa súyene otırıp, jámiyetshillik pikirin qáliplestiriwdiń eń zamanagóy, tásirli usılları hám qurallarınan paydalanǵan halda jumıs aparıw turmıstıń qatań talabı bolıp tabıladı. Ruwxıy bilimlendiriw ilajlarda búgingi quramalı dástúrli, proceslerdi ilimiy-ámeliy jaqtan hár tárepleme analiz etiw hám bahalaw, buzıwǵa qaratılǵan ideyalardıń kimge hám nege qarsı qaratılǵanlıǵın anıqlaw, sonda ǵana ruwxıy-bilimlendiriw ilajlar mazmunı-mánisi menen adamlar qálbine hám sanasına jetip baradı. [2. Qarabayev. 90 b.] Bunı hárqanday sharayatta, hátteki ápiwayı sharayatta (kishi auditroiyalarda) da ótkerip jiberiwi múmkin. Biraq ilajında kórkem hám dóretiwshilik tárepten jaqınlaw ilajınıń úlesin asıradı. Mısalı, sol aymaqqa tiyisli bolǵan Mádeniyat hám xalıq dem alıw Oraylarında islegen háweskerlik kollektivleri qatnasıwında sol temaǵa uyqas repertuarlardan kiritilse, ilaj jáne de tásirli bolıwı múmkin. Joqarıda aytıp ótkenimizdey, dóńgelek sáwbetlerinde lekciyalar oqıw tiykarında

hám ilajlar shólkemlestiriwi múmkin. Hár qıylı temalarda shólkemlestiretuǵın lekciya hám sáwbetler kámal insandı qáliplestiriwde úlken nátiyje beredi. Ilimiy lekciyalar kóbinese belgili temanı ilimiy túrde jaqınlatıp qaratılǵan bolıp, anıq auditoriyanı óz ishine aladı. Lekciya hám sáwbetler insanlardı ilimli, bilimli etiwge baǵdarlanǵan bolıp, olardı ulıwma bilimleri sheńberin keńeytiwge xızmet etedi. Awızsha, dóńgelek sáwbetleri hám insanlardı bir-biri menen jaqınlastıradı, olardı birlikke qosadı. Ásirese, jaslar menen ótkeriletuǵın awızsha sáwbetler úlken nátiyje beredi. Sáwbet ótkerip atırǵan bayanatshı óz tıńlawshıları menen úzliksiz baylanısıp, jaqın múnásibette boladı. Tıńlawshılardıń jasları hám qızıǵıwshılıqlarına qaray, zárúr máselelerdi talqılawda olardı da tikkeley ózine tartadı. Bayanatshı ózi aytıp atırǵan temanı tásirli hám túsinikli bolıwı ushın háreket etedi. [3. Muhammad 213 b.].

Tárbiyalıq, ilimiy, ruwxıy bilimlendiriw, huqıqıy, medicinalıq, ekologiya sıyaqlı jónelisler boyınsha sáwbet, soraw-juwaplar balalardıń bilim dárejesi, dúnyaǵa kózqarası hám hár qıylı tarawlar boyınsha sawatın asırıwda óz jemisin bermey qalmaydı. Odan tısqarı, zárúrli mashqalalardı sheshiwde, tuwrı qarar qabıllawlarında da lekciya hám dóńgelek sáwbetleriniń roli úlken bolıp tabıladı. Mádeniy ilajlardıń júdá kóp qollanılatuǵın túrlerinen biri - ***koncertlerdi hám spektakllerdi shólkemlestiriw*** bolıp tabıladı. «Koncert» túsinigi latınshadan «ozaman» degen mánisti ańlatadı. Koncertler óz dúzilisine qaray hár qıylı boladı. Jeke atqarıwshı (solo) koncert, gruppalar, gruppa koncert hám t.b. Ol Qoraboev óziniń «Kórkem ǵalabalıq ilajlar» kitabında koncertlerdiń 3 túrin, yaǵnıy ápiwayı (filarmoniyalıq) koncert, teatrlastırılǵan koncert hám de belgili bir tema tiykarında ótkeriletuǵın koncert túrlerin kórsetip ótedi.[4. Sayfullayev. 215 b.] Ápiwayı filarmoniyalıq koncertte baslawshı tárepinen koncert baǵdarlaması járiyalap baradı. Nama qosıqlar tema tárepinen hár qıylı, bir-birine baylanıspaǵan bolıwı múmkin. Koncerttiń bul túri xalıqtı dem alıw, sharshaǵanın shıǵarıw, bos waqıtın mazmunlı ótkeriwde kóp qollanıladı. Teatrlastırılǵan koncertler bolsa quramalı dóretiwshilik hám shólkemlestirilgen proceslerdi talap etetuǵın túrlerinen biri bolıp esaplanadı. Bunda koncert belgili bir ideya, mazmun hám waqıyanıń qızıl sızıǵına jaylastırıladı. Hámme nama qosıqlarda da bunda ilajǵa uyqas kelebermeydi. Mısalı, «Nawrız» bayramında gruzinshe «Lezginka», russha «Katyusha» yamasa «Jeńis kúni» (Den Pobedı) sıyaqlı nama qosıqlar uyqas kelmeydi.

Teatrlastırılǵan koncertlerdiń ayrıqshalıǵı sonda, bunda baǵdarlama teatr dramaturgiyası nızamlıqlarına tiykarlanǵan halda dúziliwi kerek boladı. Biraq, kóplegen ilajlarda sol aymaqta dúzilgen, sol orındaǵı toy-tamashalarda xızmet etip júrgen ansambller usınıs etilip, koncert baǵdarlamalarında qatnasadı.

Toy basqa, mádeniy ilajlardı shólkemlestiriw ayrıqsha basqasha jantasıwdı talap etedi. Sol sebepli hám koncert baǵdarlamasın tayarlaǵanda onıń tárbiyalıq táreplerin esapqa alıw zárúr bolıp tabıladı. [5. Sayfullayev B. Mamatqosimov J. 166 b.] Koncert hám spektakller ilajlar ishindegi eń tásirli formaları bolıp esaplandı. Mazmun hám ideologiyalıq tárepten jetik, jaslar hám balalar máselelerin sheshiwde kómeklesiwshi, olardı Watanǵa muhabbat, insanlarǵa mehir-qayır-saqawatlı bolıwǵa shaqırıwshı spektakller, joqarı dárejede atqarılǵan balalar kórkem jámáátleriniń koncert baǵdarlamaları, jaslardıń kewlindegidey dem alıwdı shólkemlestiriw, hámde olarda estetik dárejeni ósiriwde hám kórkem ónerdiń kóplegen baǵdarları boyınsha qızıǵıwshılıqtı arttırıwda bólek orın iyeleydi.

Balalar kórkem jámáátlerin koncert baǵdarlamaları hám olar ushın saxnalastırılǵan spektakllerdi úzliksiz túrde kórip barǵan balalarda usı kórkem óner túrlerine bolǵan qızıǵıwshılıǵı ósip, ózlerinde de qosıq aytıw, oyınǵa túsiw, muzıka ásbaplarında nama shertiw yamasa qandayda bir balalar spektaklinde ózi súygen tımsaldı jaratıw qızıǵıwshılıǵı payda boladı. Bul háwes hám qızıǵıwshılıq olardı hár qıylı kórkem háweskerlik dógereklerge qatnasıwǵa jetekleydi. Maqset hám mánisi, atqarıw usılları milliy qádiriyatlarımız, ruwxıylıǵımızǵa qarsı bolǵan qosıq hám oyınlar tek ǵana atqarıwshı jaslarǵa, bálki olardı tamasha qılıp atırǵan balajanlarımızǵa, hátte jası úlken adamlarǵa da unamsız tásir kórsetedi. [6. Umarov 83 b.] Házirgi kúnde mádeniyat dem alıw oraylarında, bilim beriwshi mákanlarda, mekteplerde hám basqa shólkemlerde mádeniy ilajlardı nátiyjeli shólkemlestiriwdi talap etedi. Sebebi, hár bir ilaj dúziliwinde belgili bir maqsetke qaratılǵan boladı.

Kórik-tańlawlar – adamlar kózi menen kórip, tamasha etip, úyrenip, analiz etiw tiykarında bahalanıp baradı. Kórik-tańlawlar óz-ózinen denege kele almaydı. Onı anıq baǵdarlama tiykarında shólkemlestiriw kerek boladı. Ásirese bayram ilajlarında kórik-tańlawlardıń birneshe qıylı formalarınan ónimli paydalanadı. Mısalı, bir ǵana Nawrız bayramı mısalında alatuǵın bolsaq, Nawrız tamaqları, hár qıylı sport baǵdarı boyınsha, úy haywanatı jarısları (qoraz, qoshqarlar jarısı, at shabıslar, hám t.b), palwanlardıń gúresi, turnik, tas, shtanga kóteriw hám basqalar, artistler arasındaǵı kórik-tańlawlar (eń jaqsı qosıq, oyın,

qosıq atqarıwshısı hám basqalar) dı qollaw arqalı ilajlardıń keń qamtılǵanlıǵına erisiwi múmkin. [7. Silin.77 b.] Elimizde ótkerilip atırǵan festival hám kórik-tańlawlardı shólkemlestiriwdiń hám ayrıqsha tárbiyalıq áhmiyeti bar. Festival hám kórik-tańlawlar kórkem dóretiwshilik, ásirese balalar hám jaslarda bolǵan dóretiwshilik hám uqıptı ǵalabalastırıwda bólek orın tutatuǵın jumıs forması bolıp tabıladı. Bul jerde aytıw kerek jurtımızda iskerlik kórsetip kiyatırǵan mádeniyat, kórkem óner hám xalıq tálimi mákemelerinde millionlap balalar dóretiwshiliktiń hár qıylı baǵdarları boyınsha óz uqıbın tastyıqlay otırıp baradı. Olardıń dóretiwshilik iskerligine keń jol ashıw, jaqınnan járdem kórsetiw, jas talantlardı anıqlaw hám elge tanıtıw, dóretiwshilik jumısların dawam etiw ushın múmkinshilik jaratıp beriw, dóretiwshilik mákanların texnikalıq hám muzıka quralları, ráńbáráń lipaslar benen támiyinlew hám zárúr bolıp tabıladı.

Ádebiyatlar

1. Ahmedov F. E. «G‘alabalik bayram va tomoshalar rejissurasi va aktyorlik uqibi». T. Cho‘lpon. 2007
2. Qarabayev O., “San’at g‘alabalik tadbirlar”, O‘qituvchi. 1986 y, 59 b.
3. Muhammad H. “Scenariynavislik asoslari ”. Fan va texnologiya. T.,2008 y.
4. Sayfullayev B. “Tomosha san’at tarixi va nazariyasi T.2014 y.
5. Sayfullayev B. Mamatqosimov J. “Aktyorlik uqubi ” T. Fan va texnologiya. 2012 y.
6. Umarov M. “Estrada va g‘alabalik tomoshalar tarixi ” “Yangi asr avlodi”, T.:, 2009 y.
7. Silin A. D. “Rejissyorning ochiq maydonlarda va traditsiyaga tan bo‘lmagan sahnalik kengliklarda ishlashi”. M.1988. 77 b.

REZYUME. Innovaciya - bu kelajak degani. Biz ulug‘ kelajagimizni tuzishni bugunnan boshlaydigan bo‘lsak, uni ayni innovaciyon g‘oyalar, innovacion yondashuvlar asosida boshlashimiz zurur. Ko‘rik-tanlovlar - odamlar ko‘zi bilan ko‘rib, tomosha etib, o‘rganib, tahlil etish asosida baholanib boradi. Uni aniq yo‘nalish asosida tashkil etish zurur bo‘ladi.

РЕЗЮМЕ. Инновация означает будущее. Если мы начинаем строить наше великое будущее сегодня, мы должны начинать его на основе новаторских идей и новаторских подходов. Люди видят, смотрят, изучают мероприятия и оценивают на основе анализа. Необходимо организовать его на основе четкого направления.

SUMMARY. Innovation means the future. If we start building our great future today, we must start with innovative ideas and innovative approaches. People see, look, study art campetitions and evaluate based on analysis. It needs to be organized around a clear direction.

ЎҚУВЧИЛАРДА МУСИҚИЙ-БАДИИЙ ДИДНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК МЕЗОНЛАРИ

Б.Б.Ражапбаев - *ассистент ўқитувчи*
Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти Нукус филиали

Таянч сўзлар: педогогика, мусиқа, мусиқа мактаблари, мусиқий дид, дарс ўтиш, мустақил таълим, мусиқа ва санъат этикаси, мусиқа этикаси.

Ключевые слова: педагогика, музыка, музыкальные школы, музыкальный вкус, преподавание, самостоятельное обучение, этика музыки и искусства, этика музыки.

Key words: pedogogy, music, music schools, musical taste, classroom, independent education, music and art ethics, music ethics.

Бизга тарихдан маълумки жамият келажаги, яшаш шароити, унинг тараққиёти, санъати ва маданияти қай даражада тараққий этгани билан белгиланади.

Шу боисдан ҳозирги мустақил тараққиёт йўлидан илдам бораётган давлатимизнинг узлуксиз таълимни ислоҳ қилишда ва такомиллаштиришда, янги сифат босқичига тезроқ кўтариш, унга илғор педагогик ва ахборот технологияларини жорий қилиш учун ҳамда самарадорлигини оширишда давлат сиёсати даражасига кўтарилгани ҳам ҳозирги кунда бизга сир эмас. Таълим-тарбия жараёни жуда мураккаб жараён ҳисобланади. Шунинг учун ҳам биринчи навбатда педагог «ўзи таълим бераётган фанларини чуқур билиши, таълимий фаолият ўтказиш методикасини пухта ўзлаштириб олган бўлиши зарур».

Таълим жараёни ва мураккаблиги шундаки, модернизация шароитида Республикамизда таълимнинг самарадорлигига эришиш бу дегани, кўплаб омиллар, хусусият ва тенденциялар бўлишини талаб қилади.

Биринчи навбатда, таълим олувчи ўқувчи ва таълим берувчи ўқитувчидаги мотив шаклланганлиги, ва уларнинг орасида ўзаро мансуб бўлган муносабат фаоллиги нуқтаи назаридан боғланганлиги, ўқувчининг янги билимларни эгаллашга бўлган эҳтиёжини қондиришга ҳаракат қилиши, ўқитувчи дарсни ташкил этишда унинг мукаммаллигига, тўғри ташкил этилишига, методика эса талабга жавоб берадиган юқори даражада тузилганлиги каби хусусиятларни ўзида аниқ мужассамлаштирган бўлиши лозим.

Таълимнинг барча бўғинларида таълим мазмуни, шу жумладан мусиқий таълим ва тарбия мазмуни ҳам миллий негизда янгиланди. Фан дастур ва дарсликлари янгидан ишлаб чиқилди ва уларни такомиллаштириш ишлари бугунги кунда ҳам муваффақиятли тарзда давом эттирилмоқда. Шуни ҳам таъкидлаш керакки бу каби силжишларда таълимда мусиқий педогогик илмий ишларини юритаётган бир қатор олимларимизнинг ишлари натижасидир.

«Миллий мусиқамиз қонуниятларига қиёслаб қардош халқлар ва умумбашарий мусиқа маданияти билан танишиш, яъни «таълимда умуминсоний ва миллий-маданий қадриятларнинг устуворлиги»га амал қилиш мусиқа ўқитишнинг муҳим дидактик йўналиши ҳисобланади». Ўзбек ва қорақалпоқ миллий мусиқа санъати республикамизда яшаётган халқнинг маданий тараққиёти билан боғлиқ ҳолда халқ турмушининг санъатдаги бадиий инъикоси сифатида ривожланиб келган. Дуниёга маълумки «шарқ халқлари тарихи, жумладан адабиёти, санъати ҳақида ўлмас асарлар яратган алломалар, ва шоирлар асарларининг барча фанлар қатори мусиқа санъатининг минг йиллик тарихи, ўзига яраша ижро услублари, анъаналари, жанр йўналишлари, турли удумлар ва маросимлар билан боғлиқ жиҳатлари ҳақида ҳам қимматли маълумотларга кенг ўрин берилган». Қорақалпоқ халқининг оғзаки анъанадаги халқ мусиқаси мазмунида халқ ижтимоий ҳаётининг деярли барча қирралари ўз аксини топган десак биз асло янглишмаймиз.

Шарқ халқлари уйғониш даврида асосан Ўрта Осиё, шу жумладан қорақалпоқ ва ўзбек миллий мусиқаси айниқса оғзаки анъанадаги касбий (мумтоз мусиқаси) жанри ривожи йўлида муҳим ишлар амалга оширилди. Бу ривожланиш ўзини қай юсинда нималарда ўз ифодасини топди деган саволларга биз қуйидагича жавоб беришимиз мумкин:

1. Мусиқа илми (назарий ва амалий ижрочилиги, шунинг миллий чолғулар)да ниҳоятда катта аҳамиятга молик махсус асарлар ёзилди;

2. Янги чолғулар яратилди такомиллаштирилди;

3.Мумтоз (мақом) мусиқанинг шаклланиши, ривожланишида муҳим аҳамиятга эга чолғу куйлари ва қўшиқлар вужудга келди;

4. Санъат соҳасида ижод қилувчи профессионал кишилар пайдо бўлди ва улар учун имконият яратилди;

5. Шарқ уйғониш даври биринчи босқичида ўзбек мумтоз мусиқасининг энг ноёб ва мураккаб тури мақом ижодиёти йўналишида муваффақиятли ишлар амалга оширилди. Мамлакатимиз йиллар ўтиб мустақилликка эришилганимиздан сўнг жамиятнинг ижтимоий маданий ҳаётини ва унинг барча соҳаларидаги бўлгани каби мусиқа санъатидаги ўзликни яъни миллий негизини мустаҳкамлаш, ёш авлодларга миллий мусиқий меросни чуқур ва атрофлича ўрганиши, таълимнинг барча бўғинларида миллий мусиқий намуналарни ўрганиши, шулар орқали ўқувчилар бадиий тафаккури ва мусиқий дидини шакллантиришга устувор аҳамият берилди. Мусиқа санъати барча санъат турлари каби инсон руҳияти ҳамда ҳаётдаги воқеликларни ўзига хос бадиий ифода этувчи восита сифатида, шунингдек, бутун оламни бадиий идрок этишнинг ўзига хос шакли бўлиб «мусиқа идроки дарс машғулотларида етакчи фаолият сифатида муҳим рол ўйнайди». Мусиқа асари хоҳ композитор, хоҳ бастакор ёки халқ ижодиётига тегишли бўлмасин, муайян ижодкор шахс томонидан яратилади. Ўз навбатида ижодкор муайян тасаввур, кечинма, ҳис-туйғуларидаги ифодаси ўлароқ бадиий образлар воситасида юксак идеаллар, инсоний фазилатларни ўз асарида ёритади. Мусиқада табиат манзаралари, инсонларга хос ўзига яраша хусусиятлар, ижтимоий муносабатлар руҳий ҳолатлар, хурсандчилик ёки аксинча салбий ҳолат, ғам, алам, тушкунлик, изтироб, фироқ каби ҳолатлар ифодаланади. Инсон руҳиятида мусиқий оҳанглар таъсирида муайян психологик ҳолатлар тасаввурли кечинма, ҳис туйғу (хурсандчилик лаззатланиш, қониқиш, завқ, жўшқинлик, ғурур, ғамгинлик, қайғуриш, изтироб чекиш, ачиниш, ҳамдардлик) лар каби бир неча ҳис туйғулар пайдо бўлади ва мусиқага унда тасвирланган воқеа, ҳодиса ва қарашларга ўзига хос ижобий ва салбий муносабатларни, кайфиятни юзага келтиради. Бу кайфият ижобий ва салбий бўлишидан қатъий назар шахснинг онгида, тафаккурида муайян қараш, фикр, ғоялар баҳсига сабаб бўлади. Бу жараённинг тизимли ва давомийлик тамойилларига кўра таълим мазмунидаги тадрижий сифати равишда ривожланиб бориши инсонларда дидлар баҳсини юзага келтириб чиқаради. Яъни аста-секинлик билан таълим жараёнида ўқувчи мусиқанинг сеҳрли оламига қанчалик кириб бориши давомида унда асарларни «яхши», «ёмон», «ёқимли», «ёқимсиз», «мазмунли», «саёз», бадиий савияси юқори, «юксак ижро маҳсули», «ижро маҳорати суст, паст», «мукаммал асар», «бўш», «янги, мустақил ижод маҳсули», «бошқа асарлар таъсири остида ёзилган» (ўғирланган, тақлид қилинган), «миллий услубда яратилган», «миллийликдан йироқ», «кўпчиликка манзур бўладиган, ёки тор доирадаги мухлислар боп» ва бошқа фикрларни, вужудга келтиради.

Айни шундай фикр, ҳис-туйғу, тасаввур, қарашлар ўқувчи шахсида мусиқий дидни шаклланганлик даражасини белгиловчи мезонлар ҳисобланади.

Дарс жараёнида турли жанр, услубдаги, турли халқлар ва миллатларнинг мусиқа намуналари билан танишиш давомида ўқувчиларнинг муайян дунё қарашида акс этган ҳаётдаги образлар таъсирида яшаш имкониятига эга бўладилар, турли эстетик кечинмаларнинг таъсирида уларда маънавий-эстетик фикрлар ўз-ўзидан вужудга келади. Бу эса аста-секин бадиий дидни шаклланишига олиб келади.

Ўқувчиларда билиши яъни билимнинг заҳираси қанча кўп тўпланса, улар ҳар хил санъат асарларидаги образларни, мазмунини, моҳиятини шунча тўла ва чуқур тушунишлари ва англашлари мумкин. Ижро этилаётган образларга ва улар орқали воқеликдаги ҳодисаларга, ҳиссий кечинмаларга эстетик муносабат ўқувчиларни бадиий-эстетик дидини тарбиялашдаги муҳим мезонлардан ҳисобланади.

Хулоса қилиб шуни айтишимиз керакки, Республикамизнинг барча мусиқа ва санъат мактабларида бу борада илмий амалий ишлар олиб борилаётганлиги сабабли биз ишонамизки ўқувчиларнинг мусиқий дидини ривожланиши бутун ҳаёти давомида дунёни ўрганишга бўлган интилувчанликни ҳам оширади.

Адабиётлар

1. Солиев А., Жабборова М. «Мактабгача таълим ташкилотлари тарбияланувчилари онгида миллий мусиқий оҳангларга мойилликни шакллантиришда миллий чолғуларнинг ўрни». Science and innovation international scientific journal 2022 № 1.
2. О. Ш.Нематилло қизи. «Бошланғич синф мусиқа маданияти дарслари жараёнида

ўқувчиларнинг мусиқий-бадиий дидини шакллантириш». Магистрлик диссертация. Самарқанд 2012-йил.
3. Акрамзода Мирзоанвар. «Таълим самарадорлигини оширишда замонавий педагогик технологиялардан фойдаланиш услублари (педагогика ва санъат коллежлари мисолида). Магистрлик диссертацияси». Ташкент 2015-й.
4. Р.С.Равшанбековна. «Ўқувчиларнинг мусиқий ҳис-туйғусини ривожлантириш ва бадиий дидини ўстиришда янги таьлим мазмунига қўйиладиган талаблар». Ижодкор ўқитувчи журнали. 2022 й. 24 сон.
5. Аноров Т.Н. «Мусиқа Маданияти таьлими ва тарбияси масалалари». Экономика и сотсиума. №6 (85) ч.1 2021.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада мусиқа мактабларида педогогларнинг мусиқий дидини шакллантириш мезонлари кўрсатиб ўтилади. Асосан мусиқий диднинг шаклланиши қадимдан бизга қадар қай даражада етиб келганлиги, ҳозирги кунда унинг ривожланиб ўзида мужассам этган мезонлари ҳақида фикр юритилади.

РЕЗЮМЕ. В данной статье будут рассмотрены критерии формирования музыкального вкуса педагогов в музыкальных школах. В основном речь идёт о том, в какой степени формирование музыкального вкуса дошло до нас из истории, критерии его развития и воплощения в настоящее время**.**

SUMMARY. The article outlines the criteria for the formation of musical taste of pedogogs in musical schools. Basically, it is said about the extent to which the formation of musical taste has reached us from history to us the criteria for which it is currently developed and embodied**.**

JAŃA ÓZBEKSTAN RAWAJLANÍWÍNDA MÁDENIYAT ORAYLARÍ ISKERLIGI

G.A.Saparbaeva – *docent*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

“Ózin kamal taptıra almaǵan insan, ózgeler kamalatın támiyinley almaydı”
Konfuciy

Tayanch so‘zlar: madaniyat markazi, to‘garak, bo‘sh vaqt, havoskorlik, uslub, tarbiya, pedagogika, dam olish.

Ключевые слова: культурный центр, кружок, свободное время, самодеятельность, метод, воспитания, педагогика, отдых.

Key words: cultural center, circle, leisure time, enthusiasm, style, upbringing, pedagogy, recreation.

Mádeniy dem alıwdı shólkemlestiriw menen turmıs keshirwindegi process shaxstıń hárbir tarawǵa bolǵan belsendiligin asırıwǵa járdem beredi. Sebebi mádeniy dem alıwda – shaxs óziniń aldına qoyǵan maqsetleriniń jemisli nátiyjesine erisiw dárejesi kútiledi. Oǵan mádeniy orayları dep atalatuǵın mákemede shólkemlestirileтuǵın jumıslardıń funkciyası hám iskerliktiń missiyasına múrajaat etilse maqsetke muwapıq boladı. Mádeniyat oraylarında alıp barılatuǵın jumıslardıń tiykarǵı maqseti sonnan ibarat – bunda insanlardıń pikirlewin rawajlandırıw, erkin bir-biri menen tıǵız baylanıslarda, múnásibette bolıw, bir-birin qollap-quwatlaw, sáwbetlesiw, mashqalalardı sheshiwde bir-birewge járdem beriw, jaslarǵa úlgi bolıw, olarǵa hárqanday iste motivaciya beriw, jaslardı isbilremenlikke úyretiw, háweskerlikti rawajlandırıw, bos waqıttı únemli ótkeriw, dógereklerdi shólkemlestiriw, xalıqtıń ruwxıy jetikligin támiyinlew máselelerinde rejeli jumıslardı ámelge asırıwdıń jańa formaların alıp barıw hám nátiyje kórsetiw zaman talabı esaplanadı. Mádeniy aǵartıwshılıq jumıslardıń sistemasında, mádeniyat oraylarında xalıqtıń keń qatlamınıń dem alıwın shólkemlestiriwshi orayǵa, olardıń baslaması hám ǵárezsiz iskerligine súyenetuǵın orayǵa óz aldına wazıypa belgileniwi kerek. Házirgi mádeniyat orayları óz dáwirinde «Klub» ataması menen atalıp kelgen. Klubtıń áhmiyeti hám funkciyasınıń tikkeley xarakteristikasın atap ótsek, klub bos waqıtta sociallıq turmıstıń oraylarınan biri sıpatında insaniyat tariyxında tereń dereklerge iye bolǵan. Klub jumıslarında dóretiwshilikti kamal taptırıw, qábiliyetlerdiń jasırın táreplerin ashıw menen bir qatarda, háweskerlikti rawajlandırıwǵa umtılıwshańlıqtı qáliplestiriwdiń eń xarakterli

sebeplerine tiykar salıńgan. Sol múnásebet penen hárbir háweskerdiń qábiletin durıs anıqlawǵa imkaniyatlar jaratılǵan.

«Bilimlerdi oqıwshılarǵa túsinikli hám de olardıń jası, aqlıy dárejesine sáykes ráwishte beriw kerek» degen edi ullı danıshpan Abu Ali Ibn Sino. Mádeniyat oraylarınıń iskerliginde mádeniyattıń joqarı pazıyletleri insan qálbine sińdirilse, kórkem ónerdiń janrlarına súyengen halda shaxstıń dóretiwshilikke baǵdarlanǵan sheberlikleri bolsa onı kásip iyesi dárejesine jeteleydi.

Búgingi kúnde Jańa Ózbekstannıń rawajlanıwında, ásirese jaslardıń turmıslıq jasaw basqıshlarında olardıń Watanǵa súyispenshiligin arttırıwda, kásipke durıs baǵdarlanıwında, ruwxıy jetiskenlik dárejeleriniń ósiwinde mádeniyat oraylarınıń ózine tán tárbiyalıq is usıllarınıń áhmiyeti oǵada úlken. Tásirsheńlikti asırıwǵa tiykarlanǵan is usıllarınan belsendiliktiń faktorı bul dóretiwshilik kórik-tańlawlar esaplanadı. Kórkem háweskerliktiń saxna menen baylanıslı bolǵan túrleri, teatr háweskerligi, milliy qosıq, saz ásbapları, estrada, xoreografiya, cirk, súwretlew, kino háweskerligi, qızıqshılar, foto, bayram scenariylerin jazıw h.t.b kórkem óner janrlarına tiyisli kórik-tańlawlardı shólkemlestiriw úlken áhmiyetke iye.

Háweskerlikti rawajlandırıwdıń tiykarǵı iskerligine tiyisli mádeniy baylanıslardı en jaydırıwda pedagogikalıq usıldan paydalanıw maqsetke muwapıq boladı.

Mádeniyat oraylarında háweskerlikti rawajlandırıw menen birge dógereklerdi shólkemlestiriw arqalı xalıqtıń bos waqıttan únemli paydalanıwın hám ol arqalı ruwxıy sananıń ósiwine imkaniyat jaratıladı. Dógerek jumısların alıp barıwda, pedagogikalıq usıllardan paydalanıw, dógerek jumıslarında nátiyjege erisiwdi támiyinleydi. Bunda nátiyjelilikti támiyinleytuǵın interaktiv usıllardan paydalanıw zárúrligi tuwıladı.

«Interaktiv» inglisshe sóz bolıp, «Interackt» «Inter» – «Óz-ara» hám «Akt» - «Háreket etiw», ulıwma mánisi bolsa «Óz-ara háreket etiw» mánisin bildiredi. Dógereklerde oqıtıwdıń interaktiv usıllarına tómendegiler kiredi:

1. Kognitiv – («Cognito» latınsha sóz bolıp «bilim», «biliw» degen mánisti ańlatadı) dógerek qatnasıwshısı bolǵan oqıwshınıń pikirlewin qáliplestiriwge baǵdarlanǵan, hárqanday formada jámáát óz-ara pikirlew ortalıǵında shólkemlestiriw menen baylanıslı bolǵan usıl.

2. Eksperimentallıq – dógerek qatnasıwshı (oqıwshı) lardıń janlı túrdegi jeke tájiriybe arttırıwı ushın jónelis beriw.

3. Rol oyınları usılında turmıslıq waqıyalardan belgili rollerdi atqarıw arqalı olardı sınap kóriwge baǵdarlaw. Bunda jámááttiń pikirlewiniń sheshimi menen kónlikpeni payda etiwge erisiledi.

Dógerek jumısların shólkemlestiriwde pedagogikalıq procesindegi baylanıslar sistemasında dógerek basshısı menen dógerek qatnasıwshısınıń ortasındaǵı múnásebet úlken rol oynaydı. Bul process insaniyattıń ásirler dawamında toplaǵan bilimleriniń ruwxıy tájiriybelerine súyenedi.

Dógereklerde jaslardıń dóretiwshilik ortalıǵın payda etiwde ádep-ikramlılıq pazıyletin qáliplestiriw tárbiyanıń tiykarǵı kórinisleri sanaladı. Sebebi ádep-ikramlılıqtıń qáliplesiwi menen háweskerlik jámáátiniń dóretiwshilik rawajlanıwında kútilgen nátiyjege erisiledi. Bunda, dógerek basshısınıń abırayın asırıw, dógerek qatnasıwshısınıń shınıǵıwlarǵa belsendi qatnasıwı menen ádep-ikramlılıq hám pedagogikalıq mádeniyattıń kórinisleri arqalı juwapkershilikti asırıwǵa járdem beredi. Dógerek shınıǵıwlarında bir qatar metodikalıq qaǵıydalarǵa boysınıw kerek. Shınıǵıwlardıń túrlishe dúzilisine qaray teoriyalıq hám ámeliy oqıtıwdı shólkemlestiriwde bilim hám tájiriybelerdi bekkemlep barıwda, teoriyalıq materiyal hám shınıǵıwlardan variantlar dúziw hám «Aqlıy húјim» jańa pedagogikalıq usılınan paydalanıwda, hárbir shınıǵıw teması boyınsha jetekshi elementlerdi ajıratıp kórsetiw, mazmunı hám metodikası hár túrli bolǵan shınıǵıwlardan paydalanıw, dógerektegi jámááttiń ósiwine qaray shınıǵıwlardı quramalastırıw arqalı dógerekte lider hám moderator qábiletine iye dógerek qatnasıwshısın jetilistiriwge boladı.

Dógerek jumısların rawajlandırıwdıń jáne bir usılı isendiriw usılı. Isendiriw unamlı hám unamsız bolıwı múmkin. Dógerek basshısı óz oqıwshısına úy wazıypasın beriwde motivaciya beriw arqalı tásirsheńlikti asırıwı múmkin. Oqıwshıǵa ótilgen shınıǵıw boyınsha berilgen úy tapsırmanı orınlap keliwine unamlı isenim bildirilse, shın sadıqlıq pazıylettiń qáliplesiwine de jol ashıladı. Onıń kózlerine úmitli túrde qarap, «Sen jaqsı oqıwdı qáleyseń hám buǵan sen tolıq eriseseń» degen mánistegi isenim sózlerin aytıw nátiyje beredi. Shaxstıń rawajlanıwında ózin ózi isendiriwdıń ornı áhmiyetli. Isenim bildiriw bul adamniń óz minez qulqın basqa adamlar toparı arasında ózgeriwine túrtki beredi.

Bárkamal, dóretiwshi shaxslardı qáliplestiriwge, tárbiyalawǵa shekemgi tárbiyalıq normalar pedagogikalıq etikada sáwlelenedi. Insannıń dem alıw hám kewil ashar ilajlarǵa bolǵan obyektiv mútájliklerine umtılısın esapqa alatuǵın bolsaq, bunday procesler bos waqıtta payda bolıwın bilemiz. Mádeniyat orayında bos waqıttı durıs shólkemlestiriwde bul mútájliklerdi qanaatlandırıw ushın sanalı ráwishte tárbiyalıq maqsetlerde

jumıstı alıp barıw orınlı. Sonıń menen birge Watanımızdıń jańalanıw dáwirinde, gúllep rawajlanıwında hárbir insannıń aqılıy qábileti, sanasında átirap ortalıqtı sáwlelendiriwi, pikir-lewi, dúnyanı biliwi, qábiletin ósiriw, bir sóz benen aytqanda intellektuallıq potencialın joqarılatıw menen jaslar tárbiyasında Jańa Ózbekstan qurı-lısında olardıń barlıq tarawlardaǵı belsendilgi asırıladı.

Ádebiyatlar

1. Sh.Mirziyoyev. “Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz” Toshkent. “O‘zbekiston” 2017 yil.
2. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. Тошкент. “O‘zbekiston”. 2021 yil.
3. SayfullaevB.S., RustamovV.K. “Madaniy tadbirlarni tashkil etish mahorati” T.: 2016.
4. B.S. Sayfullaev tahriri ostida “Madaniyat va san’at atamalarining izohli luwg‘ati” – Toshkent G‘afur G‘ulom. 2015 yil.
5. Azamat Haydarov. Madaniyat va san’at sohasini boshqarish asoslari. G‘.G‘ulom nomidagi nashiriyot-matbaa ijodiy uyi. Toshkent. 2016.

REZYUME. Maqolada bugungi kunda yagona tarbiyaviy maskan hisoblangan madaniyat markazlarnda yoshlarning bohs vaqtini mazmunli tashkil etish masalalari haqida fikr yuritiladi. Yoshlar tarbiyasina ijobiy ta’sir ko‘rsatish uchun bo‘sh vaqtlarini to‘g‘ri tashkil etishda madaniyat markazlaridagi to‘g‘rak faoliyatida yangi pedagogik uslublardan foydalanish, shuningdek, havoskorlikni rivojlantirishga erishish masalalarga to‘qtalib o‘tilgan. Eng muhimi madaniyat markazidagi to‘garak faoliyatinin’g tarbiyaviy jarayoni nazariy tushunchalar bilan asoslanib berilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются вопросы содержательной организации досуга молодежи в культурных центрах, которые сегодня являются единственными образовательными центрами. Были затронуты вопросы использования новых педагогических приемов в деятельности культурных центров при правильной организации досуга молодежи для оказания положительного влияния на воспитание молодежи, а также вопросы развития самодеятельности. Прежде всего, учебно-воспитательный процесс деятельности кружка в культурном центре обоснован теоретическими концепциями.

SUMMARY. The article deals with issues of meaningful organization of youth leisure time in cultural centers, which today are unified educational centers. The issues of using of new pedagogical methods in the activities of cultural centers, as well as the development of amateur activities in the proper organization of youth leisure in order to have a positive impact on the education of young people were touched upon. Firstly, the educational process of the activity of the circle in the cultural center is justified by theoretical concepts.

MÁLIMLEME-KITAPXANA MÁKEMELERINDE BIBLIOGRAFIYALÍQ XÍZMET KÓRSETIW

D.A.Sharipova – *oqıtıwshı*

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so‘zlar: axborot-kutubxona, qaror, bibliografiya, axborot, kommunikaciya, hujjat.

Ключевые слова: информационная библиотека, постоновление, библиография, информация, коммуникация, документ.

Key words: information-library, decision, bibliography, information, communication, document.

Jańa Ózbekstanda kitapxana málimleme xızmetin kórsetiw, xalqımızdıń ruwxıy potencialın ele de joqarılatıw taraw qánigeleri aldında turǵan aktual máselelerden biri esaplanadı. Ilim, bilimlendırıw hám hár qanday mámlekettiń sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıwınıń tiykarǵı shártleriniń biri-bul túrli tarawlar boyınsha kerekli málimlemelerdi heshqanday irkinishsiz, tezlik penen iye bolıwına baylanıslı. Usı maqsetke erisiw ushın kópshilik kitapxanalar jumısında jańa málimleme texnologiyaların qollanıw úlken áhmietke iye boladı.

Ásirese, kitapxanalıq processleri: málimlemelerdi toplaw, islew beriw, saqlaw, izlew hám paydalanıwshılarǵa jetkerip beriw proceslerine zamanagóy telekommunikaciya kanalları járdeminde elektron texnologiyalardı qollanıw úlken nátiyjeler beriwi múmkin. Ózbekstan Res-

publikası Prezidentınıń 2019-jıl 7-iyundegi «Ózbekstan Respublikası xalqına málimleme kitapxana xızmetin kórsetiwdi bunnan bılay da jetilistiriw haqqında»ǵı qararı Ózbekstan málimleme kitapxana sistemasınıń rawajlanıw strategiyasın belgilep berdi.

«Respublikada sociallıq-ekonomikalıq tarawdı reformalawdıń házirgi sharayatında málimleme kitapxana jumısın rawajlandıriwdıń maqset hám wazıypaları elimizde ámelge asırılıp atırǵan ózgerislerge hám xalıqaralıq ameliyatqa say bolıwı zárúr». Usı múnásibet penen puqaralardıń málimlemeden erkin paydalanıwı boyınsha Konstituciyalıq huqıqların, sonıń ishinde, milliy qádiriyatlar hám jáhan mádeniyatı, ámeliy hám fundamental bilimlerden xabardar bolıwın támiyinleytuǵın xalıqqa málimleme kitapxana xızmetlerin kórsetiwdiń sapası jaǵınan jańa sistemasın jaratıw, kitapxanalarda saqlanıp atırǵan milliy mádeniy miyrastı qásterlep saqlaw hám bayıtıw, málimleme kommunikaciya texnologiyaların keńnen engiziwdiń esabınan málimleme kitapxana mákemeleriniń jumısın jetilistiriw áhmiyetli wazıypaǵa aylanbaqta.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tárepinen alıp barılıp atırǵan mámleketlik siyasatında ruwxıylıq máselesine eń áhmiyetli hám baslı baǵdar sıpatında úlken áhmiyet berip kelinbekte.

Jaslardıń tálim-tárbiyası ushın qosımsha sharayatlar jaratıwǵa qaratılǵan kompleks ilajlardı óz ishine alǵan Ózbekstan Respublikası Prezidenti tárepinen ilgeri súrilgen 5 áhmiyetli baslamanıń tórtinshisi jaslar ruwxıyliǵın joqarılatıw, olar arasında kitapqumarlıqtı keńnen úgit-násiyatlaw boyınsha sistemalı islerdi shólkemlestiriw belgilengen. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2022-jıl 28-yanvardaǵı PP-60-sanlı Pármanı menen tasıyıqlanǵan «2022-2026-jıllarǵa mólsherlengen Jańa Ózbekstannıń rawajlanıw strategiyasınıń «Insan qádirin ulıǵlaw hám belsendi máhálle jılında ámelge asırılıwına tiyisli Mámleketlik baǵdarlaması»nıń maqseti xalıqqa málimleme kitapxana xızmetin kórsetiwdi jáne de rawajlandırıw, kitapqumarlıqtı keńnen en jaydırıw jáne «Kitap súyer millet» ulıwma milliy ideyasın ámelge asırıwǵa qaratılǵan. Sonıń menen birge, Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń «2020-2025-jılları kitapqumarlıq mádeniyatın rawajlandırıw hám qollap-quwatlaw milliy baǵdarlamasın tastıyıqlaw haqqında» 2020-jılı 14-dekabrdegi 781-sanlı qararına tiykarlanıp 2021-jıldan baslap hár jılı aprel ayında mámleketimzde «Kitapqumarlıq hápteligi» ótkeriliwi belgilengen. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Kitap ónimlerin baspa etiw hám tarqatıw sistemasın rawajlandırıw, kitap oqıw hám kıtapqumarlıq mádeniyatın asırıw hám de úgit-násiyatlaw boyınsha kompleks ilajlar baǵdarlaması tuwrısında» ǵı 2017-jıl 13-sentyabrdegi PQ-3271-sanlı Qararı xalqımızdıń ruwxiy dúnyasın bayıtıw, kıtapqumarlıq mádeniyatınıń jámiyet turmısındaǵı ornı hám rolin jańa basqıshqa kóteriwge qaratılǵan hújjet ekenligi menen áhmiyetli. Qararda taraw aldında turǵan másele hám mashqalalar, áhmiyetli wazıypalar bar ekenligi hám olardı keń kólemde sheshiw zárúrligi ashıq-aydın belgilep berildi. Ásirese, xalqımız, eń dáslep, jaslardıń ruwxiy-bilimlendiriw, kórkem-estetikalıq talaplarına say keletuǵın kitaplardı basıp shıǵarıw, orınlarǵa, tálim mákemelerine waqtında hám kelisilgen bahalarda jetkeriw, milliy hám jáhán ádebiyatınıń eń jaqsı úlgilerin awdarmalaw, olardı sociallıq tarmaqlarda úgit-násiyatlaw, perzentlerdi balalıǵınan baslap ádebiyatqa qızıqtırıwǵa ayrıqsha itibar qaratılǵan. Keleshegimiz bolǵan jas ávladtı hár tárepleme kámil insan sıpatında qáliplestiriw, tálim-tárbiya beriwde, jaslardıń qálbine tuwrı jol tabıw, olardıń ilim-pán, dóretiwshilik hám de jaratıwshılıqqa baǵdarlay biliw tiykarǵı wazıypalardan biri bolıp esaplanadı.

Kitapxanalar jumısınıń úlken bólimin bibliografiya jumısı dúzedi. Jumıstıń kólemi, onıń dúziliwi, bibliografiyalıq xızmet formalarına qaray olar bir-birinen parıq qıladı. Bul kitapxanalarda kitap fondı mazmunın ashıp beriw, onnan kitap oqıwshılarınıń belsendi paydalanıwın támiyinlew ushın hár qıylı bibliografiyalıq qurallar járdeminde maǵlıwmat bibliografiya xızmetin dúziwden ibarat. Bul maǵlıwmat-bibliografiya apparatın dúziw hám maǵlıwmat bibliografiya xızmetin shólkemlestiriw menen ámelge asırıladı. Maǵlıwmat bibliografiya xızmeti hár qıylı kitap oqıwshı sorawların orınlaw, olarǵa imkaniyatı barınsha keń maǵlıwmatlar beriw.

Bibliografiyalıq málimleme beriw kitap oqıwshılarınıń turaqlı sorawları hám kúndelikli talapların orınlaw ushın turaqlı jumıs alıp barıw, usınıw, bibliografiyalıq xızmet kórsetiw, málimleme hám kompyuter mádeniyatın qáliplestiriw, bibliografiyalıq bilimlerdi úgit-násiyatlawdan ibarat. Bibliografiyalıq jumıstı dúziwdiń tiykarı kitapxana fondı hám maǵlıwmat-bibliografiya apparatı. Bibliografiya jumısınıń wazıypaları kitap oqıwshılardıń óz betinshe oqıwına tásir etiw. Bul wazıypanı ámelge asırıw hár qıylı bib-liografiyalıq qurallar, kartotekalar, bibliografiyalıq qollanbalar, usınıw xarakterindegi kórsetkishler járdeminde kitap oqıwshılar oqıwın basqarıw, shólkemlestiriw menen ámelge asırıladı, kitap oqıwshıların málimleme álemine alıp kiredi, óz betinshe onnan paydalanıw kónlikpesin tár-biyalaydı, eń jaqsı hám zárúr hújjetlerdi tańlap alıwǵa járdem beredi,

ondaǵı bilimdi durıs hám anıq qabıl etiwge baǵdarlaydı, kitap oqıwshısın da málimleme mádeniyatına tárbiyalaydı.

Mámlekettiń social-ekonomikalıq rawajlanıwına járdem beredi. Bibliografiya járdeminde qánige zárúr ádebiyatlardı izlep tabadı, tańlaydı onıń menen isleydi, eń tiykarǵısı ádebiyat tańlawda qıyınshılıqqa ushıramaydı. «Málimlemelestiriw málimleme resurslarına tezlik penen kirip barıwdı támiyinlewge baǵdarlanǵan ilajlar kompleksi. Kitapxanalar tájiriybesinde bul pútkil kitapxanashılıq hám bibliografiya jumısı proceslerin avtomatlastırıw hám zamanagóy texnologiyalar tiykarında málimleme orayların dúziwden ibarat».

Barlıq kitapxanalar házirgi kúnde bárkamal áwlad tárbiyasında áhmiyetli orın tutqanlıǵı sebepli de jumıstıń barlıq táreplerin óz waqtında hám tez pát penen hár qıylı málimlemeler áleminen hárbir paydalanıwshı ushın zárúrin tawıp beriw maqsetinde málimleme bibliografiya jumısın tolıq shólkemlestiriwleri lazım. Insanlarda málimleme álemine, túrli tarawǵa, máselege hám mashqalalarǵa tiyisli qızıǵıwshılıqlar artıp barmaqta.

Bunday qızıǵıwshılıqlarǵa hám umtılıwshılıqlarǵa qorshaǵan ortalıq, mámleket ishinde hám sırtında júz berip artırǵan waqıya, hádiyseler, mámlekettiń jámiyetlik, ekonomikalıq awhalı, wazıypaları hám maqseti, shańaraq, miynet jolı, jańa oylap tabılıwlar hám jańalıqlar, ǵalaba xabar quralları arqalı tarqalıp atırǵan xabarlar tásir etedi.

Maǵlıwmat bibliografiya xızmeti málimleme talap etiwshilerinıń túrli sorawlarına sáykes bibliografiyalıq xızmet kórsetedi. Maǵlıwmatlar sorawlardıń túrine qarap túrlenedi, olardıń xarakterine say boladı, málimleme xarakterine qaray bibliografiyalıq, faktografiyalıq, túrine qaray awızeki hám jazba boladı. Kompyuterler menen támiyinlengen kitapxanada bunday dizimler tayar túrde basıp beriledi. Máselen IRBIS sisteması tiykarında elektron katalog dúzilgende, usı tiykarda kitap oqıwshılardıń tematikalı yaki faktografiyalıq sorawlarına maǵlıwmat júdá tezlik penen giltli sózler járdeminde izlenedi hám óz aldına betlerde basıp beriledi. Maǵlıwmat bibliografiya xızmetiniń mazmunın kitap oqıwshı talabı yaki sorawı, málimlemeni izlew, bibliograftıń juwabı dúzedi. Bibliografiyalıq iziew bibliografiyalıq jumıstıń tiykarın dúzedi. Sorawlardı orınlaw tezligi hám sapası bibliograftıń kásiplik bilim dárejesine, kitap oqıwshı menen múnásibette bola alıw qábiletine, maǵlıwmat-bibliografiya xızmetiniń sapasına, bibliograftıń zamanagóy málimleme texnologiyaları menen erkin isley alıwına baylanıslı. Bulardıń barlıǵı ózine tán baǵdarlamanı (algoritmdi) dúzedi. Bul baǵdarlama tómendegi basqıshlardan ibarat:

1. Málimlemeni izlewge tayarlıq kóriw-sorawdı qabıl etiw, esapqa alıw, talqılaw, temanı hám maqsetti anıq payda etiw, kitap oqıwshınıń onı qızıqtırǵan másele boyınsha xabardarlıǵın úyreniw, sol waqıtqa shekem tema boyınsha bilgen maǵlıwmatları, sorawdıń áhmiyetligin anıqlaw.

2. Izlew deregin modellestiriw soraw mazmunına say dereklerdi anıqlaw

3. Izlewdıń anıq jolın tańlaw derekler arasınan eń zárúrin hám sorawǵa sáykesin ajıratıp alıw.

4. Izlew baǵdarlamasın ámelge asırıw sorawǵa juwap beriwshi málimlemeni alıw, eger maǵlıwmat jazba túrde talap etiletuǵın bolsa, onı tayarlaw. Quramalı temadaǵı maǵlıwmatlar nusqası saqlap qoyıladı.

Málimleme kitapxana tarawı paydalanıwshılarına xızmet kórsetiwde jańa texnologiya xızmetlerinińiń kirip keliwi, oǵan juwap retinde jańa xızmetlerdiń engiziliwi qánigelerimiz aldına bir qatar aktual wazıypalardı qoyadı. Elektron kórinistegi informaciyalardı jaratıw, saqlaw, izlew hám olardı paydalanıwshılarǵa jetkerip beriw kúnnen-kúnge quramalasıp barmaqta. Zamanagóy kitapxanalar baspa hújjetlerdi saqlaytuǵın passiv qoymalardan, aktiv isleytuǵın avtomatlastırılǵan málimleme kitapxana mákemelerine, elektron kitapxanalarǵa, hújjetlerdi elektron poshta, global telekommunikaciya hám Internet arqalı jetkerip beriwshi hám qabıl etiwshi oraylarǵa aylanbaqta. Kitapxana texnologiyaların korporativ tiykarda ámelge asırıw jolǵa qoyılmaqta. Elektron kóriniste jaratılǵan sabaqlıqlar, oqıw qollanbaları, lekciya tekstleri hám multimedia quralların katalog-lastırıw zárúrligi tuwılǵan. Jaratılǵan elektron kitapxanalar ushın elektron katalog jaratıw mashqalası elektron katalog bazasına kirgizilip atırǵan metamaǵlıwmatlar quramın hám formatın anıqlaw aktual wazıypalar qatarında turıptı.

Búgingi kúnde mámleketimizdiń barlıq tarawlarında ámelge asırılıp atırǵan islerde kitapxanashılıq tarawında da túp burılıslardı ámelge asırılıp atırǵanınıń gúwası bolıp turıppız. Atap aytsaq, informaciya ásirinde málimleme siyasatı mádeniy siyasattıń túp tiykarına aylandı. Mámleketimizdiń jáhán málimleme sisteması menen birgelikte tolıq támiyinlengen bir waqıtta keshegi kitapxana emes, bálkim búgingi málimleme kommunikaciya texnologiyaları menen támiyinlengen málimleme kitapxana mákemeleriniń shólkemlestiriliwin turmıstıń ózi kórsetip turıptı. Bul turmıs talabın hám zárúrligin qanaatlandırıw hám de onı jáhán texnika inventarları menen támiyinlew dárejesine kóteriw maqsetinde xalıqtı málimleme kitapxana menen támiyinlewdi shólkemlestiriw haqqında, kitap-

xanashılıq tarawı boyınsha bir qatar huqıqıy hújjetler qabıl etildi.

Kitapxanalardıń fondların túpten jaqsılaw, olardı málimleme kommunikaciya texnologiyaları menen támiyinlew, ishki hám sırtqı elektron resurslardan paydalanıwdıń qolaylı sistemasın jaratıw hám de onı juwapkershilikli ámelge asırıwdı jolǵa qoyıwdı, zamanǵa say formaların islep shıǵıw dáwir talabına aylanıp barmaqta. Qabıl etilgen qararlarda usı talaplardı ámelge asırıw menen birge jańa túrdegi málimleme kitapxanalardıń jergilikli hám xalıqaralıq málimleme sistemalarına jalǵanıwı, milliy málimleme resursları elektron maǵlıwmatlar fondına iye bolıwı hám elektron kitapxanalardı rawajlandırıp barıwshı zamanǵa say oraylarǵa aylandırıw názerde tutılǵan.

Qararlardıń tiykarǵı názerde tutılǵan wazıypalarınıń biri zamanagóy málimleme kitapxanalarda xalıqtıń keń qatlamlarına múnásip bolǵan, paydalanıwshılar ózleriniń ruwxiy, siyasiy, ilimiy, oqıw, qánigelik, texnika, kórkem ónerge bolǵan bilimlerin arttırıwdı, oqıp úyreniwdi, bunda málimleme dereklerinen tez paydalanıwshıǵa málimleme kommunikaciya texnologiyaları imkaniyatlarınan óz turmıs sharayatına engiziwi ushın barlıq sharayatlardıń jaratılıwı xalıqtıń mápleri hár tárepleme kórsetilip ótilgen. Málimleme kitapxana mákemeleriniń óz aldına qoyǵan maqset hám wazıypaların orınlaw basqıshları bir-biri menen baylanıslı bolǵan jaǵdayda dawam etedi. Usı orında bir máselege anıqlıq keltirip ótiwge tuwra keledi. Búgingi kitapxanalar avtomatlasıp, elektronlasıp barar eken, bul basqısh aldıńǵı kitapxana xızmetin joqqa shıǵarmaydı, kerisinshe bir-birin tolıqtıradı. Jaratılǵan jańa kitapxana sisteması kitapxanlardıń kitapxanadan paydalanıwında keńirek imkaniyat jaratadı, waqıttan, aralıqtan tejew ushın xızmet etedi. Bir sóz benen aytqanda qolaylıq jaratadı.

Jámiyetimizdiń rawajlanıwı, keleshegi aweli bilimli jaslardıń búgingi kúnde alıp atırǵan bilim dárejesine baylanıslı. Túrli tarawdıń qánigelerin tayarlawda kitap jáne onıń jardeminde alınıp atırǵan bilim zárúrli áhmiyetke iye.

Kitapxana málimleme iskerliginiń rawajlanıwına tásir kórsetilgen taǵı bir faktor bul hárbir mámleket mádeniyatınıń rawajlanǵanlıǵı, xalıqtıń ruwxiy talapları dárejesi bolıp tabıladı.

Xalıqtıń mádeniyatı, ruwxıy sanası joqarı bolsa, kitapxanashılıq jumısı da intensiv túrde rawajlanadı. Usınıń menen birge kitapxana málimleme iskerliginiń rawajlanıwı sol mámleket puqaralarınıń materiallıq ruwxiy hám intellektual rawajlanıwına tikkeley tásir kórsetedi.

Kitapxana málimleme iskerliginiń rawajlanıwında jámiyetshiliktiń aktivligi onıń rawajlanıwınıń zárúr shártlerinen biri bolıp tabıladı. Sebebi, kitapxana kitapxana málimleme iskerliginde ámelge asırıp atırǵan barlıq jumıslardıń sońǵı nátiyjesi, jámiyet aǵzalarınıń kitap hám málimlemege bolǵan talapların qanaatlandırıwdan ibarat bolıp esaplanadı.

Jámiyet aǵzalarınıń aktivligi, kitapxana málimleme iskerliginiń zaman talaplarına say shólkemlestiriliwine alıp keledi.

Mámleketimizde ruwxiy bilimlendiriw iskerligin sistemalı shólkemlestiriw, usı baǵdarda ámelge asırılıp atırǵan ilajlardıń nátiyjeliligin arttırıw, xalıqtıń, ásirese jaslardıń intellektual bilimin, sanasın, oy-pikirin hám dúnya qarasın joqarılatıw, ideologiyalıq immunitetti bekkemlew, milletleraralıq awızbirshilik hám óz-ara húrmetti bekkemlew, watansúyiwshilik, xalıqqa muhabbat hám sadıqlıq sezimi menen jasaytuǵın áwladtı áwladtı tárbiyalawǵa ayrıqsha itibar qaratılmaqta. Usı proceslerde mádeniy bilimlendiriw institutı sıpatında málimleme kitapxana mákemeleriniń ornına ayrıqsha áhmiyet berilip atırǵanlıǵı Jańa Ózbekstannıń ajıralıp turıwshı ózgesheliklerinen biri bolıp esaplanadı.

Ádebiyatlar

1. 2019-2024-jılları Ózbekstan Respublikası málimleme kitapxana salasın rawajlandırıw Koncepciyası . 2019-jıl, 7-iyun.
2. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Kitap ónimlerin baspa etiw hám tarqatıw sistemasın rawajlandırıw, kitap oqıwı hám kitapqumarlıq mádeniyatın asırıw hám de úgit-násiyatlaw boyınsha kompleks ilajlar dástúrı haqqında»ǵı PQ-№3271 Qararı.
3. Bibliografiya: Umumiy bibliografiya: O‘quv qo‘ll. / Z.Berdiyeva, H.Mamatraimova, T.Zokirova. – Toshkent: O‘qituvchi, NMIU, 2017- 208 b.
4. Mamatraimova X. Bibliografiya tarixi: o‘quv qo‘ll.- T.,2008.- 80 bet.

REZYUME. Maqolada axborot-kutubxona muassasalarining ma'lumot – bibliografiya xizmatini tashkil etish masalalari haqida fikr yuritiladi. Axborot-kutubxonalar bo'yicha Respublikamız miqiyosida amalga oshirilayotgan islohatlar ushbu jarayonlarning mohiyati ahamiyati, istiqbolları va rivojlanish bosqichlariga to'xtalib o'tilgan. O'zbekistonning yangicha fikrlariga ega bo'lgan yoshlarning, shu jumladan zamonaviy bilimli yoshlarni tarbiyalash, komil insonni shakllantirishda kutubxonalarning tarbiyaviy ahamiyati masalalari asoslanib berilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются вопросы организации справочно – библиографического обслуживания информационно-библиотечных учреждений. Реформы, реализуемые в масштабах нашей республики в сфере информационные-библиотеки, затронули содержательную значимость, перспективы и этапы развития этих процессов. В основу воспитания новых идей молодежи в Узбекистане, в том числе современной образованной молодежи, легли вопросы образовательного значения библиотек в совершенствовании совершенного человека.

SUMMARY. The article discusses the issues of organizing of information-bibliography service of reference-library institutions. The reforms that are being implemented on the scale of our Republic regarding reference-libraries have been touched on the content-importance, perspectives and stages of developing of these processes. The issue of educational importance of libraries in the improvement of a perfect person is based on the education of young people with new ideas in Uzbekistan, including modern educated young people.

JÁMIYETLIK-GUMANITAR PÁNLER

ЖАСЛАРЫМЫЗ - ХАЛҚЫМЫЗДЫҢ ИСЕНИМИ ҲӘМ ТАЯНЫШЫ

Н.Ансатбаев – *профессор*
Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты
Нөкис филиалы

Таяныш сөзлер: технология, пән, илим, идеология, индивидуализм, эгоцентризм, процесс, ис-ҳәрекет.

Ключевые слова: технология, наука, идеология, индивидуализм, эгоцентризм, процесс, действие.

Key words: technology, science, ideology, individualism, egocentrism, process, action.

Биз XXI әсирде техникалық прогресс, хабар технологиялары, дүнья халықларының турмысы тезлик пенен өсип атырған глобалласыў дәўиринде жасап атырмыз. Бирде бир жәмийет руўхый имканиятларын, адамлар санасында руўхый ҳәм турмыслық қәдириятларын раўажландырмай ҳәм беккемлемей турып өз келешегин көз алдына келтире алмайды.

Өзбекстан өз ғәрезсизлигин қолға киргизген дәслепки күннен баслап жәмийетимиздиң ҳәмме тараўлары қатары руўхый-идеологиялық өзгерислер өмиримизде жүз берип атыр.

Ўатан ата-бабаларымыздың муқаддес қәбири орын алған, ўақты сааты келип, бәримиз бас қоятуғын теберик топырақ, ол ата-бабаларымыздың әўладларға қалдырған уллы бийбаҳа мийрасы, ең әзиз естелиги. Ўатанның келешеги дәслеп оның перзентлериниң кәмалына байланыслы. Әлбетте, ғәрезсизлик жылларында бәркамал әўладты тәрбиялап қәлип-лестириў жолында бир қанша жақсы нийетлер ҳәм әмелге асырылып атыр.

Өзбекстан Республикасы ғәрезсизлигиниң тийкарын салған данышпан жолбасшы, биринши Президентимиз И.А.Каримов «Өзиниң келешегин көрмекши ҳәм қурмақшы болған ҳәр қандай мәмлекет ямаса жәмийет әлбетте өз миллий идеясына сүйениўи ҳәм талпыныўы зәрүр»-деп айрықша атап көрсеткен еди.

Бизиң миллий идеямыздың баслы бағдары бабалар мийрасын қәстерлеп келешек әўладларға жеткериў, миллетлераралық татыўлықты сақлаў, тынышлықты сақлаў ҳәм жарқын келешек ушын хызмет етиў. Миллий идеяда жәмленген уллы мақсетлерде жүзеге шығарыў ең даслеп жәмийетимиз ҳәм усы жәмийет ағзасы болған ҳәр бир инсанның руўхый дүньясы ҳәм көзқарасындағы унамлы өзгерислер менен тиккелей байланыслы екенлигин умытпаўымыз зәрүр.

Өсип киятырған жас әўладқа, оның руўхый тәрбиясына оғада үлкен жуўапкершилик пенен қатнас жасаў ең тийкарғы ўазыйпалардың бири. Себеби, жасларымыз халық руўхый дүньясының ең мүнәсип ийелери. Бүгинги күни жас-

ларымыз тек оқыў орынларында емес, ал радио, телевидение, баспасөз, интернет сыяқлы қураллар арқалы ҳәр қыйлы мәлимлеме ҳәм мағлыўматларды алыў мүмкиншилигине ийе. Жәҳән мәлимлеме майданы күн сайын көбейип баратыр. Илим ҳәм пән раўажланған XXI әсир «Информациялық технология әсири»-деп аталған бир дәўирде, дүнья еллери арасында жүз берип атырған адамзат өмири ҳәм келешегине қәўип туўдырып атырған машқалалардың бири диний түсиниклердиң адамлар санасына әсиресе өмирге көзқараслары жаңа қәлиплесип киятырған келешегине кери тәсир етиўши түсиниклердиң ен жайып барыўы. Ҳүрметли Президентимиз Ш.М.Мирзиёев ҳәр бир сөзинде елимиз тынышлығы, перзентлеримиз саламатлығы, жасларымыз келешеги ушын тийисли болған мәселелерге айрықша дыққат итибар қаратты. Шығыс Аристотели, уллы данышпан, философ Абу Насыр ал Фарабий өз дәўиринде инсанлар ис-ҳәрекетин 2 топарға бөлип: «1-топар ис-ҳәрекетлери менен басқаларды да бахытқа жетелеўши; 2-топары ис-ҳәрекетлери менен басқаларды да бахытсызлыққа баслайтуғын ис-ҳәрекетлер»,-деп жазған еди. Арадан неше әсир өтсе де дүньяда бузғыншылық идеялары, адамзат басына қәўип туўдырыўшы жағдайлар күннен-күнге ҳәўиж алып атыр. Адам саўдасы, шегара таңлаўды билмейтуғын СПИД, наркомания, диний экстремизм иллетлери ислам халифалығын дүзиўди, өзлери ийелеген орынларда мусылманлық тәртиплерин өз қәлеўинше, ислам дининиң муқаддес китабы болған «Қураны Кәрим» сүрелерин өзгертип, нәсиятлаған ҳалда басқарыўды қолға алып, дүнья еллериниң көпшилик аймақларында өз үстемлигин орнатыўды мақсет етеди. Соңғы ўақытлары дүнья жасларының ҳәттеки ҳаял-қызларымыздың да интернет арқалы бул ағымға қосылып кетиўи ең ашынарлы ҳалат.

Жасларымыздың руўхый дүньясында бослық пайда болмаўы ушын олардың қәлби ҳәм санасында саламат турмыс тәризи, миллий ҳәм улыўма миллий қәдириятларға ҳүрмет-иззет сезимин балалық пайыттан баслап қәлиплестирип барыўымыз шәрт. Ҳақыйатында да, түрли бузғыншы күшлерге қарсы гүресиўге жасларымыз жетерлише билимге, мәдениятқа ийе болыўы зәрүр. Ҳәзирги күнде нәшебентлик, әдепсизлик ҳәм де сырт еллерден кирип келип атырған «ғалабалық мәденият»тың ҳәр қыйлы иллетлер жәмийетимизге қәўипли тәсир керсетпекте. Бундай иллетлерге қарсы гүресиўде әлбетте биз жоқары руўхылыққа тийкарланып ис тутыўымыз тийис. Бирақ бүгинги дәўирде пүткил жәҳәнде жүз берип атырған қыйын ҳәм қурамалы процесслер жаслар тәрбиясына және де үлкен итибар қаратыўды талап етпекте. Бул бойынша биринши Президентимиз И.Каримов «Жоқары мәнаўиятжеңилмес күш» атлы мийнетинде былай деп атап етеди: Ғалабалық мәденият деген нықап астында әдепсизлик, бузықлық ҳәм зорлық, индивидуализм, эгоцентризм идеяларын тарқатыў, керек болса, соның есабынан байлық арттырыў, басқа халықлардың неше мың жыллық дәстүр ҳәм қәдириятларын, турмыс тәризиниң руўхый негизлерине менсинбеўшилик, оларды қопарыўға қаратылған қәўиплер адамды тәшўишке салмай қоймайды. Бундай жаўыз нийеттеги қопарыўшы күшлерге қарсы жасларымыздың идеологиялық иммунитетин күшейтиўге қаратылған нәтийжели усылларды ислеп шығыў, мәмлекетлик ҳәм жәмийетлик шөлкемлер ушын тийисли қоллланбаларды таярлаў бүгинги күнниң әҳмийетли ҳәм кешиктириўге болмайтуғын ўазыйпаларынан саналады. Бул бағдарда төмендеги мәселелерди терең үйрениўимиз ҳәм оларға бәрқулла итибарлы болыўымыз талап етиледи.

Биринширен, бугин айырым Батыс мәмлекетлеринде бир жыныслы адамлар ортасындағы неке әпиўайы ҳәдийсеге айланды. Батыс турмыс тәризиниң бундай кери тәреплери базы бир ғалаба хабар қураллары арқалы тарқатылмақта ҳәм булар жетерли дәрежеде үйренилип атыр.

Екиншиден, белгили сиясаттаныўшы ҳәм философлардың пикиринше, ҳәзирги Батыс мәмлекетлериниң телевизиялық бағдарламалары ҳәм кинофильмлери жәҳән медиа базарының төрттен үш бөлегин ийелеген. Оның ғалабалық музыкасы мәниссиз ҳәм ғайры инсаный ҳәрекетлерден ибарат қосықлары, қызығыўшылықлары, аўқатланыў әдетлери ҳәттеки кийиниўлери пүткил дүньяда еликлеў объекти сыпатында көтерилип атырғанлығы, бундай процесслер тәсиринен бизиң халқымыздың мәдениятты, идеологиясы, әйемги философиялық көзқарасларына тийисли миллий өзлигимиз зыянланбақта.

Үшиншиден, ҳәзирги ўақытта ғалабалық мәдениятты айырым ўәкиллери тәрепинен әдепсизликти мәденият деп билиўи ҳәм негизги руўхый қәдириятларды менсинбестен ескилик сарқыты деп қараў менен байланыслы жағдайлар бүгинги раўажланыўға, инсан турмысы, шаңарақтың муқаддеслиги ҳәм жаслар тәрбиясына үлкен қәўип салып атырғанлығы бул мәселелерди үйрениўдиң актуаллығын билдиреди.

Елимиздиң айырым жаслары дүнья-мал табыў нийетинде жат журтларға кетип, ҳәр қыйлы диний ағымдағы топарға қосылып, нәтийжеде сана-сезими уўланып атырған жас жигит-қызларымыз ҳаққында ҳүжжетли видеороликлер көрсетилип халық арасында талықлаўға салынғанлығын бәрше көрди.

Егер биз бундай қәтелерге қарсы өз ўақтында қатаң ҳәм табанлылық пенен гүрес алып бармасақ, түрли зыянлы ағымлар жасларымызды өз ийримине тартып кетиўи ақыбетинде оларды ата-ана, шаңарақ, ел-журт алдындағы миннети ҳәм жуўапкершилигин ойламайтуғын тек бир күнлик өмир менен жасайтуғын адамсымақларға айланып қалыў мүмкинлиги ең қәўипли иллет саналады.

Жасларымыздың келешегине қәўип туўдыратуғын жат идеялардан қорғаўда тек халқымызды улығлайтуғын жөқары пазыйлетлер ғана емес, соның менен бирге оның раўажланыўына унамсыз тәсир көрсеткен, ески заманлардан қалып киятырған унамсыз әдетлер ҳаққында да ашық сөз етиўимиз тийис.

Глобалласыў процессиниң және бир өзине тән тәрепи, ҳәзирги дәўирде ол идеологиялық тәсир өткериўдиң оғада күшли қуралына айланып, ҳәр қыйлы сиясий күшлер ҳәм орайлардың мәплерине хызмет етип атырғанлығын саламат пикирлейтуғын ҳәр қандай адам билиўи анық. Миллий идея ҳеш қашан Ўатаннан тысқары тамыр атпайды ҳәм раўажланбайды. Ўатанның гүллеп жаснаўына хызмет етпейтуғын идея ҳеш қашан миллий идея бола алмайды. Демек, идея адам ойлаўының жемиси, ал миллий идеология болса миллеттиң, ой-пикирлериниң жемиси. Сондайақ, миллий идеология адам ҳәм жәмийет турмысына мазмун ҳәм мәнис бағыш ететуғын пикирлер жыйындысы. Солай екен миллий идеология Ўатан келешегин белгилеп беретуғын принциплерди өзинде бирлестирсе ғана күш-күдиретке айланады. Бүгинги күнде жәмийетимизде исбилерменлик, еркин экономикалық ҳәрекет кең раўажланып атырғанлығы, миллеттиң өзин-өзи аңлаўына, миллеттиң бирлесиўине алып келеди.

Ғәрезсизликке ерискеннен кейин ҳуқықларымызды, тилимиз, тарийхымыз, мәдениятымыз ҳәм қәдириятларымыз билиўге, миллий өзлигимизди аңлап алыўымызға қарсы қаратылған сиясатқа пүткиллей шек қойылды.

Жасларымыз ақыллы ҳәм физикалық жақтан саламат болып кәмал тапса ғана ертеңги келешегимиздиң айдынлығы кепилленеди. Ғәрезсиз ўатанымыз жоқары мақсет етип алған азат ҳәм абат ўатан, еркин ҳәм абадан турмысты жетилискен жақсы идеяларды турмысқа енгизе алатуғын жетилискен инсанлар ғана қура алады. Сол ушын жаңаланып атырған жәмийетимизде саламат әўладты тәрбиялаў, еркин пуқаралық жәмийетин дүзиў, руўхый-ағартыўшылық ислерин жоқары дәрежеге көтериў арқалы ҳәр тәреплеме жетилискен инсанларды тәрбиялап, кәмалға келтириўге айрықша дыққат қаратылған.

Руўхый ҳәм физикалық тәртиптен жетилискен, озық ойлы бәркамал әўладты тәрбиялаў тек ғана миллий мүтәжлик емес, ал пүткил мәмлекетлик әҳмийетке ийе мәселе, көп миллетли ўатанымызда туўылып өскен, тамыр жайған барлық туўысқан халықлар ушын бирдей мақсет болып есапланады. Бул көзқараста миллий ҳәм улыўма инсаныйлық қәдириятлар, бай руўхый мийрасларымызды ең жақсы дәстүрлери ҳәм де қәлиплесип атырған жаңа дәстүрлер бирлеседи, тәрбияның құдиретли қуралына айланады. Халқымыз нәсилин байытыў, руўхый ҳәм физикалық жақтан саламат әўладты тәрбиялаў процесинде шаңарақ мәмлекет ҳәм жәмийеттиң негизи болған кәмил инсан шахсы қәлиплеседи. Ўатанымыз бахытлы болған бәркамал әўлад, илим, тәрбия, мийнет арқалы қәлиплесип Өзбекстанның уллы келешеги жүзеге шығады.

Сол ушын жаңаланып атырған жәмийетимизде озық ойлы, билимли, саналы ҳәм руўхый жақтан жетилискен жасларды тәрбиялаў, еркин пуқаралық жәмийетти дүзиў, руўхый-ағартыўшылық ислерин жоқары дәрежеге көтериў арқалы ертеңги күнимиздиң айдын келешегине тийкар жаратып атыр. Усы өткен аз ўақыт аралығында мәмлекетимизде көп өзгерислер болып, жақсы нәтийжелер, уллы ислер әмелге асырылды. Бундай мәртебелер аңсатлық пенен алынғаны жоқ. Бүгинги абат, еркин турмыстың парахатшылық күнимиздиң қәдир-қымбатына жетиўимиз керек. Себеби, Өзбекстан жаслары дуньяда ҳеш кимнен кем емес, олар келешеги уллы елдиң бахытлы жаслары.

Әдебиятлар

1. И.Каримов «Жоқары мәнаўият-жеңилмес күш». 2008 йил.
2. Ш.М.Мирзиёев. «Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз». – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 488 б.
3. Н.Ансатбаев «Театр ҳәм актёр».2020 жыл.
4. ziyonet.uz

REZYUME. Жасларымызды миллий идеологиялар, руўхый ҳәм физикалық тәртиптен жетилискен жаслар менен тәрбиялаў ҳаққында сөз етидеди.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается воспитание молодёжи о национальных идеологиях, духовном и физическом воспитании.

SUMMARY. This article disckusses the education of the youth, about national ideologies of our bodies, spiritual and physical education.

SPORTCHILARNI SOG‘LIG‘INI MUSTAHKAMLASHDA JISMONIY TARBIYA GIGIENASINING USTUVOR YO‘NALISHLARI

R.Z.Berdimuratov- *o‘qituvchi*
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so‘zlar: sog‘lom turmush, harakatlar strategiyasi, jismoniy tarbiya, mashg‘ulot, sportchilar, innovatsion shakllar, psixofiziologik holat .

Ключевые слова: здоровая жизнь, стратегия действий, физическая культура, занятие, спортсмены, инновационные формы, психо-физиологическое состояние.

Key words: healthy life, action strategy, physical culture, class, sports men, innovative forms, psychophysiological state.

Respublikada oxirgi yillarda jismoniy tarbiya va sportni ommalashtirish, aholi o‘rtasida sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish, imkoniyatlari cheklangan shaxslarning jismoniy reabilitatsiyasi uchun zarur shart-sharoitlar yaratish hamda mamlakatning xalqaro sport maydonlarida munosib ishtirok etishini ta’minlash borasida izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Shu bilan birga, jismoniy tarbiya va sport sohasida aholi sog‘lig‘ini mustahkamlashga ko‘maklashadigan aniq dasturlarni amaliyotga joriy etish, yoshlarni sportga keng jalb qilish va ular orasidan iqtidorli sportchilarni saralab olish, sport turlari bo‘yicha yuqori natijalarni ta’minlaydigan mahoratli sportchilar bilan milliy terma jamoalarni shakllantirish va trenerlar uchun qo‘shimcha shart-sharoitlar yaratish zarurati mavjud. Mamlakatda yuksak madaniyatga ega bo‘lgan har tomonlama etuk hamda jismonan sog‘lom insonni shakllantirish maqsadida, aholining jismoniy tarbiya va sport sohasida malaka va bilimlarini orttirishga qaratilgan ustuvor yo‘nalishlarni belgilash, iqtidorli sportchilarni tanlab olish (selektsiya) jarayoniga innovatsion shakllar va usullarni joriy etish maqsadida jismoniy tarbiya va sport tizimini isloh qilishning 2025 yilgacha asosiy yo‘nalishlari, jumladan; jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug‘ullanayotgan aholining umumiy sonini 30 foizgacha, sport tashkilot va muassasalarida shug‘ullanayotgan yoshlarning umumiy sonini 20 foizgacha oshirish, davlat sport ta`limi muassasalarida trener va mutaxassislarning sifat tarkibi, xususan oliy ma`lumotli xodimlar sonini bosqichma-bosqich 80 foizgacha etkazish, joylarda yoshlar orasidan iqtidorli sportchilarni tanlab olish (selektsiya)ning samarali va shaffof to‘rt bosqichli; tashkilot tuman (shahar) hudud Respublika tizimini ishlab chiqish va joriy etish rejalashtirildi.

O‘zbekiston Respublikasi Jismoniy tarbiya va sport vazirligi tizimidagi sport maktablari o‘quvchi sportchilari o‘rtasida «Bolalar sport o‘yinlari»ni o‘tkazish orqali iqtidorli sportchilarni aniqlash va yoshlar terma jamoalariga zaxira yaratish hamda oliy ta`lim muassasalari talabalari o‘rtasida «Talabalar sport o‘yinlari»ni tashkil etish natijasida talabalarni sport bilan muntazam shug‘ullanishga jalb etish masalalari bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 24 yanvardagi PF-5924-son Farmoni imzolandi.

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 2 martdagi PF-5953-son Farmoni bilan tasdiqlangan 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini «Ilm, ma’rifat va raqamli

iqtisodiyotni rivojlantirish yili»da amalga oshirishga oid davlat dasturida belgilangan vazifalarning ijrosini ta’minlash, shuningdek jismoniy tarbiya va sport sohasida xalqaro standartlarga muvofiq kompleks bilimlarga ega malakali kadrlar tayyorlash sifatini yaxshilash, sportda ilm-fanni jadal rivojlantirish, yuqori malakali raqobatbardosh trener-o‘qituvchilar, mutaxassislar hamda ilmiy xodimlarni tayyorlash jarayonlarini yanada takomillashtirish maqsadida, Jismoniy tarbiya va sport vazirligi, Fanlar akademiyasi hamda O‘zbekiston Milliy olimpiya qo‘mitasining takliflariga binoan O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universitetining Farg‘ona filialini ochish, O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universitetining Sportchilarning texniktaktik, psixofiziologik holatini o‘rganish va tahlil qilish bo‘yicha maxsus ilmiy laboratoriyasi negizida O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti huzuridagi Jismoniy tarbiya va sport ilmiy tadqiqotlar institutini tashkil etish to‘g‘risidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 3 noyabrdagi «Jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish va ilmiy salohiyatni oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PQ-4877-sonli qarori tasdiqlandi. Albatta, yurtboshimizning mamlakatimizda jismoniy tarbiya va sportga qaratilgan say harakatlari e`tiborga loyiq. Bugungi kunda aholining barcha qatlamlarini jismoniy tarbiya va ommaviy sport bilan qamrab olish, mamlakatimizning barcha hududlarida jismoniy tarbiya va ommaviy sportning inson va oila hayotidagi muhim ahamiyati, uning jismoniy va ma`naviy sog‘lomlik hamda etuklikning asosiy shartlaridan biri ekanligini faol targ‘ib etish, yoshlarga o‘z qobiliyat va iste`dodlarini ro‘yobga chiqarishlari uchun zarur shart-sharoitlar yaratish, ular orasidan sport sohasida alohida iqtidor egalarini saralab olish va maqsadli tayyorlash tizimini takomillashtirish kabi masalalar tizimli asosdagi echimini kutmoqda. Ushbu qarorda bir qator dolzarb masalalar o‘z echimini kutmoqda, jumladan, oliy ta`lim sifatiga qo‘yiladigan xalqaro talablarga muvofiq jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish sohasidagi vazifalarni yuqori darajada bajarishga qodir malakali kadrlar tayyorlash, xizmatlar va sog‘lomlashtirish tarmoqlarini rivojlantirishning ilmiy-texnologik vazifalarini hal etish, ilg‘or xorijiy tajribadan foydalangan holda sport sohasiga yo‘naltirilgan ilmiy-amaliy tadqiqotlar olib borish va ilmiy ishlanmalarni amaliyotga tatbiq qilish, o‘quv va ilmiy loyihalarni amalga oshirish, ta`lim va ilmiy izlanishlar jarayoniga mutaxassislarni keng jalb etish maqsadida ishlab chiqarish va qayta ishlash sohalaridagi Respublika va xorijiy etakchi oliy ta`lim muassasalari hamda ilmiy markazlar bilan hamkorlik aloqalarini rivojlantirish, oliy ta`lim tizimiga zamonaviy ta`lim texnologiyalariga asoslangan o‘quv jarayonlarini joriy qilish bo‘yicha ilg‘or xorijiy tajribalarni tatbiq etish, jismoniy tarbiya va sport sohasi uchun kadrlar tayyorlash tizimi hamda ochiq axborot ta`lim muhitini rivojlantirishga ko‘maklashish kabi muhim vazifalar belgilab quyilgan. Shuningdek, 2020 yilning yakuniga qadar sport ta`lim muassasalari hamda sport turlari bo‘yicha federatsiyalar (uyushmalar) uchun bosma nashrlarni chop etish maqsadida «Jismoniy tarbiya va sport» nashriyoti va bosmaxona faoliyatini tashkil etish ko‘zda tutilgan.

Ushbu qarorda ko‘zlangan maqsad albatta bugungi kunda sport rezervlari sifatini oshirish, sportchilarning sog‘ligini asrash, sog‘lom dunyoqarashini, jismoniy, ma`naviy-intellektual salomatligini asrash, jismoniy salomatligini mustahkamlash to‘g‘risida doimiy g‘amxo‘rlik qilish masalalariga qaratilgan. Takidlab o‘tish joizki, O‘zbekiston Respublikasi ta`lim muassasalariga o‘qishga qabul qilish bo‘yicha davlat komissiyasi Jismoniy tarbiya va sport vazirligi hamda Sog‘liqni saqlash vazirligining takliflari asosida 2021/2022 o‘quv yilidan boshlab Toshkent tibbiyot akademiyasi, Toshkent farmatsevtika instituti va boshqa oliy ta`lim muassasalarida sport tibbiyoti, farmakologiyasi, reabilitologiyasi, psixologiyasi va dietologiyasi,

Toshkent tibbiyot akademiyasi hamda Andijon, Buxoro va Samarqand tibbiyot institutlari magistraturasida «Dietologiya» va «Nut-ritsiologiya» mutaxassisliklari bo‘yicha kadrlar tayyorlash yulga quyiladi.

Mamlakatimizda malakali sportchilarni tayyorlash tizimini takomillashtirish, sport mashg‘ulotlarini to‘g‘ri tashkil etishda sportchi va murabbiy, mutaxassislar faoliyatida «Jismoniy tarbiya gigienasi» fani ayniqsa ovqatlanish gigienasi keng ahamiyat kasb etadi, shunki olimlarning takidlashicha sportchilarning to‘g‘ri oziqlanishi va kun tartibiga rioya qilishi sportda yarim g‘alabani keltiradi deyilgan. Ushbu maqola mavzusidan kelib chiqib, so‘ngi paytlarda keng ommabop qo‘llanilib kelingan biologik faol qo‘shimcha maxsulotlar haqida qisqacha bayon qilishni jazm topdik. Dunyoda yuzaga kelayotgan ekologik nomutanosibliklar, har xil jismoniy va ruhiy stresslar organizmni kerakli tabiiy ozuqa moddalari bilan tegishli darajada ta’minlay olmayapti. Bu hol ayniqsa, o‘sish yoshidagi bolalar, homilador ayollar, bemorlar, og‘ir jismoniy mehnat qiladiganlar, sportchilar va

boshqalarda yaqqol ko‘zga tashlanmoqda. Shuning uchun har kim dastavval o‘zi yashab turgan sharoitda makro (oqsillar, yog‘lar, uglevodlar) hamda mikro (vitaminlar, mikro elementlar) nutrientlardan qancha kerakligini va ularning asosiy manbalari qaerdaligini bilib, ovqatlanishi ustidan doimiy nazorat olib borishi maqsadga muvofiq. Bu boradagi etishmovchiliklarni bartaraf qilish maqsadida hozirgi zamon biotexnologiyasi yutuqlaridan foydalanib, ehtiyojmand kishilar uchun zarur bo‘lgan vitaminlar, mineral moddalar hamda qator biologik faol moddalar majmuasidan tashkil topgan maxsus aralashmalar ishlab chiqarila boshlandi. Ular umumiy nom bilan biologik faol qo‘shimchalar deb yuritiladi. Biologik faol qo‘shimchalar aksariyat hollarda o‘simliklar-ning bargi, guli, ildizi va mevalaridan olinib, ularni tayyorlashda ba`zan bakteriyalar, mikroblar hamda ayrim hayvonlarning tana a`zolari va mineral xomashyolardan ham foydalaniladi. Biologik faol qo‘shimchalar inson organizmidagi fiziologik buzilishlarning oldini olish hamda sog‘lom balansni tiklash maqsadida ovqat ratsionini maqbul darajaga etkazish yoki organizmni zarur bo‘lgan foydali moddalar bilan to‘ldirish uchun mo‘ljallangan, tarkibida kelib chiqishi tabiiy yoki tabiiyga o‘xshash sun`iy biologik faol moddalar mavjud oziq-ovqat mahsulotlari hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. Almatov K.T. «Ulg‘ayish fiziologiyasi» o‘quv qo‘llanma M.Ulug‘bek nomidagi UzMU bosmoxonasi. T.2004 y. 165-168 b.

2. Sodiqov B.A «Yosh fiziologiyasi va gigienasi» o‘quv qo‘llanma Yangi asr avlodi 2009 y. 88-95

3. SPORT AND EXERCISE PSYCHOLOGY The Key Concepts Second Edition Ellis Cashmore First published 2002 This edition published 2008. Mazmunidan olindi.

4. Dokuchaeva G. N. «Biologicheski aktivnıe dobavki: zdorov`e serdechno-sosudistoy sistemı», Izd-vo «ENAS-kniga», Moskva, 2016 – 129 s.

5. Milovanov I. S. «Spravochnik biologicheski aktivnıx pishevıx dobavok: pisha dlya zdorov’ya», Izd-vo «Feniks», Rostov-na-Donu, 2014 – 320 s.

REZYUME. Ushbu maqola aholi o‘rtasida sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish, imkoniyatlari cheklangan shaxslarning jismoniy reabilitatsiyasi uchun zarur shart-sharoitlar yaratish hamda mamlakatning xalqaro sport maydonlarida munosib ishtirok etishini ta’minlash borasida izchil chora-tadbirlar amalga oshirishga qaratilgan.

РЕЗЮМЕ. Данная статья направлена на реализацию последовательных мер по пропаганде здорового образа жизни среди населения, созданию необходимых условий для физической реабилитации лиц с ограниченными возможностями и обеспечению достойного участия страны на международных спортивных площадках.

SUMMARY. This article is aimed at promoting a healthy lifestyle among the population, creating the necessary conditions for the physical rehabilitation of people with disabilities, and implementing consistent measures to ensure the country's worthy participation in international sports fields.

«ҒӘРИП-АШЫҚ» ДӘСТАНЫНЫҢ ҚӘЛИПЛЕСИЎИ ҲӘМ ҮЙРЕНИЛИЎ МӘСЕЛЕЛЕРИ

М.М.Есебаев – *филология илимлериниң докторы (PhD),*
үлкен оқытыўшы
Ажинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: достон, генезис, мотив, фольклор, вариант, бахши, жиров.
Ключевые слова: эпос, генезис, мотив, фольклор, вариант.
Key words: epic, genesis, motive, folklore, option, baksy, jirau.

Қарақалпақлар көп ғана қаҳарманлақ дәстанлар менен бир қатарда лиро-эпикалық дәстанларға ийе. «Ғәрип-ашық» дәстаны қарақалпақлар арасында әзелден кең таралып, оқылып, бақсылар тәрепинен атқарылып киятырған әдебий мийрасларымыздың бири. Дәстанда Орта Азия ҳәм Балқан бойы халықлар үлкен сүйиспеншилик пенен атқарып келеди ҳәм оны ортақ руўхый байлық ретинде ардақлайды. Бул дәстан азербайжан, түркмен, өзбек, қарақалпақ, грузин, армиян, қумық, қарайым, балқар, түрк, иран, араб, халықлары да өзлериниң миллий әдебий мийрасы деп санайды.

«Ғәрип-ашық» дәстаны қарақалпақлар арасында аўызша, китабий ҳәм қолжазба, көширме тағы басқа түринде таралып келген. Оның кең өрис алыўында басқа халықлардың да тиллик өзгешелиги, миллий мәденияты менен диний айырмашылықлары ҳеш қандай иркиниш етпестен, усындай яки ҳәр қыйлы атамаларда көп ғана шегараларды атлап өтип, үлкен территориялық аралықта жасап тарылып келеди. Сөз етилип отырған дәстанлардың шығысы қандай да бир тарийхый дәўирге барып тирелген ўақытта да, ол сол дәўирдиң жемиси болып қалмастан, усындай еле оннан кейинги дәўирдиң де жемиси болып есапланады. Өйткени тарийхый көринистиң өзгериўи менен адамлардың да сана-сезими де өсип өзгерип отырады. Турмысқа, дүньяға болған көзқараста өзгериске дуўшар болады.

Сонлықтан атқарыўшылар қандай да жәмийетлик дүзимди сүўретлесе де, өзлериниң, халықтың турмысын, сезимин, идеалын жырлайды. Ҳәр бир халықтың миллий психологиялық өзгешеликлери менен үрп-әдет, дәстүрлик белгилерине келсек, олардың ҳәр қайсысы өз алдына бир дәстан.

Сонлықтан ҳәр бир халықтың атқарыўшысы дәстанда тарийхый, ўақыт, талап еткен қатаң қағыйдаларға байланыслы сол халықтың жүрегиниң қәлеўи бойынша өзгерип, қосып алып дийдине жақынластырып отырады. Дәстан қаҳарманларының ўатанын излеў, қайсы халыққа тийисли екенлигин, қайсы заманда өмир сүргенин анықлаў бойынша айырым түркий халықларында изертлеп үйрениў бойынша бир қанша илимий, әмелий жумыслар алып барылды.

«Ғәрип-ашық» дәстанының үйренилиўи, изертлениў мәселелер недәўир ертеректе басланды. Сондай-ақ, дәстанның дөрелиў, таралыў дәўирине келгенде илимпазлардың ҳәр қыйлы пикирлерине дус келемиз. Мәселен, С.П.Толстовтың пикиринше, дәстанда Азербайжандағы «Шамахи», Сирияда «Халап» (Әлепшырўан), Түркияда «Диарбәкир» қалаларының ушырасыўы менен Шасәнемниң аты гезлесетуғын ўақытларын нәзерде тутып, дәстанды сол әтирапта XII-XIII, XIV әсирлерде дөреген деген жуўмаққа келеди. [1.7.]

Сондай-ақ, бул мәселе бойынша белгили рус саяхатшысы Н.Н.Муравьев Орта Азияға жасаған саяхатында жазып алған «Шах-Сәнем» дәстанының ең ерте заманларда дөреген ертеклик вариант болып, олар Хорезмде кең таралған [2.151-153.] - деп жазады. Усындай мағлыўматлар қарақалпақлар арасында таралған аңызларда мәселен, «Шаббаз» бурынғы (Беруний) қаласы «Ғәрип-ашық» дәстанларының дөрелиўинде тийкарғы орай болды деп есаплайды. Буннан тысқары қарақалпақлардың бир бөлеги жасаған жер Сырдәрьяның төменги ағысындағы Жанд қаласының XI әсирдеги ҳәкими (Пүткил Хорезмди жаўлап алған) Шах Малик ибн Әлийдиң тапсырмасы бойынша жыйнатылған аңызлардың бир шақабы делинген пикирлер де бар». [3.119] Усындай тарийхый мағ-лыўматларда көрсетилиўинше IX-XI әсирде Жент қаласына Хорезм патшасы Текештиң баласы Шах Маликти басшы етип қояды [4.337.]. Еледе дәстандағы айырым жер атамаларын, қала атларын ҳәм усындай географиялық орынларды еле де тереңирек үйренип көриўимиз керек. Дәстанның келип шығыўы жөнинде усындай пикирлердиң бири; Риза Кули хан Хидоят, 1851-жылы Хийўаға келгенинде ҳәм көрнекли алым Армени Вамбери [5.7.] Қоңырат әтирапында болған ўақ-ларында да жазып алаған вариантында ашықларды бир-бирине қосыла алмай, трагедиялық жағдайда өледи деп көрсетеди. Бул дәстан түркмен халқында да кең орын алады.

Бул дәстан бойынша түркмен әдебиятының классиги Андалиб (Нурмуҳаммед Ғариб) тәрепинен дөретилген дәстан деп тастыйықлайды. Пофессор Гамад Араслының пикиринше дәстан Ғәрип атлы атақлы Табриз шайыры тәрепинен XVI әсирде дөретилгенин айтады. Академик В. В. Радлов жазып алған «Ашық-Ғәрип» түрклери деп аталған версиясы бастан аяқ қосық пенен жазылған ҳәм тили жүдә әпиўайы халықтың сөйлеў тилинде қурылған. «Ғәрип-ашық» дәстанының түркмен версиясын көп изертлеген көрнекли илимпаз Халық Короглы, азербайжанлы профессор М.Г.Тахмасиблар изертледи. [6.120]

М.В.Лермонтов жазып алған «Ашик-Кериб» ин изерлеўши илимпаз С.А.Андреев Кривичлар «Ғәрип-ашық» дәстанының Хорезмде Сырдәрьяның төменги ағымында огузлар группасында дөрелип, кейинирек Балқан ҳәм Киши Азияға өткен» [7.107-115] деген пикирди айтады. В.М.Жирмунский ҳәм Х.Т.Зариповлар «Ғәрип-ашық» ты огузлардың «Китаби Дидам Қорқыт» дәстанынан кейин Сырдәрья әтирапында дөрелген, соның даўамындай яки соған уқсас дәстан -деп көрсетеди. [8.120]

Бул жағдайлардың бәри де дәстанның жүдә ерте заманларда ертек тийкарында пайда болып соң дәўирлер өтип, XVI әсирлерде қәлиплесип, халқымыз арасында тарала баслағанынан дәрек береди.

Халық Короглы дәстандағы Шаббаз ханды тарийхта белгили адам болғанлығына тоқталып: «Как видно из текста дастана, вероятно, Шаббаз историческая личность, прошедший процесс фольклоризации. Имеется в виду тот самый знаменитый шах Габбас Серфевидов (1587- 1629), ставший по истине легендарным после своей смерти» [9.91-93.] – деп көрсетеди. Бул дәстанды арнаўлы азербайжан версиясы бойынша илимий тийкарда изертлеў жүргизген профессор Г. Араслы аты менен байланыслы еди. Оның исин даўам еттирген илимпаз С. Якубованы көрсетсек болады. Себеби ол «Ғәрип-ашық» дәстанын басқа миллий версиялары менен салыстырмалы үйренип шықты ҳәм жүдә баҳалы монография жазды. Оның илимий мийнети жуўмағы бойынша дәстанның пайда болыў дәўирин анық белгилейди. Мысалы: С.Якубова «Ғәрип-ашық» дәстанының пайда болыў дереклерин үйрене отырып, қатнасы бар тарийхый дәўирлерди, ўақыяларды жуўмақластырып, өзинен бурынғы дәстанды изертлеўшилердиң әсиресе профессор Г. Араслының пикирин басшылыққа ала отырып, «Ғәрип-ашық» дәстанының XVI әсирде дөрелгенин ҳәм дәстанның дөрелиўиниң Ғәрип атлы Тәбриз шайырдың исми менен байланыслы екенин көрсетеди. Автордың изертлеўлери нәтийжесиндеги төменги илимий жуўмағын толық қуўатлаўға болады: «Ғәрип-ашық» ҳаққындағы ҳәр қыйлы дәстанларда теңеў ҳәм салыстырып көриў дәстанның тийкарғы версиясының пайда болған жери, Балқан бойы ҳәм киши Азия болады деген жуўмаққа келеди. [10.282.] Демек соннан жуўмақ шығарыўымыз мүмкин, Орта Азия ҳәм Балқан бойы халықларының арасында әсирлер даўамында дослық ҳәм тығыз мәдений байланыстың болыўы нәтийжесинде кейинирек дәстан Орта Азыялық негизде тарқалады. Бул дәстандағы образлар бәринде бурын түркмен орталығында, оннан кейин өзбеклерде, қарақалпақларда, уйғырларда өзиниң раўажланыўына ийе болды.

«Ғәрип-ашық» дәстанын 1990-жыллардың бержағында Түрклер изертлеп, үйренип атырғанын интернет материаллары арқалы көремиз. Мысалы, *Turk Dunyası Incelemeieri, Sayı I, izmir 1996, ss.43-57. Nerin KOSE Aiimcan INAYET аворлығында «Asık Garibin Turkmen ve uygur varyantlari uzerine»* деген үлкен мақала жәрияланған онда Түркмен ҳәм Уйғур версияларын үйренген. Сондай-ақ, 2014-жылы *International Journal of Language Academy, ISSN: 2342-0251, Volume 2/3 Autumn, 337/350, журналында Mehmet Emin Bars авторлығында «Asik Garip Hikauesinde Ask-Asik-Sevgili»* деген мақалсы жарық көрген. Және усындай мақалалардың бири *2018-жылы TIDSAD Turk Islam Dunyası Sosyal Arastırmalar Dergisi, деген журналда «Asık garip hikayesinin yeni bir nushasi uzerine»* деген мақалалары жәрияланып атыр. Демек биз жоқарыда көрсеткен айрым халықларда «Ғәрип-ашық» дәстанының өзлериндеги вариантлары менен басқа халықлардағы версиялары менен салыстырып үйренген ҳәм ҳәзирги күнде де үйренип атырғанлығын көремиз.

Тийкарынан қарақалпақ фольклортаныўында қаҳарманлық ҳәм тарийхый қаҳарманлық дәстанлар көбирек изертлеў объектине алынып изертленди. Сондай-ақ, социаллық турмыс мәселелерин сөз етиўши дәстанлар да аз изертленип атыр, еле де изертлеўди күтип турған дәстанларымыз көп. Ашықлық дәстанларды изертлеп үйрениўде бизиң фольклористикамыз изде қалып киятыр. Соның ишинде «Ғәрип-ашық» дәстаны да қарақалпақ фольклортаныўында арнаўлы үйренилмеди. Айырым илимий пикирлер бар мәселен Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, А.Бегимов, Х.Тәжимуратов, Қ.Мақсетов, А.Алымовлардиң мийнетлери бар. Филология илимлериниң кандидаты А.Алымовтың «Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанлары», «Қарақалпақстан» баспасынан 1983-жылы шыққан жақсы илимий мийнети бар. Бул мийнетте ҳәр бир ашықлық дәстанларға тоқтап өтилген, жақсы мағлыўматлар бар. Деген менен бул арнаўлы үйренилди деген сөз емес. Жуўмақлап айтқанда, усындай арнаўлы изертлеўди күтип турған дәстанларымыз оғада көп.

Әдебиятлар

1. Қарақалпақ фольклоры көп томлық XIV том, Ғәрип-ашық, Саятхан-Ҳәмире дәстанлары, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис-1985. 7. б.
2. Муравьев Н.Н. «Путешествие в Туркмению и Хиву…» (ч. I, М., 1822, стр.152-153).
3. Алымов А. Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанлары «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис-1983. 119.б.
4. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. Қазақстан ССР-ның «Ғылым» баспасы, Алматы. 1987. 337. б.
5. Қарақалпақ фольклоры көп томлық XIV том, Ғәрип-ашық, Саятхан-Ҳәмире дәстанлары, «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис-1985.7.б.

6. Алымов А. Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанлары «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис-1983. 120.б.
7. Андреев-Кривич С.А. Лермонтов. Вопросы творчества и биографии. Изд. Акад. Наук СССР, М., 1954, стр. 107-115.
8. Алымов А. Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанлары «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис-1983. 120.б.
9. Короглы Х. «Шасанем и Гариб, народный дастан», М., 1955, стр. 91-93.
10. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. Нөкис «Билим» баспасы 1996. 282. б.

РЕЗЮМЕ. Қорақалпоқ халқ достонининг «Ошиқ Гариб» асарининг келиб чиқиши ва тарихий манбалари ўрганилади. «Ошиқ Гариб» достонининг эволюцияси Ўрта Осиё ва Балқан халқ вариантларини қиёслаш йўли билан ўрганилади.

РЕЗЮМЕ. Изучены происхождение и исторические источники каракалпакского народного эпоса «Гарип-Ашик». Эволюция эпоса «Гарип-Ашик» изучается путем сравнения среднеазиатского и балканского народных вариантов.

SUMMARY. The origin and historical sources of the Karakalpak folk epic "Garip-Ashik" are studied. The evolution of the epic "Garip-Ashik" is studied by comparing the Central Asian and Balkan folk versions.

ОРАЗБАЙ СӘТБАЕВТЫҢ ҚОСЫҚЛАРЫНДА ЎАТАН, ТУЎЫЛҒАН ЖЕР ҲӘМ ЕЛ-ЖУРТ ҲАҚҚЫНДАҒЫ КЕШИРМЕЛЕРИ

С.У.Файзуллаева – *оқытыўшы*
Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты
Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: лирик кечинма, поэзия, лирик қаҳрамон, шеър, ички форма.
Ключевые слова: лирическое возбуждение, поэзия, лирический герой, стихотворение, внутренняя форма.
Key words: lyrical excitement, poetry, lyrical hero, poem, inner form.

Ҳәр бир көркем сөз дөретиўшиси, шайыр яки жазыўшы дәслепки ҳәўескер пайытында-ақ, көркем шығарма дөретиўдеги ең туңғыш темасы оның туўылған жерине, Ана Ўатанына болған сүйиспеншилигинен басланады. Бул оның дөретиўшилик мәжбүриятынан емес, ал туўылған жердиң инсан кеўлине бағышлайтуғын жыллы сезимлери, сүйиўшилигинен пайда болатуғын кеширмелери негизинде тәбийий жүзеге шығады. Белгили сөз устасы, шайыр Дж.Байрон (1788-1824) «Ким өз журтын сүймесе, ол ҳеш нәрсени сүйе алмайды», ал рус жазыўшысы М.Е.Салтыков Щедрин (1826-1889) Ўатан ҳаққында: «Ең әҳмийетлиси, Ўатанға муҳаббатың, муҳаббатың ҳәм және муҳаббатың! Усы муҳаббат саған сондай күш-қуўат береди, қалған ҳәмме нәрсениң шешимин аңсат таба аласаң» деген еди. Ўатансүйиўшилик белгили бир халықтың өзине тән болған миллий өзиншелиги емес, барлық халықлардың ең ҳасыл перзентлерине тән болған, улыўма инсаный қәдириятлардың бири есапланады. Әдебияттаныўдың туңғыш мийнети болған Аристотельдиң (б.э.ш.384-322) «Поэтика» мийнетинде тилге алынған Гомердиң (б.э.ш. IX-VIII әсирлер) «Илиада» (Троя) ҳәм «Одиссея» сыяқлы дәстанларында Ўатан ушын ислениўи керек болған ең уллы хызметлер инсаниятқа мәлим болған дәслепки көркем сөз үлгилеринде көркем баян етиледи.

Ҳиндлердиң «Маҳабҳарата» (б.э.ш.IX әсир) ҳәм «Рамаяна» (б.э.ш. VII-VI әсирлер) дәстанларында, қырғызлардың «Манас» дәстанында, түркменлердиң «Гөруғлы» дәстанында, қарақалпақ халқының «Алпамыс», «Қырқ қыз», «Ер Шора» ҳәм басқа да халықлардың фольклорлық дөретпелериниң баслы темасы Ана Ўатан пәраўанлығы ҳәм оның тынышлығы мазмунына қурылған. Көркем шығарманың баслы темасы болған ўатансүйиўшилик идеялары бүгин пайда болған түсиниклерден емес.

Инсаният цивилизациясы басланған алғашқы дәўирлерден-ақ бул темада арналған шығармалар мың сан. Бизиң заманымыз көркем сөз дүньясының да гөнермес темаларының бири Ўатан екенлиги ҳәр бир халықтың дөретиўшилери мысалында көриўимиз мүмкин.

Теодор Драйзер (Америка), Луи Арагон (Франция), Генрих Манн (Германия), Рабиндранат Тагор (Ҳиндстан), М.Горький, М.Шолохов (Россия), Ш.Айтматов (Қырғызстан) М.Әўезов (Қазақстан), А.Қадирий (Өзбекстан), И.Юсупов, Т.Қайыпбергенов (Қарақалпақстан) сыяқлы жазыўшы-шайырлар Ўатан темасына жаңаша жантасыўлар ислеп, «ески» мазмунды жаңа формалар менен байытады ҳәм жүректен шыққан кеширмелерин Ўатан туйғысына бағышлайды. Ҳәзирги қарақалпақ поэзиясында шайырлар дөреткен лирикалық шығармаларында лирикалық қаҳарманның Ўатан ҳаққында гә сүйсинип, гә күйинип, гә налынып атырғанлығын көриўимиз мүмкин. Ҳәзирги қарақалпақ поэзиясының раўажланыўына елеўли үлес қосып киятырған шайырлардың бири Оразбай Сәтбаев (1955) болып табылады. Шайырдың «Дәслепки қар» (1988), «Ай сығалайды» (1992), «Дөңбекшиген дүньясаң» (1995), «Тырналар» (1997) атлы поэзиялық топаламлары басылып шықты. Дүнья жүзилик әдебий мийрасларынан «Европа ҳәм океания» халық ертеклерин қарақалпақ тилине аўдарды. Шайырдың туўылған жер ҳәм ел-журт ҳаққындағы қосықларын оқып қарағанымызда оның Ўатанды жырлаўдың дәстүрий формаларынан өзгешерек жол таңлағанлығын көремиз. Мәселен, «Қаракеңлик» қосығында Ўатанның, елдиң гөззаллығын, тилге қонымлы тәреплерин мақтаў етип толып таспайды керисинше, елиниң алға қарай раўажланыўға қәдем қоймай өзгериссиз жасап атырғанлығына ишлей қыйналады.

Өмир жолы белес-белес,
Айт, нелерди көз көрмейди,
Ҳәмме нәрсе өзгерсе де,
Қарақалпақ өзгермейди.

Қанша аўыр келседағы,
Тәрезеде баҳа тасы,
Лекин, ҳасла өзгермейди,
Қарақалпақтың ўаҳаҳасы.

Тарлық ийти қаўсадағы,
Бул елатта бәри кеңлик,
Басына тас жаўсадағы,
Өзгермейди қаракеңлик [1.13].

Қосықты оқыўшы бир оқығанда шайырдың өз елин мақтап атырғанға уқсатады. Солай, қабыл етилиўи де мүмкин. Бирақ шайырдың ишки кеширмесине тереңирек үңилетуғын болсақ, ол халқының өзгермеслигинен кеўли толып, разы болып атырғанға уқсамайды. «Өмир жолы белес-белес,\\ Айт, нелерди көз көрмейди» – шайыр қарақалпақ халқының тарийхына штрих таслаған сыяқлы оның өтмиште көп қыйыншылық, азап-ақырет шеккенлигин уқтырмақшы болады. Ал, өткенде алған қәтеликлеринен сабақ шығармай өзгермегенлигине налынады. «Тарлық ийти қаўсадағы, \\ Бул елатта бәри кеңлик, \\ Басына тас жаўсадағы, \\ Өзгермейди қарекеңлик».

Шайырдың қосық қатарларын оқып ирониялық мазмун бар екенлигин сезиў мүмкин. Жоқшылық басларына тас жаўып атырса да қарақалпалпақ халқының өзгермес жигерин шайыр мақтап турғанға уқсайды да, бирақ бул кеўилсиз жағдайларды болдырмай, алдын алыўды ойламаған халықтан наразы екенлигин аңлаў мүмкин. Шайыр елдиң тиришилеў болыўын, мийнет етиў арқалы жақсы минез-қулыққа ийе болыўға, өзгериўге шақырып атырғандай көринеди. «Ол (О.Сәтбаев–С.Ф.) турмыстағы кишкене бөлекшелерден-ақ үлкен социал-жәмийетлик жуўмақлар шығарып, оқыўшыларға терең ой салыўға, усы арқалы ҳақыйқатлық, ҳадаллық, жоқары адамгершилик, меҳир-муҳаббат идеяларын алға сүриўге умтылады» [2.142-143].

Шайырдың «Тырналар» қосығында сөз мәниси аўыстырылмастан, туўрыдан-туўры Елиниң Арал теңизи себепли аўыр ҳәсиретке түсип атырғанлығын жырлайды. Шайыр ишки кеширмелерин бериўде қосыққа сондай ишки форма таңлайды ол тәбият ҳәдийсеси ҳақ-қындағы кеширмени тәбият ағзасы тырналарды көркем деталь сыпатында пайдаланып, олар менен руўхый сәўбет қурады. Жанландырыў арқалы шайыр тырналар менен Аралдың қурып питиўи ҳаққындағы дебдиўлерин бөлиседи.

Тыррыў-тыррыў тырналар,
Тыррыўласқан тырналар,
Әмиў жетип Аралға,
Қашан толар жылғалар?

Тыррыў-тыррыў тырналар,
Тыррыўласқан тырналар,
Аралымыз көз жумса,
Барлық нәрсе қум қабар.

Шайыр бул қосығында тек ғана Арал машқаласын көтерип қоймастан, теңиздиң қурыў апатшылығы елге де аўыр ақыбетлердиң алып келиўинен қайғыға түседи. Лирикалық қаҳарман тырналардың елден кетиўин жақсылыққа жорымайды.

Айтып кетиң тырналар,
Бул журт қашан нурланар?
Сизлер узап кеткенде,
Кеўлимизде муң қалар.

Тыррыў-тыррыў тырналар,
Тыррыўласқан тырналар,
«SOS! Тез жәрдем!» дабылын,
Биз болмасақ ким қағар? [3.5]

Шайыр Арал машқаласын тек ғана қарақалпақ халқының машқаласы деп қарамайды. Бул дүнья жәмийетиниң тәбийий апаты екенлигин, оның аўыр ақыбетлерин сапластырыў ҳәм алдын алыў зәрүрлиги пүткил инсаныяттың алдындағы машқалалардың бири екенлигин уқтырады. Сонлықтан халықаралық «Жәрдем сораў» сөзи болған «SOS» [4] термининен өз қосығында пайдаланады. SOS Морзе кодындағы айрықша жағдай сигналы болып табылады.

Тырналарға мүрәжәәт етиў, оның менен Ана тәбияттың жоғалтыўлары ҳаққында сәўбет қурыў, олардың ел ишинде жасаўы елдиң берекети деп билиў шайыр И.Юсуповтың «Тырналар» қосығында да ушыратамыз.

Әл ҳаўада қанатларын талдырып,
Жат мәнзилге сапар шеккен тырналар,
Айралық дәртинде бизде қалдырып,
Шадлығымды алып кеткен тырналар.
Таңларым оянбас толқын сестинен,
Қайлардан аларман ондай күшти мен?
Дузлы шаңғыт көмген көллер үстинен,
Бул жағысқа түспей барар тырналар [5.197].

Арал апатшылығы арқалы елдиң басына түсетуғын ақыбетлер еки шайырдың да тыныншын алады. Елге берекет дарытқан Аралдың қурыўы пүткил еллер ушын аўыр ақыбетлерди алып келиўин ишки кеширмелеринде сезинеди. Олардың қосықларында ишки кеширмелер тәбияты уқсас келеди. Буны қосық дөретиўде шайырлар тәрепинен таңланған ишки формалардың сәйкес келетуғынлығы менен дәлиллесек те болады.

Жуўмақлап айтқанда, Ўатан, туўылған жер, заман ҳәм ел-журт ҳаққындағы кеширмелер ески тематикалық бағдарлар болғаны менен ҳәзирги қарақалпақ шайырлары дөретиўшилигинде жаңа поэтикалық формаларда жаңаша лирикалық кеширмелер тийкарында берилиўи анықланады. Шайырларымыз заман ҳәм дәўир заңлары шеңберинде туўылған жер ҳәм туўған ел ҳаққында қәлберинде пайда болған кеширмелерин ашықшасына, керек жеринде батыллық пенен жырлай алғанлығына гүўа боламыз.

Әдебиятлар

1. Сәтбаев О. Ай сығалайды. (Қосықлар ҳәм поэма). – Нөкис: 1992. – Б. 13.
2. Turdıbaev Q. «Ǵa'rezsizlik da'wirindegi qaraqalpaq poeziyası». – No'kis: 2011. – B. 142-143.
3. Сәтбаев О. «Тырналар». Қосықлар ҳәм поэмалар. – Нөкис: 1997. – Б. 5.
4. U.S. Navy, Bureau of Naval Personnel, *Radioman 3 & 2*, NAVPERS 10228-B, Washington, D.C.: U.S.G.P.O., 1957, pp. 135, 177, 402.
5. Юсупов И. «Ўатан муҳаббети». Қосықлар. – Нөкис: 2016. – Б. 197.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада шоир О.Сатбаевнинг шеърларида ватан ва эл-юрт ҳақидаги кечинмаларнинг берилиш усуллари, ўзига хослиги очиб берилган. О.Сатбаевнинг шеърларидаги лирик қаҳрамон ватанни ўзгача севади. Шоир ижодида кечинмалар турли ҳил деталлар асосида бадиий ифода этилади.

РЕЗЮМЕ. В данной статье в стихах поэта О. Сатбаева раскрываются пути и своеобразие переживаний о родине и стране. Лирический герой стихов О. Сатбаева любит свою Родину. В творчестве поэта переживания художественно выражены на основе различных деталей.

SUMMARY. In this article, in the poems of the poet O. Satbaev, the ways and originality of feelings about the homeland and country are revealed. The lyrical hero of O. Satbaev's poems loves his Motherland. In the poet's work, experiences are artistically expressed on the basis of various details.

И.ЮСУПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ПОЭТИКАЛЫҚ ТИЛИ

Г.Өтепбергенова - *ассистент оқытыўшы*
Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты
Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: бадиий тил, поэтик тил, поэтик образ, троп, метафора, эпитет.
Ключевые слова: художественный язык, поэтический язык, поэтический образ, троп, метафора, эпитет.
Key words: artistic language, poetic language, poetic image, trope, metaphor, epithet.

Жас әўладтың руўхый дүньясын байытыўда көркем әдебияттың әҳмийети оғада уллы. Халқымыздың руўхый ғәзийнесине айрықша үлес қосқан шайыр И.Юсуповтың бай әдебий мийраслары бүгинги заманласларымыздың руўхый дүньясын жетилистириўде, көркем-эстетикалық талғамын оятыўда айрықша әҳмийетке ийе. Себеби, Шығыс ҳәм Батыс поэзиясының ең жақсы дәстүрлерин өзинде синтезлеген шайыр поэзиясы инсанның руўхый–интеллектуал дәрежесин жетилистириўши улыўма инсаныйлық қәдириятлар қатарынан орын алады**.** Шайыр дөретиўшилиги белгили дәрежеде үйренилди, бул бойынша арнаўлы илимий жумыслар исленди.

Шайыр шығармаларының поэтикалық тилин тереңнен үйрениў, ондағы дәстүрий ҳәм оригинал сүўретлеў усылларын үйрениў әдебияттаныў илиминдеги күн тәртибиндеги мәселелердиң бири болып қалмақта.

Шығарманың эмоциональ-эстетикалық тәсиршеңлиги көркемлеў қураллары ҳәм усылларының жәрдеминде жүзеге келеди. Ҳәр қандай шығарманың көркемлик қунын баҳалаўда көркемлеў қуралларының хызмети, шығарма пүтинлигинде тутқан орнын үйрениў әҳмийетке ийе.

Шығарма формасын изертлеўде көркемлеў қураллары ҳәм усылларының мазмунға қатнасын да талқылаў зәрүрлиги туўылады. Белгили рус илимпазы М.Поляков троплардың шығармадағы әҳмийети туўралы «…поэзияда фигуралар ҳәм троплардың жәрдеминде сөздиң ишки формасы пайда етиледи» [3:206]-деп көрсетеди. Троплар сөйлеў тили байлығының ҳәм көркем дөретиўшиликтиң дереги есапланады. «Троп (грекше tropos - басқа бир нәрсеге айланыў деген мәниде) көркем шығармада бир нәрсени сәўлелендириў ушын сөзлердиң өзиниң түпкиликли мәнисинде емес, ал көшпели мағанада қолланылыўы. Әдебиятта троптың метафора, метонимия, синекдоха, аллегория, литота, гипербола, символ ҳәм т.б. түрлери бар». [1:219]

Көркем сөз ийелери турмыс ҳақыйқатлығын көркем ҳақыйқатлыққа айландырыўда көркемлеў қуралларынан да өнимли пайдаланады. Көркемлеў қуралларының жәрдеминде шығарманың эмоциональ-эстетиклық тәсиршеңлиги тәмийинленеди. Көркем шығармада сөз туўра яки аўыспалы мәниде қолланылады. Егер шығарма тилинде сөз туўра мәнисинде емес, ал аўыспалы мәниде қолланылған болса ол көркемлеў қуралы, ямаса троп есапланады. Мысалы:

Исбилермен деген сырлы илимди,
Иске салып көзин тапсаң ***булақтың…*** [5:8]
Шақыр ***Инвестиция деген апаңды****,*
Енгиз өндириске жаңалықларды. [5:18]

Бул мысалларда көркемлеў қуралларының айрықша түри болған метафора қолланылған. Биринши мысалда қолланылған «булақ» сөзи өзиниң туўра мәнисинен аўысып, пәраўан ҳәм абадан турмыстың дәреги мәнисине көшкен ҳәм шайырдың айтажақ пикирин еле де көркемлеген.

Бул метафора улыўма поэзия тилине тән есапланады, поэзияда булақ жақсылықтың жақсы қубылыслардың ҳәм затлардың дәреги сыпатында қолланыўы қәлиплескен. Буннан көркемлеў қураллары автордың өскен орталығы, өзине шекемги әдебий дәстүрлер менен байланыслы да қолланылатуғынлығы көринеди.

Екинши мысалда тек ғана И.Юсупов поэзиясына тән жаңа метафора («Инвестиция деген апаң») қолланылған. Бул жаңа метафора пикирди көркемлеў, эмоциональ тәсиршеңликти арттырыў менен бирге оқыўшының айрықша дыққатын тартады. Қосық мазмунының өткирлигин күшейтип, оған дәўир руўхын сиңирген, дәўирге тән жаңа қубылысларды, сиясий-экономикалық шараятларды да сәўлелендире алған. Шайырдың «Доллар» қосығы оқыўшыға терең ой саларлық мәниге ийе. Базар экономикасына өтиў дәўириндеги сиясий-жәмийетлик ҳәм экономикалық қубылыслардың адамлар психологиясына тийгизип атырған тәсири олардағы әдеп-икрамлылық нормаларының бузылыў ҳалатларына дыққат аўдарады.

Мысалы:

Кимлер байып, кимлер банкрот болып,
Дүнья ҳәзир **бизнес ышқында** жанар.
…Ашкөз дүньядағы көп урысларды,
«Доллар саўашы» деп атаса болар. [5:7]

Лирикалық қаҳарман дүнья базарында товарлардың доллар менен баҳаланыўына емес, ал инсан баласының қуўанышы менен қайғысы да, ҳәттеки, оның тәғдири де доллар ныркы менен өлшенип атырғанынан күйинеди. Шайыр өз оқыўшыларына усылай ой таслайды, заманға сай жаңа ҳәм әҳмийетли мәселелерди ортаға қояды. Оның усындай гүйзелислери, қосықтың мазмуны метафоралар жәрдеминде еле де күшейтилген. Қосық қатарларында шайыр тәрепинен поэзия тилинде бурын қолланылмаған жаңа «бизнес ышқы», «доллар саўашы» метафоралары қолланылған. Шайырдың «Бул самалдың еспейтуғын жери жоқ» деп аталған қосығында айырым адамлар характерине тән өсекшилик, ғыйбаткешлик иллетлери әшкараланады.

Өсек сөз дегениң **ызғырық самал,**
Бул **самал**дың еспейтуғын жери жоқ.
…Ғыйбат өз **зәҳәрин** иширсе езип,
Инсан кеўлин **ғаплет думаны** басар,
…Еркеклер бар **ғыйбат отын** үрлесе,
Ҳаял заты оған ерисе алмас. [5:39-40]

Жағымсыз ызғырық самалдың адамның пүтин денесин титиркендиретуғыны сыяқлы, өсек сөз де турмыста тез жайылып, адамларға мораллық жақтан унамсыз тәсир жасайды. Шайыр лирикалық қаҳарманның бундай руўхый дүньясы пәс, кеўил дүньясындағы уллы нийетлердиң орнын күншиллик ийелеген адамларға байланыслы толғанысларын бериўде «ызғырық самал», «самал», «зәҳәр», «ғаплет думаны», «ғыйбат оты» метафораларын пайдаланған. И.Юсупов пикир туйғыларын аўыспалы мәниге қурыўда, лирикалық мазмунды жүзеге шығарыўда улыўма халық тилинде ҳәм поэзияда қәлиплескен көркемлеў куралларынан да утымлы пайдаланады. Көркем әдебиятта, соның ишинде, поэзияда троплар көп қолланылады. Поэзияда тез-тез ушырасып туратуғын гүл, бүлбил, күн, түн, ай сыяқлы дәстүрий поэтикалық образлар негизинде троплар хызметин атқарады. Бул троплар И.Юсупов лирикасында да өзиниң көркемлик қунын жоғалтпайды, керисинше, жаңа поэтикалық мазмун менен байытылып қолланылады. Рус алымы В.Виноградов «Поэтика көркем дөретиўшиликтеги формалар, түрлер, көркемлеў қураллары ҳәм усыллары ҳаққында илим» [2:159] деп жазған еди. Ал, уллы алым В.М. Жирмунский де троплар ҳаққында сөз ете отырып оны поэтиканың бир бөлими сыпатында баҳалайды. [4:30]

Көркем шығармада зат яки қубылысты екинши бир предмет яки қубылыс пенен салыстырып сүўретлеў теңеў деп аталады.

Теңеўлер жәрдеминде ой-пикирдиң образлылығы, эстетикалық тәсиршеңлиги тәмийинленеди. Теңеў – троптың әпиўайы, дәслепки түри болып, екинши бир нәрсениң белгилериниң жәрдеминде басқа биреўиниң белгилерин анықлаў мақсетинде еки қубылыс жақынластырылады.

Дүнья – **бузық уясындай ҳәрреңиң,**
Көргиң келмегенди базда көрер көз. [5:3]

Шайырдың «Еки сөз» деп аталған шығармасынан алынған бул қатарларда лирикалық қаҳарманды тек бизиң елимиздеги емес, ал дүнья жүзиндеги халықаралық жағдай қәўетерге салады. Бул қосықтың мазмуны пүткил дүньяға тынышлық ҳәм татыўлық тилеўге қаратылған. XX әсирдиң ақырында мәмлекетлер ара келиспеўшиликлердиң келип шығыўы, айырым кимселердиң тынышлықты бузыўға қаратылған бузық нийетлерине байланыслы лирикалық қаҳарманның тәшўишлери, кеўил сарайындағы дағдарыслы ойлары сәўлеленген.

Дүньядағы қәўетерли қубылысларды образлы сәўлелендириў ушын дүньяны «бузылған ҳәрре уясына» теңейди. Билип-билмей ҳәрреңиң уясы бузылса, ондағы ҳәррелердиң тынымсыз ғаўлап, өз душпанынан жан таласа өш алыўға кирисетуғыны тәбият қубылыслары арқалы белгили. Мине, усындай әпиўайы тәбийий көринисти шығармада пүткил дүньялық машқаланы бериў ушын пайдаланып, шығарманың көркем-эстетикалық тәсирин күшейте алған. Шайыр өз жәмийетиниң алдынғы қатардағы саналы бир ағзасы сыпатында өз халқының ғана емес, ал Жер жүзиндеги ҳақ нийетли инсаныяттың тынышлығын тилейди, дослығын жырлайды, олардың қуўанышы менен қайғысын ортақласады.

«Метонимия грек тилинен алынып қайтадан атаў деген мәни аңлатады. Сөздиң аўыспалы мәнисине тийкарланған троплардың бир түри. Метонимияда сүўретленип атырған зат ямаса ўақыя басқа ат пенен қайта аталады». [1:129]

Бул **«көккағаз»** шытырласа қай жерде,
Журт қулағы ербең етип алаңлар. [5:6]

Бул қатарларда метонимия арқалы пикирдиң образлылығы еле де күшейтилген. «Көккағаз» дың шытырлаўы менен журт қулағының ербең ете қалыўы арқалы доллардың социал-экономикалық турмысымызда әҳмийетиниң жоқарылап кеткенлиги, адамлар арасындағы

қарым-қатнас нормаларының да доллар нырқы менен өлшенип атырғанлығы ҳаққында мазмун көркем сәўлеленген.

Синекдоха – грек тилинен алынып, уқсатыў мәнисинде. Көркем шығармада бир пүтинниң орнына оның бир бөлегин алып сүўретлеў қуралы. Синекдоха предметлер арасындағы муғдарлық, санлық байланысқа тийкарланған болады.

Шайырдың досты Оразақ Бекбаўлиевке арнап жазған ҳәзил қосығында «мурын» синекдохасы қолланылған.

Бес төбеден нәзер салсам ҳәр жайға,
Маған бир әжайып **мурын көринди**,
Ышқы оты жаман екен жанларым,
Мурынлар ишинде бурын көринди. [5:63]

Шайырдың дослық сезимлери ҳәзил түринде берилген. Қосықты бастан ақырына оқып қарағанымызда қаҳарман етип алынған шайырдың заманласы О.Бекбаўлиевтиң характери, инсан сыпатындағы келбети, ҳақ кеўиллиги, кеўли тазалығы «мурын» синекдохасының әтирапына жәмлеп сәўлелендирилген. Синекдоха ой-пикирди көркемлеп бериў ушын қолланылатуғын поэтикалық қураллардың бири. Усы қосықта орынлы қолланылған **гипербола** да қосықтың көркемлигин тәмийинлеўге қатнастырылған. Көркем шығармада анаў яки мынаў нәрселерди, шараятларды, персонажларды, олардың ис-ҳәрекетлерин ҳәдден тыс үлкейтип, асыра сүўретлеў гипербола деп аталады. Көркем сөз шеберлери тәсиршеңликти күшейтиў, образлылықты арттырыў мақсетинде гиперболаны қолланады.

Досжан, Омарлардың пәти басылды,
Биразлар мурт қойып, мурнын жасырды,
Шылпық пәсте қалып, таўлар бас урды,
Бийигинен Кавказ, Қырым көринди. [5:63]

Шайыр гиперболаны қолланыў арқалы лирикалық образдың ишки дүньясын терең ашыўға ҳәм қосықтың юморлық сыпатын күшейтиўге ерискен. Бул қатарларды оқығанда ерксиз жеңил күлки пайда болады, еки талант ийеси арасындағы беккем дослық түсиниледи.

И.Юсупов лирикасында көркемлеў қураллары мазмунды эмоционал жеткериў ушын қолланылады. Шайыр қосықларында қосықтың көркемлигине айрықша итибар берилген, оның шығармаларында сүўретлеўдиң әпиўайы ҳәм тийкарғы қуралы болған теңеўлер поэтикалық мазмунды айдынластырыўға хызмет етип келеди. Шайырдың дөретиўшилик потенциалын оның қосықларындағы сәтли табылған метафоралар, эпитет, метонимия, синекдоха, гипербола ҳәм басқа да көркем сүўретлеў қураллары белгилейди.

Улыўмаластырып айтқанда, шайыр лирикаларында ойлаў диопазоны, пикирлери, жәмийетлик қубылысларға көзқарасларын бериўде көркем сүўретлеў қураллары көркем-эстетикалық хызмет атқарады.

Әдебиятлар

1. Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. «Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирмели сөзлиги». Нөкис. «Билим». 1994.

2. Виноградов В. «Стилистика, теория поэтической речи, поэтика». Москва, 1963.

3. Поляков М.Я. «Вопросы поэтики и художественной семантики». – Москва: Советский писатель,1986.

4. Жирмунский В. «Теория литературы. Поэтика». Стилистика. Москва, «Наука», 1977.

5. Юсупов И. Ҳәр кимниң өз заманы бар Нөкис: – «Қарақалпақстан», (екинши басылыўы) 2014.

РЕЗЮМЕ. Мақолада бадиий тил хусусиятлари, назарий асослари ҳақида фикр юритилади. Шоир И.Юсупов асарларидаги бадиий воситаларининг қўлланиш хусусиятлари ва бадиий-эстетик вазифалари сўз этилади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются особенности и теоретические основы литературного языка. Обсуждаются особенности использования художественных средств и художественно-эстетических функций в творчестве поэта И. Юсупова.

SUMMARY. The article discusses the features and theoretical foundations of literary language. Features of the use of artistic means and artistic and aesthetic functions in the works of the poet I. Yusupov are discussed.

УДК: 82-14 (021)

I.YUSUPOVTÍŃ LIRIKASÍ HÁM SHÍǴÍS POEZIYASÍNÍŃ ÁDEBIY DÁSTÚRLERI

D.Yu.Paxratdinov – *filologiya ilimleriniń kandidatı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem oner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so‘zlar: sharq poeziyasi, an’ana, I.Yusupov, qoraqalpoq adabiyoti.
Ключевые слова: восточная поэзия, традиция, И.Юсупов, Каракалпакская литература.
Key words: oriental poetry, tradition, I. Yusupov, Karakalpak literature.

Shıǵıs klassikalıq poeziyasınıń jarqın wákilleri bolǵan Rudakiy, Firdausiy, Omar Hayyam, Saadi Sheraziy, Hisraw Dexlawy, Lutfiy, Jamiy, Nawayı, Fizuliy, Maqtımqulı hám basqalar Oraylıq Aziyada kópshilikke tanılǵan sóz ustalarınan esaplanadı. Olardıń qunlı dóretpeleri Oraylıq Aziya xalıqlarınıń hámiyshe ruwxıy tiregi, shıǵarma dóretiw boyınsha sheberlik mektebi bolıp kelgenligi tariyxtan belgili. Qaraqalpaq ádebiyatınıń iri wákilleri Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq h.t.b. shayırlar shıǵarmalarında da Shıǵıs poeziyası wákilleri jolların, olardıń ideyalıq hám kórkemlik dástúrlerin dawam ettirgenlerin kóriwimizge boladı. Shıǵıs poeziyasın bay poetikalıq sheberlik mektebi sıpatında qarap onnan úyreniw, úlgi alıw dástúri házirgi dáwir ádebiyatında da dawam etpekte. Qaraqalpaq shayırları, sonıń ishinde I.Yusupov ta óziniń poetikalıq sheberligin Shıǵıs klassikleri jaratqan obrazlar dúnyasın, janrlar sistemasın, ideyalıq-tematikalıq ózgesheliklerin ózlestirip, jańasha kózqaraslar arqalı bayıtıp keldi. Haqıyqatın aytıw kerek, ózlestirilgen hárqanday dástúr ádebiyatqa alıp kelingeni menen sátli bola bermewi múmkin. Ol shayırdıń sheberlik dárejesine hám individual dóretiwshilik qábiletine baylanıslı. Eger shayır ózlestirilip atırǵan belgili bir ádebiy dástúrge jeke óziniń sheberligin qospasa, onı ápiwayı tákirarlap qoyatuǵın bolsa, onda ol dástúr sheńberinen shıǵalmaydı, jańashıl shayır dárejesine jetise almaydı. I.Yusupov qosıqlarınıń kúshi tek ideyalıq mazmunında ǵana emes, al kórkem formasınıń baylıǵında, shayırdıń mudamı jańalıq izleniwinde. Haqıyqatında da, Shıǵıs ádebiyatı sóz ustaları hám milliy ádebiyatımız wákilleri Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq hám t.b. poeziya sheberleriniń ádebiy jolın I.Yusupov júdá sátli dawam ettirdi. Shayır olardı óziniń ruwxıy ilham alıwshı ustazları sıpatında qosıqlarında keltirip ótedi.

Nawayı ǵázelin, Fizuliy sózin,
Maqtımqulını oqıp ashılǵan kózim.
Abay, Toqtaǵuldı súyemen ózim,
Aytsam keltiremen gúlin-gúline.

Bul qosıq qatarlarınan shayırdıń Shıǵıs klassikalıq ádebiyatına bolǵan húrmetiniń bálent ekenin seziwge boladı. Sebebi olar tek I.Yusupov dóretiwshiliginde ǵana úlken orın tutıp qoymay, al qaraqalpaq ádebiyatınıń kózge kóringen sóz ustalarınıń poetikalıq sheberliginiń hám gumanistlik ideyalarınıń qáliplesiwinde belgili dárejede ornı bar.

Qaraqalpaq poeziyasına óziniń unamlı tásirlerin tiygizgen shayırlar haqqında sóz barar eken, onda túrkmen ádebiyatınıń ullı wákili Maqtımqulını da ayrıqsha atap ótiwimiz zárúr. Sebebi shayırdıń shıǵarmaları XIX hám XX ásir qaraqalpaq xalqı ushın ruwxıy azıq sanalǵanı ádebiyat tariyxınan belgili. Shayır shıǵarmaları dáwir talabı menen mektep hám medreselerde oqıtıldı. Maqtımqulı jolına qosıq jazıw dástúrlerin sol dáwir shayırları shıǵarmaların úyreniw arqalı baqlasaq ta boladı. Mısalı Kúnxoja: Maqtımqulı

Maǵriptey aldıńdı bolja,
Ólgen soń alarsań tilińnen olja,
Qısqart sózdi sorqaynaǵan Kúnxoja,
Ólgenińshe xoshlasıp ket el menen.
(El menen)

Ótesh:

Maqtımqulı Maǵrıp basqalar ótti,
Ǵıybat sózli pasıq shaytan ne etti.
Tilge kelse ólgenlerdi sóyletti,
Maǵrıp Maqtımqulıdan qalǵan emes pe.
(Berdaq baqsıǵa juwap)

Bul qosıq qatarlarınan Maqtımqulı qaraqalpaq shayırları ushın júdá abıraylı shayır bolǵanın, al onıń shıǵarmaları poetikalıq pikirlew dúnyasınıń úlgisi sıpatında bahalanǵanın ańlawımızǵa boladı. Maqtımqulı dástúrleri I.Yusupov shıǵarmalarında da óziniń ayrıqsha kórinislerin tapqan.

Maqtımqulınıń kórkem formalıq, filosofiyalıq, jámiyetlik-siyasiy, didaktikalıq pikirlew usılları I.Yusupov dóretpeleri arasında júdá sezilerli dárejede óz kórinisin tapqan. I.Yusupov ta «Maqtımqulınıń jolına» shıǵarmasında ózinen aldın ótken qaraqalpaq shayırları kibi Maqtımqulıǵa joqarı baha beredi.

Ibrayım der: shın shayırlıq jolısań,
Adam kewliniń sen solmas gúliseń.
Qosıqtıń qudayı Maqtımqulısań,
Xalqıń menen qayta tuwǵan sheshenseń.

Qosıqlardıń aqıl-násiyatlıq xarakteri, pikirlerdi aforizmler arqalı bayan etiw, didaktika menen lirizmdi tıǵız baylanıstırıw hám t.b. eki shayırdıń shıǵarmalarında basqalarǵa qaraǵanda kóbirek ushırasatuǵın uqsaslıqlar bolıp kózge túsedi. Geyde bul eki úlken shayırdıń sóz etetuǵın máseleleri de, ol máselege qarata berilgen bahaları menen juwmaqları da, hárqaysısı óz originnallıǵın saqlay otırıp, uqsas keledi.

I.Yusupovtıń «Sın kerek», «Maqtımqulınıń jolına», «Jarasar», «Gúller ańlamas», «Payǵambar jasındaǵı adamǵa», «Jigittiń sonıńday bir dostı bolsın», «Dáwran», «Shóldiń iyisin alsa turmas», «Bolmasa» hám t.b. qosıqları Maqtımqulınıń ayırım qosıqları menen redifles bolıp keledi. Mısalı, Maqtımqulı «Neseń sen» qosıǵında:

Múshki-ánwarmısań jupar iyisli,
Sharqı-pálekpiseń ǵálet júrisli.
Dáryamısań máwij urǵan degishli,
Aydın suwlı iyrimbiseń, neseń sen

– dese, I.Yusupov «Maqtımqulınıń jolına» qosıǵında shayırǵa juwap retinde

Shadlı dáwran kelip, gúllep diyarıń,
Zer-zergerin taptı, kárwan bazarın.
Jańa áwladlarǵa tolıp gúzarıń,
Sheshek atqan bostanbısań, neseń sen.

– deydi. Sonday-aq, Maqtımqulı «Sel qalmas» qosıǵında:

Altmısh baslı ala qarlı tawlardan,
Duman keter, jamǵır jawar, sel qalmas.
Shayda búlbil mákan etken baǵlardan,
Xazan urar, japıraq salar, gúl qalmas.

– degen bolsa, I.Yusupov «Muń qalmas» qosıǵında

Jaz quyashı jaynap kúlgen shaǵlarda,
Qara tawdıń qabaǵında toń qalmas.
Opalı dos, seni kórgen shaǵlarda,
Kózde qayǵı, kókirekte muń qalmas.

– deydi. Maqtımqulı hám I.Yusupovtıń qosıqlarındaǵı redif únlesligi bul ustaz jolına bolǵan húrmetten derek beredi, ullı túrkmen shayırınıń shıǵarmalarına itibarı joqarı ekenin bildirip tur.

Tariyxıy jalǵasıq formalarınıń biri bul tákirarlaw bolıp tabıladı. Tákirarlaw degende qanday da bir shıǵarma sol turısında tolıǵı menen qaytalanıp otırmaydı, al qanday da bir elementler, ayrıqshalıqlar saqlanıp qalınadı da, shayır óziniń dóretiwshilik jantasıwı arqalı jańa shıǵarma payda etedi. Hárbir shayırdıń dóretiwshilik izlenisleri arqalı payda bolǵan shıǵarması aldınǵı dáwir sóz ustalarınan úyrengenliginiń nátiyjesi bolıp ta esaplanadı. Shayırdıń shıǵarmalarında basqa dóretpeleri menen qanday da bir jaqınlıq, uqsaslıqlar bolıwı múmkin. Sebebi, hárbir talantlı shayır – miyrasxor hám jańashıl esaplanadı.

I.Yusupov dóretiwshiliginde lirikalıq obrazlar Shıǵıs ádebiyatı shıǵarmalarında dóretilgen lirikalıq obrazlar dúnyası menen oǵada tıǵız baylanıslı hám ráńbá-ráń. Láyli hám Májnún, Farhad hám Shiyrin, Baxram hám Gúlandam, Ǵárip hám Shahsánem, Taxir hám Zuxra, Xamra hám Xansayat hám t.b. uqsaǵan muhabbat simvolları Shıǵıs xalıqları ádebiyatında keń belgili bolǵan obrazlar shayır I.Yusupov shıǵarmalarında da orınlı paydalanılǵan. Bulardıń hár qaysısı bir dástan qaharmanları sanalıp, óz muhabbatları jolında awır keshirmelerdi baslarınan ótkergen. I.Yusupov olardıń ismlerin ustalıq penen qosıqlarında orınlı qollanǵan. Mısalı:

Sizlersiz jaynamas ómir gúlzarı,
Shahsánem Ǵáriptiń shın ahıw-zarı.
(Kózlerimniń aǵı-qarası qızlar)
Májnún keter shólge ılaǵıp.
Baxram joqlap óz Gúlandamın,
Tárk etermish patshalıq taǵın.
(Sulıwlar hám shayırlar)
Qızlarıń Zuhra bolǵanda,
Men ıshqıńda Tayır boldım.
Eń izinde shayır boldım.
(Tuwǵan jer)
Hámrede-Xansayat, Ǵáripte-Sánem,
Miyirbanlıq etkey bizge de iyem.
(Mazlumxan elinde kórdim bir janan)

I.Yusupov shıǵarmalarındaǵı bul obrazlar xalıq poeziyasındaǵı obrazlar sıyaqlı muhabbat simvolları esaplanadı. Shayırdıń bul qosıq qatarlarınan ózinen aldınǵı sóz zergerleri dóretken obrazlardı házirgi zaman nápesi menen suwǵarıp ózlestirilgenligin kóriwimizge boladı.

Ádebiyatta ádebiy dástúrler jalǵasıǵı haqqında sóz etkende aldınǵı dáwirlerde ótken shayırlardıń shıǵarmalarındaǵı súwretlew usılları, obrazlar, sóz jasaw sheberliklerine dıqqat awdarıwımız kerek.

Nawayı óziniń «Farhad hám Shiyrin» dástanında Farhad obrazın dóretkende onı miynetkeshlik, qaharmanlıq, insan aqılı tımsalı sıpatında jaratadı. I.Yusupov ta óz gezeginde Farxadtı Watanǵa hadal xızmet etiw, onı qásterlew, muhabbat jolında turmıs qıyınshılıqların jeńip ótetuǵın miynet pidayısı ruwxında táriyipleydi.

Ǵoshshaq jigitlerdi tuwar analar,
Farhad bolıp sizge arna qazsın dep.
(Jınısımdı jırlayman)
Farhad tawda taslardı jıǵıp.
Shiyrin ushın qazadı arna.
(Sulıwlar hám shayırlar)

I.Yusupovtıń asa sheberligi sonda, ol Shıǵıs ádebiyatındaǵı klassikalıq dárejede jaratılǵan obrazlardı házirgi zaman oqıwshısınıń estetikalıq dıqqatına zamangóylestirip, jańa jámiyettiń

talaplarına sáykeslendirip bere aladı. Sonlıqtan da bul obrazlar shayır poeziyasınıń janlı bir bólegi esaplanadı.

I.Yusupov dóretiwshiligindegi eń tiykarǵı ideyalıq-tematikalıq baǵıtlarınıń biri bul óz Watanına bolǵan sadıqlıq, xalqına, tuwǵan jerge degen sheksiz muhabbat, xalqınıń tariyxına bolǵan húrmetti jırlaw bolıp esaplanadı. Mısalı, shayırdıń «Qara tal» degen qosıǵın alıp qarayıq. Onda qara tal súwretlenip, taldıń kóp jıllıq ósimlik ekeni, onıń sayası qoyıw, awıldan tap uzaqqa uzatıp salıp turǵanday, kelgenińde uzaqtan kórinip, anańday birinshi bolıp kútip alatuǵını hám óziniń kórkemligi menen kózdi quwantatuǵını súwretlenedi.

Bul bir qarastan ápiwayı táriyiplewge uqsaǵanı menen onıń tereń maǵanasında óz Ana Watanına, xalqına bolǵan muhabbatı, saǵınıshı táriyiplengen. Mısalı:

Men seniń bir nart shıbıǵıń, men-seniń balań.

I.Yusupov bul shıǵarmasında Watanın simvolikalıq usıl menen súwretlegen. Bunda qara tal Ana jerdi bildirse, lirikalıq qaharman «nart shıbıq» oǵan perzentlik minnetin bildirip tur.

Shayırdıń patriotlıq sezimge qurılǵan «Qaraqalpaq haqqında sóz», «Kóp maqtama qaraqalpaqtı kózimshe», «Kúnshıǵıs jolawshısına», «Korabller qoyımshılıǵında» hám t.b. kópshilik shıǵarmalarında Watanǵa degen maqtanısh sezimleri, onıń tágdirine janı ashıwları tereń lirizm menen beriledi. Patriotizm teması jańadan oylap tabılǵan tema emes, ol dúnya ádebiyatında eski dáwirlerden bar. I.Yusupov óz dóretiwshiligin qáliplestiriw barısında bul klassiklerdiń ideyalıq-tematikalıq baǵdarınan ónimli suwsınlandı. Ullı Shıǵıs klassikleri ózleriniń poeziyalarında insandı xalıq mápi ushın xızmet etiwge shaqırdı. I.Yusupovtıń qosıqlarındaǵı pikirler de ózinen aldın ótken Shıǵıs klassikleri qosıqlarınıń mazmunı menen sıbaylas keledi. Mısalı, Nawayı, Berdaq, Ájiniyaz shıǵarmalarında insan ózinıń barlıq xızmetin xalıq mápi ushın kerekli bolǵan islerge sarp etiwi tiyis ekenin bayanlap, bılay deydi:

Adam bolsań, adam deme adamdı,
Xalıqtıń ǵamınan bolmasa ǵamı.
(Xayratul-Abrar)

Berdaq «Xalıq ushın» qosıǵında:

Jaqsı adam sóz mánisin ańlaydı,
Jaman adam pasıq sózdi tıńlaydı...
...Jaqsı jigitlerdiń peyli tar bolmas,
Ar bolar da, jaman isler kár bolmas.

Al, Ájiniyazda bul hádiyseler bılayınsha sáwlelenedi:

Aqıllı yaqshınıń giynesi bolmas,
Yaman adam giyne tutsa umıtpas.
Atqa mingen menen kátquda bolmas,
Yurttan asqan aqıl-huwshı bolmasa.
(Bolmasa)

I.Yusupov ta óz gezeginde adam balasında adamgershiliktiń eń jaqsı qásiyetleri bolıw kerekligin násiyatlaydı:

Ádet qalar, bálkim qásiyet qalmas,
Elge xızmet etpey jigit sınalmas.
Kóp jasaǵan menen aqsaqal bolmas,
Parasatlı aqıl-esi bolmasa.
(Bolmasa)

Shıǵıs klassikleri hám I.Yusupovtıń didaktikalıq oy-pikirleri bir-birine júdá jaqın. I.Yusupovtıń bul mazmundaǵı shıǵarmaları tek ǵana didaktikalıq xarakterge iye bolıp qoymay, tárbiyalıq xarakterge de iye. Qosıqtı oqıǵan oqıwshı onnan ózinshe juwmaq shıǵarıwı sózsiz.

Shayırdıń filosofiyalıq hám didaktikalıq mánide jazılǵan shıǵarmaları tek ǵana ózi jasap atırǵan zamanǵa qarata aytılǵan pikir emes, al ómirdiń, turmıstıń usılayınsha jaratılǵanlıǵı haqqında. Sonıń arqasında biz shayırdıń dúnyaǵa kózqarası, onıń xarakterindegi psixologiyalıq ózgesheliklerdi, shayırlıq ilgirlikti, sezimtallıqtı túsinemiz.

Solay etip, Shıǵıs poeziyası lirikalıq qaharman obrazları, ideyalıq-tematikalıq baǵdar, XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatı wákilleri shıǵarmalarındaǵı filosofiyalıq, aqıl-násiyat, ashıqlıq, yumor-satira h.t.b. mazmundaǵı shıǵarmalar menen I.Yusupov poeziyası baylanısları kórip shıǵıldı. Ásirler dawamında jetilisip kelgen bul dástúr óz gezeginde XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıwına da óz tásirin tiygizgeniniń gúwası bolamız.

Ádebiyatlar

1. Yusupov I. «Tańlawlı shıǵarmalarınıń eki tomlıǵı». Avtordıń kiris sózi. «Qaraqalpaqstan» baspası,
   1992-jıl, I tom.
2. Kúnxoja. «El menen». Nókis, 1984-j.
3. Ótesh shayır. «Tańlamalı shıǵarmaları». «Qaraqalpaqstan» baspası, Nókis – 1978.
4. «Maqtımqulı». Nókis, «Bilim», 1997-jıl.
5. «Maqtımqulı». «Qosıqlar». Qaraqalpaqstan, 1984-j.
6. Yusupov I. «Tańlamalı Shıǵarmaları». Úsh tomlıq I tom. Nókis, «Bilim», 2018-jıl.
7. Yusupov I. «Tańlamalı Shıǵarmaları». Úsh tomlıq II tom. Nókis, «Bilim», 2018-jıl.

8. Yusupov I. «Tańlamalı Shıǵarmaları». Úsh tomlıq III tom. Nókis, «Bilim», 2018-jıl..
9. Yusupov I. «Duzlı samallar». Nókis, «Qaraqalpaqstan» baspası – 1988-jıl.
10. http://www.kitapxana.com/kitap/berdaq_tanlamali_shigarmalar_jiynagi/ 287
11. Ájiniyaz. «Ilim» baspası, 2014.

REZYUME. Bu maqolada adabiyotshunoslik bilan ádebiy aloqador muammolar so‘z etiladi. Asosan ádebiy aloqalar, Sharq poeziyasi bilan qoraqalpoq adabiyotining o‘zaro aloqasi qanday darajada ekanligi, XX asr qoraqalpoq poeziyasi, shuning ichida I. Yusupov lirikası solishtirilib ilmiy fikrlar bildiriladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье будут рассматрены литератураведческие вопросы, взаимосвязь литератур. В основном речь идёт о взаимосвязи между восточной поэзий и каракалпакский литературы XX века, в том числе о поэзий И.Юсупова.

SUMMARY. This article will consider literary issues, the relationship of literatures. Basically, we are talking about the relationship between Eastern poetry and Karakalpak literature of the twentieth century, including the poetry of the poet I. Yusupov.

NAWAYÍ SHÍǴARMALARÍNÍŃ BÚGINGI KÚN MENEN ÚNLESLIGI

A.A.Prekeeva – *filologoya ilimleriniń kandidatı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem oner hám mádeniyat institutı Nókis filialı
K.Qurbaniyazova – *oqıtıwshı,*
Kegeyli rayonına qaraslı 2-sanlı kásip óner mektebi

Tayanısh sózler: Á.Nawayı shıǵarmaları, «Hamsa» dástanı, aruz ólshemi, ilimiy shıǵarmaları, túrkiy til,aruz olshemi,tariyx, kórkem shıǵarmaları, ilimniń ulıǵlanıwı, innovaciyalıq oyları, sıyqırlı ayna, kámillik.

Ключевые слова: дастан А.Навои "Хамса", измерение аруз, научные сочинения, тюркский язык, история, художественные произведения, возвеличение науки, инновационные мысли, волшебное зеркало, совершенство.

Key words: dastan A. Navoi "Khamsa", measurement of aruz, scientific works, Turkic language, history, works of art, exaltation of science, innovative thoughts, magic mirror, perfection.

Ullı ulama hám kórkem sóz sheberlerimiz áziz áwliyelerimizdiń biybaha miyrası, jeńilmes sár-karda hám qaharmanlarımızdıń mártligin jaslar sanasına sińdiriw, olarda milliy maqtanısh, quw-anısh tuyǵıların kúsheytiwge ayrıqsha itibar qaratıwımız kerek. [1]

Nizamaddin Mir Alisher Nawayı dúnyalıq oylaw, pikirlew tariyxında óziniń kórkem shıǵarmaları menen álemdi lal qaldırǵan kórkem sóz sheberi bolıp esaplanadı. Ullı sóz zergeri áwladlarına jigirma tomnan artıq miyras qaldırǵan bolsa, temaları keń, hár qıylı. Onıń shıǵarmalarınıń ideyası búgingi kúnimiz benen únlesligi menen áhmiyetin joǵaltpay kiyatır. Shayır kórkem shıǵarmaları menen birge jazıp qaldırǵan ilimiy shıǵarmaları da házirgi kúndegi ilim ushın derek xızmetin atqarıp kelmekte. Sebebi bul shıǵarmalarda túrkiy xalıqlardıń tiline, áde-biyatına, tariyxına baylanıslı bay maǵlıwmatlar jazılǵan. Máselen «Muhokamat-ul luǵatayn» shıǵarmasında parsı tili menen salıstıradı hám túrkiy tiliniń abzallıqların dáliller menen ashıp beredi. [2] Sol dáwirde Xorasan húkimdarı bolǵan Bayqara túrkiy tili haqqında nızam shıǵaradı hám bul nızamǵa juwap retinde Nawayı «Xamsa» shıǵarmasın túrkiy tilde jazıp, tilimizdi saqlawǵa, abırayın arttırıwǵa úlken úles qosqan.

«Mezon ul-avzon» shıǵarmasında túrkiy tildegi ádebiyattanıw ilimindegi aruz qosıq olshemine arnalgan. Á.Nawayıǵa shekem aruz ólsheminiń toǵız túri bolǵan bolsa, Nawayı bunı on altıǵa jetkeredi. Bul shıǵarmada aruz ólshemin dálillep túsindirip ótedi. Tariyx ilimi boyınsha da Á.Nawayı «Tariyxı anbiyo va hukamo» hám «Tarixi muluki Ajam» shıǵarmaların dóretken. Bul shıǵarmalarında payǵambarlar hám ulamalar tariyxına, Turan hám Iran ellerinde húkimdarlıq etken alpıs úsh patshanıń ismleri, ómirbayanı, alıp barǵan siyasatlarına keń túrde maǵlıwmat berip ótedi. [3]

Á.Nawayınıń shıǵarmalarınıń qaysı birin alıp qarasaq ta, shayırdıń óziniń kórkem niyetiniń sáwlelengenin sezemiz. Onıń shıǵarmalarında eldiń tınıshlıǵı, abadanshılıǵı, ádalatlı patsha sonday-aq, ilimniń ulıǵlanıwın kóremiz. Máselen,

«Hayrat ul-abror» dástanında:

Bilimniń teńizin iyeledi ol,
Hám onı ardaqlap súyer edi ol, - [4]

dep ilimniń ulıǵlanǵanın kóremiz. Bunday ideyanı Nawayınıń barlıq shıǵarmalarında ushıratamız. «Láyli Májnun» shıǵarmasında da Qays penen Láyli kishkene waqıtlarınan bilim alıwǵa qushtarlıǵı sebepli ekewi de mektepke oqıwǵa keledi. Mektepte Qays tez sawatın ashıp barlıq bilimlerdi iyelep alıwı ustazların, teńleslerin hayran qaldıradı. Bul orında Nawayı Alla óziniń súyikli bendelerine ayrıqsha talant beretuǵının kórsetpekshi bolǵan. [5.Navoyishunoslik, Tamaddun Toshkent 2019, 123 b.] «Farhad hám Shiyrin» dástanında ilim joqarı dárejede ulıǵlanadı. Bul jerde de Nawayı óziniń maqseti, oy-pikiri ashıq-aydın kórinedi. Farhad Shın eliniń balası, tuwılǵannan baslap ózgeshe pazıyletleri menen átirapındaǵılardı tań qaldıradı.

Shıǵarmada Farhad fizikalıq jaqtan qúdiretli, sheksiz talant, joqarı pazıyletlerge iye insan sıpatında súwretlenedi. Ol dúnyadaǵı barlıq ilimlerdi iyelep bolǵan soń, onı qızıqtıratuǵın hesh nárse qalmaydı, sonlıqtan Farhad qástelenip qaladı. Ol jalǵız bala bolǵanlıqtan, ata-anası onıń kewlin mudamı baǵıp otıratuǵın bolǵan. Shah balasınıń kewlin alıw, káypiyatın kóteriw ushın jıldıń tórt máwsimine say etip tórt saray qurǵızadı. Bul saraydıń qurılısında Farhad tas jonıw, naǵıs oyıw hám arxitektura ónerin tereń iyeleydi. Usı ónerlerdi úyreniw waqtında kewli bólinip, kewli kóteriledi. Ata-anası balasınıń bul islerinen júdá kewli toq edi. Bul ónerlerdi úyrenip bolǵannan soń, Farhad jáne qástelenip qaladı, ákesi aqırında taxtın usınıs etedi. Sonıń menen balasınıń dártine dawa tappaqshı boladı, biraq Farhad bunıń ushın el basqarıw islerin úyrenip, tájiriybe arttırıp alıwǵa ruqsat soraydı. Bunnan soń, ol atasınıń ǵáziynexanasndaǵı esapsız baylıqlar menen tanısa baslaydı. Bul jerde onı perde artındaǵı xanada saqlanıp atırǵan sandıqtaǵı tilsimli ayna qızıqtırıp qaladı. Aynanıń sırın ashıw ushın Farhad ata-anasınan ruxsat soraydı. Bul sırdı ashıw ushın qáwip-qáterlerden ótiw kerek boladı. Ata-anası jalǵız bala bolǵanlıqtan onı jibergisi kelmeydi.

Á.Nawayı bul arqalı jáne de ilimdi iyelewdiń qıyınshılıǵı, bul jolda dus keletuǵın mashaqatlar, gózlegen maqsetten adamnıń tayınbawı kerekligin uqtıradı. Balasınnıń awhalı kem-kemnen tómenley baslaǵanın sezgen ata-anasınıń kewil-keypiyatı bolmay, aqırında sıyqırlı aynanıń sırın ashıwǵa ketiwge ruqsat etedi. Oǵan atası kúshli armiya, nóker beredi. Usı armiyası menen sol aynanıń sırın ashıw ushın jolǵa túsedi. Ilimniń sırların ashıw ushın eń áwele ozińde bilim, jol-joba beriwshi ustaz bolıwı kerek. Ustazları Suhaylo, Suqrat oǵan ustazlıq etip, járdem beredi. Suxaylo sırdı ashıw ushın aydarhanı, dáwdi, arıslandı, temir paykardı jeńiw kerekligi haqqında xabar beredi hám aydarhanı jeńiw ushın samandar mayın usınadı. Bul maydı denesine jaqsa, aydarhanıń otınan aman esen ótedi. Barlıq tosqınlıqlardı jeńip, Suqrattıń aldına baradı. Suqrat Farhad penen gúrrińleskende Balam, Farhad men seni segiz júz jıldan berli kútip atırman.Tábiyat adamzattan barlıq sırların mudamı jasırıp kelgen. Bıl sırdı tek sen ashasań – deydi de sıyqırlı aynanıń giltin beredi hám ózi bul dúniya menen xoshlasadı. Mashaqatlı miynetlerden keyin Farhad ilimniń túyinin sheship, aynanıń sırın ashadı. Bul arqalı da Nawayı ilim hám dúnyanıń sırları haqqında óz kózqarasların hám óziniń kórkem niyeti, adamzattıń ilim iyelep, dúnyanıń sırların ashıwınıń tárepdarı ekenligin bildiredi. Bul jerde grek filosoflarınıń ismin qollanıwı da shayırdıń ilimdi ulıǵlawınıń ayqın kórinisi. Usı sıyqırlı aynanıń sırın ashıp, onda Armeniyanıń gózzal qızı Shiyrindi kóredi. Bul arqalı shayır ásirler dawamında xalqımızdıń armanları, qızıǵıwshılıǵı innovaciyalıq oyların óz shıǵarmalarında qollanıp dúnyanıń sırların ashıwǵa adamzattıń qızıǵatuǵının kórsetpekshi boladı hám usı arqalı óziniń kórkem niyetin súwretlep beredi. Endi sırdı ashtım boldı dep, Farhad toqtap qalmaydı. Armeniyaǵa barıp Shiyrindi kórgisi keledi, sebebi ol bul qızǵa ashıq bolıp qalǵan edi. Biraq ata-anası jalǵız bala bolǵanlıqtan onı jibergisi de kelmeydi. Farhad maqsetin iske asıra almaǵanına qıynalıp awırıp qaladı. Kúnnen-kúnge awhalı awırlasıp, ata-anası uwayımǵa túsedi. Barlıq ataqlı táwiplerdi shaqırıp kórsetedi. Olar balanıń denesinde suw azayıp ketkenligin, ıǵal hawada jasaw kerekligine másláhát beredi. Ata-anası ilajsızlıqtan Farhadtı teńizdegi atawda jasaw ushın qasına barlıq adamları menen qosıp jiberedi. Teńizde qattı dúbeley, dawıl kóterilip, adamları teńizge ǵarq bolıp Farhadtıń bir ózi aman qaladı da, onı teńiz arqalı sawda isleytuǵın sawdagerler tawıp aladı.

Mıltıq atıw, granat ılaqtırıw ónerlerin meńgergenlikten sawdagerlerdi qaraqshılardan aman alıp qaladı. Sawdagerler ırazı bolǵanlıqtan Farhaddı mánziline jetkerip beredi. Shayır bul jerde, jigitke jeti óner az, niyetiń joldasıń degen ideyalardı alǵa súredi Uzaq mashaqatlardan soń, Farhad Shiyrindi kóriw baxtına miyasar boladı. [6] Ol dáwirde Shiyrinniń eli suwsızlıqtan azap kórip atırǵan edi. Bul elde Farhad tas jonıw ónerlerin iske salıp, taw arqalı xalıqqa suw jetkerip, suwsızlıqtan qutqaradı. Ilim menen birge ónerlerdińde de kámillikke jeteleytuǵının, kámil insan el mápi ushın xızmet etiwi kerekligin uqtıradı.

Shayırdıń «Saddi Iskandariy» dástanında da, ilimge umtılıwshılıq, ilimniń ulıǵlanıwın kóremiz. Bul dástanda bas obraz Iskender Zulxarnayın. Onıń ákesi balasınıń tálim-tárbiyasına erteden

itibar qaratadı. Ákesi qaytıs boladı. Bunnan soń, taxt Iskenderge miyras bolıwı kerek.

Ustazlarına oylasadı, tayarlanadı, sonnan keyin ustazı Arastu oǵan taj kiygizedi. Iskender taxtqa otırǵannan keyin, mámleketti ádalat penen basqara baslaydı. Shax tereń ilim bilimge iye, ádep-ikramlıq pazıyletleri menen óskenlikten birinshi gezekte xalıqtıń jaǵdayların úyreniwden baslaydı. Sebebi ol ustazı Arastu menen ádalatlıq haqqında kóp soraw-juwap penen gúrrińlesip turatuǵın edi. Shayır ádalatlıqtı gúrrińler menen túsindirip beredi.

Álisher Nawayı jasaǵan dáwirler alǵaw-dalǵaw, taxt ushın talaslar, ádalatsızlıqlar saldarınan elde tınıshsızlıqlar júdá kóp kórgen. Shıǵarmalarınıń ideyası shayırdıń óziniń ármanları, óziniń maqsetleri, niyetleri edi. Iskender Zulxarnayın «Saddi Iskandariy» dástanında ádalatlı shax obrazında súwretlenedi. Onıń dańqı Iran shaxı Dara menen urısta jeńip shıqqannan soń pútkil jáhánge tanılıp ketedi. Nawayınıń ózin dúnyanıń sırları qızıqtırǵanlıǵı sebepli shı-ǵarmalarına usınday innovaciyalıq oyların kirgizgen bolsa kerek.

Á.Nawayı poeziyasında adamgershilik teması úlken orın iyeleydi. Ol pútkil dúnya ádebiyatında adamgerhsilik temasına úlken áhmiyet berdi, hárqanday adamda adamgershiliktiń joqarı bolıwın talap etti. [7]

Meni ıshqı dárti emes, el dárti qıynar,
basımnan ketpeydi mıń túrli oylar
Adam dep atama onday adamdı,
Xalıq ǵamın oylamaǵan jamandı.

– dep shayır bárhamá el dárti menen, eldiń tınıshlıǵın, abadanlıǵın hám ádalatlıqtı qumsap jasaǵanın sezinemiz. Bul arzıw-ármanları dostı Xusayın Bayqaranıń Xorasan taxtın iyelewi menen iske astı.

Alımlarǵa tájim, payǵambarǵa tájim, – dep sol shıǵarmalarında da usı pikirlerdi ulıǵlap, dúnyanıń sırların ashnıwǵa, biliwge shayırdıń ózinde ıqlas qızıǵıwshılıq bolǵanlıǵın kóremiz. Usı oyların shıǵarmalarında kórkemlep súwretlep xalıqqa jetkizgen. Eldiń rawajlanıwınnıń tiykarı tınıshlıq, ádalatlıq, ilim-bilim dep túsingen.

Haqıyqatında da, Ózbekstannıń búgingi kúndegi siyasatı menen únles, insan qádiri, insandı ulıǵlaw, eldiń tınıshlıǵı, ádalatlıq, jaslardı hár tárepleme qollap-quwatlaw, eldiń abadanshılıǵın támiyinlew bolıp esaplanadı.

Sonıń ushın Prezidentimiz Sh.M.Mirzioyev: «Ádebiyat – xalıqtıń júregi, eldiń ruwxıy dúnyasın kórsetedi, búgingi quramalı, qospalı zamanda adamlardıń kewline jol tabıw, olardı iygilikli islerge yoshlandırıwda, ilhámlandırıwda ádebiyat-tıń tásirsheń kúshinen paydalanıwımız zárúr» – degen edi óz sózinde. [8]

«Túrki tilde qolǵa alıp qálemdi,
Qálem menen boysındırdım álemdi» - dep dúniyaǵa túrkiy tiliniń abzallıqların ilimiy jaqtan sıpatlap bergen ullı oyshıl, ǵázzel múlkiniń sultanı, milliy mádeniyatımızdıń teńsiz shayırı Nawayınıń shıǵarmaların oqıw, úyreniw arqalı jaslardı kámillike, joqarı dárejedegi insanıylıqqa, patriot-lıqqa, innovaciyalıq rawajlanıwǵa erisiwge jeteleydi. Biz jaslarǵa hárbir kórkem sóz she-beriniń snıǵarmasın úyretkende, olardıń qálbinde watan, insan qádiri, joqarı adamgershilik, ilim-bilim haqqında sezimlerdi oyata alatuǵın ullı tulǵalardı tereńnen, túsindiriwimiz lazım. Sonda ǵana biz ádalatlı, innovaciyalıq rawajlanǵan, demokatiyalıq puqaralıq jámiyetti bekkem etip ornata alamız. Nawayı shıǵarmalarınıń ólmesligi de búgingi kún menen únlesliginde.

Ádebiyatlar

1. Sh.Mirziyoyev. Imom Buxoriy xalqaro ilmiy tadqiqot markazi. O‘zbekstondagi Islom sivilizatsiyasi rivojiga hissa qoshgan 10 buyuk ajdodimiz,Web-site E-mail:info@buknari.uz
2. Sh.Sirojiddinov, D.Yusupova, O.Davlatov. Navoiyshunoslik „Tamaddun” Toshkent-2019 y,
3. Sh.Sirojiddinov, D.Yusupova, O.Davlatov. Navoiyshunoslik „Tamaddun” Toshkent-2019y, 218-226 b.
4. D.Aytmuratov, «Á.Nawayı ǵázzelleri» (qaraqalpaqsha awdarması) Nókis, «Qaraqalpaqstan» baspası-1991 j.
5. A.Navoiy. «Layli va Majnun», G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi,Toshkent-2020 y.
6. A.Navoiy. «Farhad va Shirin», G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, Toshkent-2020 y.
7. K.Mámbetov. Ózbek hám qaraqalpaq ádebiy baylanısları, Nókis, «Qaraqalpaqstan»-1992 j, 26 bet.
8. Мирзиёев Ш. Адабиёт, санъат ва маданият яшаса, миллат ва халқ, бутун инсоният безавол яшайди.www.xabar.uz.

REZYUME. Bul maqala Á.Nawayı shıǵarmalarınıń búgingi kún menen únlesligi hám ilimniń uliǵlanıwı, innovaciyalıq oylarına arnalǵan.

REЗЮME. Эта статья посвящена актуальности произведений А.Навои, инновационным мыслям и прославлению науки в его произведниях.

SUMMARY. This article is devoted to the relevance of A. Navoi's works, innovative thoughts and glorification of science in his works.

ÓZBEKSTANDA HAYAL - QIZLAR HÁREKETINIŃ RAWAJLANÍWÍNDA MÁMLEKETLIK EMES, KOMMERCIYALÍQ EMES SHÓLKEMLERDIŃ ORNÍ

L.K.Urazova - *tariyx ilimleri kandidatı, docent*
Ózbekstan mámleketlik kórkem oner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so'zlar: O'zbekiston Respublikasi, nodavlat notijorat tashkilotlari, oila, huquq, onalik, kasaba uyushmalari, xotin-qizlar uyushmalari, normativ-huquqiy hujjatlar.

Ключевые слова: Республика Узбекистан, Негосударственные Некоммерческие организации, семья, права, материнство, профсоюзы, женские ассоциации, нормативно правовые документы.

Key words: Republic of Uzbekistan, Non-governmental non-profit organizations, family, rights, motherhood, trade unions, women's associations, normative legal documents.

Ǵárezsizlikke erisiw dáwirinde hayal-qızlardıń huqıqıy jáne social qatnasıqlardıń jańa sistemasın qurıw principleri hám normaların ámelge asırıwdaǵı ornı ayrıqsha. Mámlekettiń normativlik-huqıqıy húJjetlerinde hayal-qızlardıń jámiyet hám shańaraqtaǵı ornı ayrıqsha belgilengen bolıp, bul mámleket institutlarına, jámiyetshilikke hám hár bir puqaraǵa hayal-qızlarımızdıń táǵdiri hám turmısı ushın juwapkerlikti júkleydi.

Ózbekstan Respublikası prezidenti Shavkat Mirziyoyev hayal-qızlardıń jámiyettegi rolin joqarı bahalap, hayal-qızlar Ózbekstan insan kapitalınıń altın fondın qurawın aytıp ótti [1]. Dástúrge kóre, hayal-qızlar shańaraq oshaǵınıń saqlaǵıshları, úydegi tınıshlıq hám párawanlıq ushın juwapker, balalar hám aqlıqlardı tárbiyalaydı. Búgingi kúnde mámleketimizde hayal-qızlardıń mámleket hám jámiyet turmısındaǵı ornı barǵan sayın artıp baratırǵanı quwanarlı. Olar mámlekettiń sociallıq-siyasiy turmısında belsene qatnasıp, Ózbekstannıń rawajlanıwına múnásip úles qosıp atır. Mámleketimizde hayal-qızlardıń huqıq hám nızamlı máplerin támiyinlew, olardıń qábiletleri hám múmkinshiliklerin ámelge asırıw, hayallardı jámiettiń teń huqıqlı, belsene hám ǵayratker aǵzalarına aylandırıwǵa qaratılǵan keń kólemli jumıslar ámelge asırılıp atır. Mámleket siyasatı dárejesine hayallardı social qorǵawdı kúsheytiw, olardı jumıs penen támiyinlew, densawlıǵın bekkemlew hám qorǵaw máselesi kóterildi.

Búgingi kúnde Ózbekstan tárepinen hayal-qızlar máplerin qorǵawǵa qaratılǵan 100 den artıq milliy hám xalıq aralıq huqıqıy húJjetler qabıllandı hám ratifikatsiya etildi. Hayallardıń mámleket basqarıwındaǵı qatnasıwı da barǵan sayın belsendilesip barmaqta. Bul nızamlardıń ámelge asırılıwı hayal-qızlarǵa bolǵan múnásibetti ózgertiwge, olardıń jámiyet hám mámleketlik jumısların basqarıwda, sonday-aq qararlardı qabıllaw proceslerinde qatnasıw dárejesin asırıwǵa múmkinshilik beredi. Joqarı maǵlıwmat alıw múmkinshiligin keńeytiw, sonıń menen birge, hayal-qızlar bántligin asırıwda úlken áhmiyetke iye. 1992 jılı Ózbekstan BMShǵa qabıl etilgeninen keyin, birneshe jıl dawamında puqara hám shaxstıń hár tárepleme teńligi ilajların ámelge asırıw tiykarları islep shıǵıldı. 1993 jıl 4-martta Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Sog'lom avlod uchun» ordenin tastıyıqlaw haqqında Pármanı qabıl etildi.

1995 jılı iyul ayında Ózbekstan BMSh niń «Hayal-qızlarǵa qaratılǵan diskriminaciyanıń barlıq formaların saplastırıw haqqında»ǵı Konvenciyasına qosıldı. Bir qatar basqa ilajlar ótkerilip, atap aytqanda, sol jılı Ózbekstan Respublikası Parlamenti janında insan huqıqları boyınsha wákil institutı (Ombudsman) dúzildi, onıń ústin turatuǵın baǵdarı hayal-qızlar hám balalar huqıqların qorǵaw boldı.

Búgingi kúnde Ózbekstanda 34 739 400 adam sanı bolıp, olardan 17 471 823 hayal-qızlar [2], yaǵnıy Respublika xalqınıń derlik yarımın hayal-qızlar quraydı hám olardıń anıq máseleleri tiykarǵı sociallıq áhmiyetke iye. Hayallardıń kúndelik turmısı jámiyetke úlken tásir kórsetedi hám hayal-qızlardıń rawajlanıwı progresstiń kórsetkishi bolıp tabıladı.

Hár jılı arnawlı mámleketlik dástúrler qabıl etiledi, onıń sheńberinde belgili bir jóneliste sistemalı jumıslar alıp barıladı, bul belgili dárejede hayal-qızlarımizdiń turmıs sharayatı hám sapasın jaqsılawǵa qaratılǵan. Bunnan tısqarı, Ózbekstan Oraylıq Aziyada birinshilerden bolıp BMSh hám xalıqaralıq miynet shólkemíniń «Hayal-qızlarǵa qaratılǵan diskriminaciyanıń barlıq formaların saplastırıw haqqında», «Analıqtı qorǵaw haqqında», «Miynet hám kásip óner tarawında diskriminaciya haqqında» hám basqa hújjetlerdi ratifikaciya etti.

Puqaralıq jámiyetti mámleketlik emes shólkemlerdiń rawajlanǵan dúzilissiz kóz aldımızǵa keltiriw múmkin emes, bul jámiyette mápler ham turaqlılıq teń salmaqlıǵın támiyinleydi hám saqlap turadı, mámleket hám jámiyettiń turaqlı rawajlanıwında áhmiyetli shárt bolıp tabıladı. Bul másele Ózbekstanda ústin turatuǵın áhmiyetke iye bolıp atır.

Ózbekstan Ádillik ministrligi maǵlıwmatlarına kóre, búgingi kúnde mámlekette mámleketlik emes, kommerciyalıq bolmaǵan shólkemler sanı segiz mıńnan astı. Olardıń kópshiligi isbilermenlik, demokratiyalıq institutlar hám jaslardı, mayıplardı qollap-quwatlaw menen shuǵıllanadı. 2015-jılǵa kelip mámlekette 530 dan artıq mámleketlik emes, kommerciyalıq bolmaǵan shólkemler iskerlik kórsetken. Olar hayal-qızlar huqıqların isenimli qorǵaw, reproduktivlik salamatlıq, kásipke tayarlaw hám qayta tayarlaw tarawındaǵı áhmiyetli social hám gumanitar máselelerdi sheshiwde belsene qatnasadı. Sonı atap ótiw kerek, mámleketimizde hayal-qızlardıń siyasiy hám huqıqıy mádeniyatı, social belsendiligi ósip baratırǵan dárejesi mámleket hám jámiyetlik basqarıwdıń barlıq buwınlarında, sud-huqıq sistemasında, social dizimlerde, ulıwma jámiyetimizdiń barlıq tarawlarında hám tarmaqlarında gúzetiliwi múmkin. Házirgi waqıtta barlıq siyasiy partiyalar quramında «hayal-qızlar qanatı» iskerlik kórsetip atır [3]. Jámi 280 mámleketlik emes, kommerciyalıq bolmaǵan shólkemler hayallardı qollap-quwatlaw tarawında isleydi, 220 den densawlıqtı saqlawdı qollap-quwatlaydı hám 150 den artıq bilimlendiriw sistemasında isleydi. Hayal-qızlar mámleketlik emes kommerciyalıq bolmaǵan shólkemleriniń rawajlanıwı hayal-qızlardıń Ózbekstannıń siyasiy turmısında qatnasıwı kózqarasınan eń unamlı tabıslardan biri esaplanadı. 1991-jılı bir ǵana hayal-qızlar mámleketlik emes shólkemi isbilermen hayal-qızlar awqamı bar edi. Biraq, hayal-qızlardıń siyasiy belsendiligi basqa formada, atap aytqanda, rawajlanıp atırǵan mámleketlik emes sektorında kórinedi. Ózbekstandaǵı mámleketlik emes kommerciyalıq bolmaǵan shólkemleriniń birinshi náwbettegi wazıypası shańaraq hám jámiyettegi hayal-qızlardıń mártebesin asırıw bolıp tabıladı; hayal-qızlar hám olardıń nızamlı huqıqların qorǵaw; isbilermenlik iskerligi hám daramat alıw múmkinshiliklerin keńeytiw.

Kóp sanlı mámleketlik emes shólkemlerdi jaratıw (Shańaraqtı joybarlaw milliy associaciyası, «Salamat áwlad ushın» fondı, Isbilermen hayal-qızlar awqamı, hayal ekonomistler hám isbilermenler awqamları, yurist hayal-qızlar hám basqalar) respublikada «hayal-qızlar jumısların» sol waqıtqa shekem bolǵanınan pútkilley basqasha tegislikke qoydı [4]. Hayal-qızlar mámleketlik emes shólkemleriniń dúziliwi, jańa kúshlerdiń qáliplesiwiniń dinamikliginen derek beredi. Ózbekstanda «Hayal-qızlar resurs orayı», «Tadbirkor ayol» isbilermen hayal-qızlar awqamı, «Olima» – hayal-qız ilimpazlar awqamı hám basqalar dúzildi. Hár jılı social rawajlanıw baǵdarlamalar járiyalanıp, olar hayal-qızlar hám balalardıń jaǵdayın jaqsılawǵa qaratılǵan.

«Balalardı qutqaramız» xalıqaralıq shólkemi maǵlıwmatlarına kóre, sorawda qatnasqan dúnyanıń 161 mámleketinen Ózbekstan ósip kiyatırǵan awladtıń densawlıǵına úlken itibar qaratıp atırǵan mámleketlikler reytinginde 9-orındı iyelegeni biykarǵa emes.

Ózbekstandaǵı kásiplik awqamlar mútáj shańaraqlarǵa, mayıp balaları bolǵan shańaraqlarǵa, sonıń menen birge jas shańaraqlarǵa turaq-jay, jumıs orınları menen támiyinlewde, shańaraqqa tiyisli biznes hám isbilermenlikti rawajlandırıwda materiallıq járdem kórsetedi. Ana hayallardıń hám balalardıń densawlıǵın saqlap, kásiplik awqamlar olarǵa Respublikanıń eń jaqsı dem alıw hám emleniw orınlarında emleniwge múmkinshilik jaratadı. Shańaraqlardaǵı balalarǵa dem alıw lagerlerinde dene tárbiyası hám sport penen shuǵıllanıwda járdem beriw arqalı kásiplik awqamlar «saw ana – saw bala» principin ámelge asırıwǵa, analıq hám balalıqtı qorǵawǵa úles qosıp atır. Solay etip, kásiplik awqamlar eń áhmiyetli puqaralıq institutlarınan biri retinde social toparlardıń ózgesheliginen kelip shıqqan halda jámiyettegi mápler teń salmaqlılıǵın támiyinlewde belsene qatnasıp kelmekte. «Ózbekstannıń zamanagóy hayal-qızları bul social belsendi shaxs bolıp, ol tálim aladı, kásip iyeleydi, mártebe artıwın ámelge asıradı, mámleket hám jámiyet turmısında tikkeley qatnasadı» [5]. Búgingi kúnde turmıstıń ózi analıq hám balalıqtı qorǵaw, saw hám bárkamal áwladtı qáliplestiriw sıyaqlı áhmiyetli máselelerdi sheshiwde hayal-qızlar shólkemleri iskerligi nátiyjeliligin jáne de asırıwdı talap etedi. Sonı aytıw kerek, búgingi kúnde hayal-qızlar mám-

leketimiz xalqınıń derlik 50 procentin quraydı. Zamanagóy jámiyette hayal-qızlardıń barlıq tarawlardağı nátiyjeli miyneti, balalardı tárbiyalaw, shańaraqtı bekkemlewdegi úlken xızmetlerin, jámiyettegi ornı, Jańa Ózbekstan jetiskenliklerine qosqan bahasız úlesi júdá úlken bolıp tabıladı.

Ádebiyatlar

1. Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh. Mirziyoyevtiń xalıq aralıq hayal-qızlar kúnine arnalǵan saltanatli máresimdegi sóylewi. 6 mart 2019.
2. Internetten alınǵan maǵlıwmat bolıp, 31 dekabr 2022 jılǵı kórsetkish.
3. Юсупова Т.Г., Бакиев К.Т., Исхаков Б. Б. «Защита прав и интересов женщин в Узбекистане», Журнал Молодой ученый. Научный журнал. № 9, 2015 г., 887-889.
4. Алимова Д.А. «История как история, история как наука». I. Ташкент «Узбекистан» 2008 г., стр. 270.
5. «Народное слово» gazetası, 11-mart 2019 jıl.

REZYUME. Maqolada nodavlat notijorat tashkilotlarining O‘zbekistonda xotin-qizlar harakatini rivojlantirishdagi o‘rni, ularning jamiyatdagi ayollarning roli va maqomini oshirishdagi vazifalari o‘rganiladi. O‘zbekiston Respublikasining xotin-qizlar masalalari bo‘yicha normativ-huquqiy hujjatlari, ayollarni ijtimoiy himoya qilish masalasi ko‘rib chiqildi.

РЕЗЮМЕ. В статье изучается роль Негосударственных Некоммерческих организации в развитии женского движения в Узбекистане, их задачи и функции в повышении роли и статуса женщин в обществе. Рассмотрены нормативно-правовые документы Республики Узбекистан по вопросам женщин, вопрос социальной защиты женщин.

SUMMARY. The article examines the role of non-governmental non-profit organizations in the development of the women's movement in Uzbekistan, their tasks and functions in increasing the role and status of women in society. The normative legal documents of the Republic of Uzbekistan on women's issues, the issue of social protection of women are considered.

ХУСУСИЙ НОДАВЛАТ ТЕЛЕРАДИОКАНАЛЛАРНИНГ АҲОЛИ ИЖТИМОИЙ МАДАНИЙ ДАРАЖАСИГА ТАСИРИ

А.К.Утепбергенова - *катта ўқитувчи*

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти Нукус филиали

Таянч сўзлар: оммовий ахборат воситалари, сўз эркинлиги, фуқаролик жамияти, демократия, телевидение, радио, тележурналистика, мухаррир, редакция, телевизор.

Ключевые слова: СМИ, свобода слова, гражданское общество, демократия, телевидение, радио,тележурналистика, редакция, редактор, телевидение.

Key words: media, freedom of speech, civil society, democracy, television, radio, television journalism, editors,editorial, television.

Қорақалпоғистонда биринчи марта нодавлат радиостанция «Нукус-FM» радиостанцияси бўлиб, эшиттиришлари 2009 йил 5 сентябр куни 104,7 Мгц частотада эфирга узатилди. Уни марҳум журналист Бахитбек Елманов ташкил етган эди. «Нукус FM» радиоси тўлиқ форматли эфирга эга Қорақалпоғистон Республикасида биринчи тижорат радиостанцияси бўлиб ҳисобланади. «Нукус-FM» дарҳол радио тингловчилари, айниқса ёшлар орасида машҳур бўлди. Барча дастурлар бошқа радиостанциялардан ўзига хослиги ва креативлиги, қизиқарли ва инновацион ёндашуви билан ажралиб турарди. Дастлаб «Нукус-FM» радиостанциясининг радио эшиттириш зонаси қамрови Нукус шаҳри, Тахиатош, Хўжайли ва Кегейли туманининг бир қисми ҳудудида 800 минггача тингловчидан иборат потенциал аудиторияга тарқатилди. Радиостанция асосан ёшларга йўналтирилган бўлиб, ўз эшиттиришлари асосан жонли эфирда ва интенсив мулоқот шаклида олиб борди. [1]

2016 йил 27-июн куни радиостанция янги илғор технологиялар ва компьютер ускуналари билан жиҳозланган янги студияга кўчиб ўтди.

Шу кундан бошлаб «Нукус-FM» радиостанцияси ривожланишининг янги босқичи бошланди. Оммабоп янги дастурлар, жумладан радиостанция ижодий гуруҳи тарафидан «Старт-FM» эрталабки кўнгилочар дастури,

«Омадли кун» кундузги дастурлари таёрланиб, эфирга узатилди. Бугунги кунда «Нукус-FM» радиостанцияси интерфаол ва жонли эфир тарзида эфирни олиб бориш давом этмоқда. Масалан, Ўзбекистон электрон оммавий ахборот воситалари Миллий ассоциацияси ва 14-та нодавлат радиостанцияларнинг қўшма лойиҳасига кўра, тингловчиларни мамлакатимиз ва дунёдаги воқеалар ҳақида янги маълумотлардан тезкор хабардор қилиш мақсадида «Ўзбекистон-онлайн» ахборот дастури ўзбек ва рус тилларида, сўнгра «Ўзбекистон-онлайн» ахборот дастури ишга туширилган эди. 2015-2016 йилдан буён «Нукус-FM» радиостанциясида ҳар ярим соатдан республика буйлаб ва дунё янгиликлари берилиб келмоқда. Мазкур жанрдаги радио эфир Қорақалпоғистонда илк марта амалга оширилганлиги ва умуман радиоэшиттириш соҳасидаги инновацион ёндашиш натижаларига кўра 2016 йили Ўзбекистон электрон ОАВ Миллий ассоциацияси томонидан ташкил етилган «Озод юрт тўлқинлари» номли IX Медиа фестивалида «Нукус-FM» радиостанцияси «Энг намунали радиостанция» номинациясига лойиқ деб топилди. Худди шу йили радиостанция Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги нодавлат нотижорат ташкилотларини ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш жамоат фондининг гранти соҳиби бўлади. [2]

Қорақалпоғистон минтақасида энг биринчи нодавлат телеканал «Ellikqal'a mahalliy televideniesi» МЧЖ тарафидан таъсис этилган «Ellikqal'a TV» канали ҳсиобланади. «Ellikqal'a TV» канали 2003 йил 3 февралдан бошлаб эфирга узатила бошланган. Дастлаб ушбу телеканал сигналлари етказиш Элликқалъа ҳудуди, Тўрткўл ва Беруний туманлари яқинидаги аҳоли пунктлари билан чекланган эди.

Рақамли форматга ўтгандан сўнг, «Ellikqal'a TV» каналининг сигнал узатиш доираси кенгайди ва ҳозирда Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилояти ҳудудида СД форматида кузатилмоқда. «Ellikqal'a TV» канали маъмурияти тарафидан берилган маълумотларга кўра, унинг қамраб олиш аудиторияси тахминан 4,9 миллион кишини ташкил қилади. [3]

Ёшлигига қарамасдан, «Ellikqal'a TV» канали Ўзбекистон миқёсида ҳам танила бошлаган. 2014 йили «Ellikqal'a TV» канали таҳририяти Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги ННТлар ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш Жамоат жамғармаси томонидан эълон қилдинган грант танловида «Саломатлик сабоқлари: юқумли касалликлардан эҳтиёт бўлинг» лойиҳаси билан қатнашиб, грант соҳиби бўлди. Ушбу жамғарманинг 2016 йилги грант танловида «Соғлом она ва бола йили» Давлат дастурида белгилаб берилган вазифаларни бажариш, оила, оналик ва болалик муҳофазаси соҳасидаги қонун ҳужжатлари, хусусан бола ҳуқуқлари ва эркинлиги, қонуний манфаатларига оид қонун нормаларининг таъминланиши ва бажарилишини холисона, тизимли ва кенг ёритиш буйича фаолияти учун, 2019 йил эса – «Фаол инвестициялар ва ижтимоий ривожланиш йили» Давлат дастурида белгилаб берилган вазифаларни бажарилишини холисона, тизимли ва кенг ёритганлиги учун ғолибликни қўлга киритиб, 2021 йили «Ellikqal'a TV» канали «UZBEKISTAN MEDIA AWARD 2021» танловида «Йилнинг энг яхши худудий телеканали» номинациясида ғолибликни қўлга киритган. [4]

2021 йил давомида худудимизда, хусусан Элликқалъа туманида амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий, маданий-маънавий ва сиёсий соҳалардаги ислоҳотларнинг бориши, ҳамда Давлат дастурларининг жойлардаги ижросини кенг ёритиш, ахолини тезкор ва холис ахборот билан таъминлаш мақсадида ҳар куни 20 дақиқалик «Янгиликлар» ахборот информацион дастури 4 марта эфирга узатилиб, дастур орқали жами 10 ой давомида йил давомида 6000 дан кўпроқ лавҳа ва репортажлар, ҳар бир дастур давомида «Қисқа хабарлар» рукнида экранда ўтувчи матн орқали кун давомида 10 дан ортиқ, жами 18000 га яқин қисқа хабарлар эфирга узатилган. Аҳамиятли жиҳати шундаки, «Ellikqal'a TV» канали маъмуриятининг маълумоти буйича хозирда теле томошабинларнинг таҳлилий-танқидий, ижтимоий-сиёсий ахборотларга бўлган қизиқиши ортган. [5]

Қорақалпоғистон Республикаси Амударё ҳокимияти ҳузуридаги тадбиркорлик субъектларини рўйхатга олиш инспекциясида рўйхатга олинган «Amudaryo televideniesi» 2008 йили феврал ойидан бошлаб синов трансляцияларини амалга ошира бошлаган. «Amudaryo televideniesi» масъулияти чекланган жамият ҳисобланади, аммо унинг устав капиталида давлат (Амударё тумани ҳокимлигининг) улуши 51 фоизни ташкил етади. Унга Ғуломжон Ешниёзов раҳбарлик қилади. Бу ерда 5 киши доимий иш билан таъминланган. «Amudaryo

televideniesi» ССД-10-У1 ускунасидан 45-ТВК телеканаллари частотаси орқали ҳавога чиқиш ва «Манғит РЦ» сигналларни узатиш тизими орқали эфирни тарқатиш учун мослаштирилган.

«Amudaryo televideniesi» телеканали ўз фаолияти давомида ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий, аҳлоқий ва тарбиявий кўрсатувлари билан мустақиллигимизни янада мустаҳкамлаш, аҳолини яна да ҳуқуқий онгини, дунёқараши ва маънавиятини янада юксалтиришга хисса қўшишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган.

Айниқса, туркум кўсатувлар ташкил қилиш ва эфирга ўзатиш орқали аҳолини ватанпарварлик, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенглик ғояларига ҳурмат руҳида тарбиялаш, мамлакатимизнинг чегара ҳудудида жойлашган Амударё туманида тинчлик ва ҳотиржамлик, ўзаро ҳурмат ва ҳамжихатлик муҳитининг янада мустаҳкамланишига ҳисса қўшиш – телеканал таҳририятининг асосий мақсади деб белгиланган. [6]

Халқимизни тезкор ахборот билан таъминлаш, ахборот бозорини ривожлантириш Давлат дастуридан келиб чиққан ҳолда, «Amudaryo televideniesi» мамалакатимизда, хусусан, туманда кечаётган ижтимоий-сиёсий жараёнлар, иқтсодий, маънавий, қишлоқ ва халқ хўжалиги ҳам да бошқа соҳалардаги янгиликларни кенг ёритишни, миллий қадриятларимизни тарғиб қилувчи, маданий дам олиш ва кўнгил очар кўрсатувлар таёрлашни, тижорат каналини ташкил қилиш йўли билан ҳуқуқий ва жисмоний шахсларга хизмат кўрсатувчи канал сифатида фаолият юритиб келмоқда.

«Amudaryo televideniesi»да ўз фаолиятни олиб бориш учун ижара асосида фойдаланилаётган воситалар мавжуд: 2011 йили 21 январда Манғит РРТМ (Туман радио телевидение маркази) билан теле дастурлар тарқатиш буйича шартном имзоланган, эфирга бериладиган концерт, мусиқа дастурларининг муаллифлик ҳуқуқи буйича «Исломбек-Нурбек» корхонаси билан 2010 йил 30 августдаги шартнома имзоланган.

Кино фильмларни эфирга узатиш буйича ҳам Қорақалпоғистон агентлиги билан шартнома имзоланган. Умуман, теледастурлар «Amudaryo televideniesi» канали таҳририяти томонидан шакллантирилиб келмоқда. Яъний, эфирнинг 20% сиёсий-иқтисодий кўрсатувлар, 10% – янгиликлар, мусиқий кўнгил очар дастурлар 30%, кинофильмлар эса 40% ташкил этиб, дастлабки даврлари хафтанинг сешанба – шанба кунлари ҳар куни 10 соат эфирга узатилган. [7] Сўнгги йиллари «Amudaryo televideniesi»нинг эфирга ўзатиш кўлами кенгаймоқда.

Хусусан, ҳозирги кунда «Amudaryo televideniesi» телеканалиниг кўрсатувлари Қорақалпоғистон Республикасининг Нукус, Манғит, Кўнғирот, Муйноқ шахарларидаги, шунингдек қўшни Хоразм вилояти туманларига рақамли телеузаткичлар орқали эфирга узатилмоқда. Бугунги кунга келиб телеканал орқали эфирга узатилаётган кўрсатувлар даврийлиги хар куни 18 соатни ташкил қилади. Рақамли форматда эфирга тарқатиладиган «Amudaryo televideniesi» каналининг теледастурларни халқимиз менталитетига мос, унинг бой тарихий, маданий ва маънавий меросини кенг тарғиб қилувчи, тарбиявий аҳамиятга эга бўлган, теледастурларнинг ҳилма-ҳиллиги, мазмунан ва ижодий жиҳатдан савияси юқори бўлган кўрсатувлар билан бойитиб боришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Янги даврда телеканал таҳририятининг асосий мақсади ёшлар онгида миллий демократик ғоясининг қарор топишига ҳисса қўшиш, эришилган маърифий-аҳлоқий, тарихий ютуқлар ва ҳамда аҳолининг маънавий аҳборотга бўлган эҳтиёжини қондириш, комил инсон ва баркамол авлодни тарбиялаш йўлида олиб борилаётган саъи-харакатларга муносиб ҳисса қўшиш ҳамда ёшларнинг мароқли дам олишига эътибор қаратиш хисобланади. Шунингдек, «Amudaryo televideniesi» таҳририяти соғлом ҳаёт тарзини тарғиб қилиш, барча ёшлар орасида оила маънавиятини юксалтиришга ҳамда маданият, илм-фан, санъат ва иқтисодиёт, спорт соҳасидаги ютуқларни, ишлаб чиқариш ҳақида маълумот ва рекламаларни тарқатиш, эшиттириш ва ахборотларнинг омма орасида тарқатилишини асосий вазифа сифатида эътироф этган. [8]

Бугунги кунда Қорақалпоғистонда тезлик билан ривожланаётган яна бир нодавлат телеканал – «Jaslar TV» 2018 йили ўз фаолиятини бошлади. Ўшбу телеканал таъсисчиси ҳозирги кунда Минайим Палўанова бошқарадиган «Nukus sayahat» МЧЖси ҳисобланади. Телеканалнинг умумий кўрсатув (эфир) кўлами кунига 18 соатни ташкил этиб, асосан ёшлар аудиториясига ўз эътиборини қаратади. Умумий эфирга чиқиш ҳажмининг 10%-и хабарлар, шунингдек, маданий-маърифий дастурлар (20%), мусиқий ва кўнгилочар дастурлар (30%), бадий ва телевизион фильмлар, сериаллар ва мультфильмлар (30%), реклама (10%) этади.

Ўшбу телеканал таҳририятининг асосий мақсади ёшлар онгида миллий истиқлол ғоясининг қарор топишига ҳисса қўшиш, эришилган маърифий-аҳлоқий, тарихий ютуқлар ва ҳамда аҳолининг маънавий аҳборотга бўлган эҳтиёжини қондириш, комил инсон ва баркамол авлодни тарбиялаш йўлида олиб борилаётган саъи-харакатларга муносиб ҳисса қўшиш ҳамда ёшларнинг мароқли дам олишига эътиборни қаратиш хисобланади. Таҳририят шунингдек, соғлом ҳаёт тарзини тарғиб қилиш, барча ёшлар орасида оила маънавиятини юксалтиришга ҳамда маданият, илм-фан, санъат ва иқтисодиёт, спорт соҳасидаги ютуқлари, товарлар ҳақида маълумот ва рекламаларни тарқатиш, эшиттириш ва ахборотларнинг омма орасида тарқатилиши асосий вазифа деб белгиланган. «Jaslar TV» телеканали аввал Нукус, сўнгра Хўжайли, Кўнғирот, Чимбой, Шуманой, Амударё, Қанликул, Нукус туманлари худудида ўз сигналларини тарқатиб келмоқда. Ўзига ҳос бўлган кўрсатувлари ёшлар орасида кенг тарқалган, масалан, «The best day», «Сәлем жаслар» кўрсатувлари тонгги эфирда хар куни ўзатилади.

Шунингдек, «Қорақалпоғистон online» информацион дастури ҳар куни соат 9-да, кечки 19-да ва 21-да эфирга қорақалпоқ тилида ўзатилиб келмоқда.

Телеканал фаолияти Ўзбекистон телекоммуникация тизими раҳбарияти томонидан ҳам тан олиниб, 2018 йили IX медиа фестивалда «Озод юрт тўлқинлари» номинацияси ғолиби бўлиб, алоҳида грант ажратиб берилди. 2020 йили эса Ёшлар ишлари агентлиги Қорақалпоғистон Республикаси бошқармасининг «Хошамет – 2020» номинацияси ғолиби бўлди.

Ўзбекистон электрон оммавий ахборот воситалари Миллий ассоциациясининг «Журналистлар баҳори – 2020» медиа фестивалида «Энг яҳши видеоролик» номинацияси буйича коронавирусга қарши курашга бағишланган видеороликлар туркуми билан ғолиб деб топилди. [8]

«Jaslar TV» таҳририяти информацион, бадий-мусиқий, ижтимоий-иқтисодий, маданий-маърифий, оммабоп кўнгилочар ва спорт кўрсатувлари бўлимларидан иборат.

Информацион кўрсатувлардан «Қорақалпоғистон online» хафтасига 5 кун эрталаб ва кечқурун 10-дақиқалик дастур билан эфирга ўзатилган. Бадий-мусиқий бўлими эфирга «Сәлем жаслар», «ТВ саяхат», «Жаслар Live», «Сазлы кеш», «Жаслар хит парады», «Стопкадр», «Мухаббатым» номли кўрсатувлар, ток шоулар ўзатган.

Ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий кўрсатувлар бўлими эфирга «Жаслар хабары» (Ёшлар ахбороти), «Инсон ва қонун», «Сиз сўйген қосықлар тарийхи», шунингдек, «Мийманда», «Билим ринг», «Кибер спорт», кўрсатувлари ўзатмоқда.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг «Оммавий ахборот воситалари хақида» Қонуни // https://lex.uz/acts/139004
2. “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни // https://lex.uz/docs/1106870
3. Мустақил телерадио каналларни ислоҳ қилиш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 8-ноябрдаги ПФ-3678-сон Фармони // https://lex.uz/docs/902646.
4. «Нукус-FM» канали маъмуриятининг информацион маълумоти. 2022 йил. Муаллифнинг шахсий архиви.
5. «Ellikqal’a TV» канали маъмуриятининг информацион маълумоти. 2022 йил. Муаллифнинг шахсий архиви.
6. «Ellikqal’a TV» телеканалининг жорий ҳўжжатлари. 2021 йил.
7. «Amudaryo televideniesi» телеканали маъмуриятининг информацион маълумоти. 2022 йил. Муаллифнинг шахсий архиви.
8. «Jaslar TV» телеканали маъмуриятининг информацион маълумоти. 2022 йил. Муаллифнинг шахсий архиви.

РЕЗЮМЕ. Моқолада Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда оммавий ахборат воситаларини қўллаб-қувватлаш, хусусан, Қорақалпоғистонда хусисий радио ва телевидениенинг пойда бўлиши моддий-техник базасининг кенгайиши ҳамда нодавлат теле ва радиоканалларни очиш билан боғлиқ бўлган ўзгаришлар таҳлил этилади. Асосан, «Нукус-FM», «Элликқалъа ТВ»,

«Тўрткўл ТВ», «Жаслар ТВ», «Амударё ТВ» телерадио каналларинг пайдо бўлиши ҳақида кўплаб мулоҳазали фикрлар баён этилган.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются изменения, связанные с поддержкой негосударственных СМИ в Узбекистане в годы независимости, в частности, появление регионального радио и телевидения в Каракалпакстане, дальнейшее расширение материально-технической базы и открытие негосударственных телерадиоканалов. В основном, много размышлений было высказано о появлении телеканалов «Нукус-FM», «Элликқалъа ТВ», «Тўрткўл ТВ», «Жаслар ТВ», «Амударё ТВ».

SUMMARY. The article analyzes the developments related to the support of non-state media in Uzbekistan in the years of independence, in particular the emergence of regional radio and television in Karakalpakstan, the further expansion of the material and technical base and the opening of non-state television and radio channels. Basically, many thoughtful opinions are expressed about the emergence of radio channels «Nukus-FM», «Ellikkala'a TV», «Turtkul TV», «Jaslar TV», «Amudarya TV».

PEDAGOG INSANNÍŃ JUMÍS ISKERLIGINÍŃ RAWAJLANÍP BARÍWÍNDA KEYS TEXNOLOGIYASÍ

S.E.Uzakov- *oqıtıwshı*

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so'zlar: pedagog insonning faoliyati, keys texnalogiyasi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, yangi standartlar, dasturiy ta'lim, zamonaviy texnalogiya.

Ключевые слова: педагогическая деятельность человека, кейс-технология, информационно-коммуникационные технологии, новые стандарты, программное обучение, современные технологии.

Key words: human pedagogical activity, case technology, information and communication technologies, new standards, software training, modern technologies.

Talimde zamanagóy talaplardı támiyinlew kóplegen tiyisli, jańa texnologiyalar hám olardan biri pedagog insannıń jumıs barısında keys texnologiyası.

Informacion-kommunikaciya texnologiyaları, jańa standartlar, dástúriy tálim, zamanagóy tálim, bilim, kónlikpe hám kónlikpeler kórinisindegi dástúriy tálim bolıp tabıladı, haqıyqıy iskerlikti rawajlanıwın qáliplestiriwin talap etedi. Hár qanday tarawdağı jağdaylar (anglichan tilinde, jumıs) arnawlı bir jağday yamasa hádiyseniń xarakteristikası: social, ekonomikalıq, medicinalıq hám basqalar.

Qağıyda jol menen de, gilt tek ǵana xarakteristikada, bálki arnawlı bir mashqala yamasa qarama-qarsılıqtı óz ishine aladı jáne bul haqıyqıy faktlarǵa tiykarlanadı. Solay etip, jumıstı sheshiw ushın usınıs etilgen jağdadı analizlew arqalı optimal sheshimdi tabıw kerek.

Ámeliy jónelis. Jumıs usılı teoriyalıq bilimlerdi ámeliy mashqalalardı sheshiwde qollaw imkaniyatın beredi. Bul jantasıw bizneske hám procesler haqqında sap akademikalıq tálimdi asırıw, studentlerdiń bilimin asırıw yamasa pedagog insannıń jumıs barısında shınıǵıw islew arqalı úyretiw bul ótiwge qaraǵanda keńlew bilim beredi.

Interaktiv formattıń bar ekenligi. Pedagog insannıń jumıs barısında keys usılı studentlerdiń joqarı sezimi hám aktiv qatnası sebepli materialdı jáne de nátiyjeli ózlestiriwdi támiyinleydi.

Arnawlı kónlikpelerdi asırıw. Pedagog insannıń jumıs barısında jumıs usılı, barlıq haqıyqıy jumıs hám jumıs procesinde júdá zárúr bolǵan jumsaq kónlikpelerdi jaqsılawǵa múmkinshilik beredi.

Ulıwma bilimlendiriwdiń mámleket bilim beriw standartları studentlerdiń ózligi onıń aldındağı tiykarǵı soraw retinde, rawajlanıwın asıradı. Pedagog insannıń jumıs barısında jańa standartlardı ámelge asırıwda tiyisli háreketler sistemasınan paydalanıwdı talap etedi. Usı waqıtta tálim texnologiyalarıda, informacion-kommunikaciya texnologiyaların (AKT) engiziw de ózgerip atır temanı úyreniw kólemin keńeytiw maqsetinde, bul jańa múmkinshilikler jaratadı. Oqıtıwshı aldında bilim, kónlikpe hám ádetlerdi toplawǵa qaratılǵan dástúriy shınıǵıwlar student shaxsın rawajlandırıwǵa qaratılǵan. Onı maqsetli oqıw procesine aylandırıw mashqalası bar edi. Oqıw procesinde, jańa texnologiyalardan paydalanǵan halda sabaqtıń dástúriy formasınan alıslaw, tálimniń klassik modelin jańa sharayatlarda ámelge asıratuǵınlıǵı anıqlandi. Metodlar kompleksi:

– Pedagogikalıq bilimler iskerlik procesiniń qásiyetlerin sáwlelendiriwshi tarawdıń ózara tásirine tásir etiwshi ayrıqshalıqlar olardıń oqıw procesine bolǵan sezimine jáne de onıń natiyjeliligin támiyinlewin asıradı;
– Social tájiriybeni uzatıwdıń formaları, usılları hám quralları kompleksi, sonıń menen birge, bul processtiń texnikalıq úskeneleri;
– Úyreniw túsiniw yamasa anıqlaw procesi bolıp tabıladı, háreketler izbe-izligi hám belgilengen maqsetke erisiw, oqıtıwshı iskerliginiń ayriqsha usılları kompleksi.

Turmıslıq jaǵdaylardı birgelikte analiz qılıw universal bolıp tabıladı úyreniw usılı, sol sebepli mashqalalardı sheshiw. Studentler menen «waqıyalar»di talqılaw hám tájiriybe menen úyreniw. Pedagog insannıń jumıs barısında keys texnologiyası jumıs usılınıń ayrıqsha qásiyetleriniń biri bolıp tabıladı. Islerdi sheshiw birneshe basqıshlardan ibarat:
1) usınıs qılınıp atırǵan jumıstı izertlew;
2) seshilmey atırǵan maǵlıwmatlar kompleksi hám analiz;
3) mashqalanıń múmkin bolǵan sheshimlerin talqılaw;
4) eń jaqsı sheshimdi islep shıǵıw.

Pedagog insannıń jumıs barısında texnologiyalardan keys texnologiyası hárbir qádemler ápiwayıraq. Tiykarınan, bul jerde birinshi ret giltler menen shuǵıllanatuǵın qatnasıwshılardı shalǵıtıwshı múmkin bolǵan bir neshe «kórinbes tereńler» bar. Birinshiden, mashqalanıń anıq sheshimi joq. Optimal sheshim bolıwı múmkin lekin mudamı bir nátiyjeli sheshim bar. Ekinshiden, maǵlıwmatlar bir-biri menen qarama-qarsılıq, ol tártipli yamasa turaqlı túrde ózgeriwi múmkin. Solay etip, turmıstaǵı bunday máseleler menen, biz buǵan úzliksiz dus kelemiz. Úshinshiden, qaǵıyda jol menen de, jumıslar sheklengen waqıt ishinde sheshiledi. Keysler eki komponentti birlestiredi: izertlew hám tálim, sol sebepli onı jaratıw procesi, usınıń menen birge, biznes máslahátshisi hám oqıtıwshınıń jumısın óz ishine aladı. Qaǵıyda jol menende, hárbir jazıwı belgili bir kompaniyada júzege kelgen jaǵday menen baylanıslı. Joqarı sapalı islerdiń bes tiykarǵı tárepi óz ishine alıwı kerek:

1. Vizual dizayn hám túsindiriw formasından paydalanǵan halda kompaniyanıń qádiriyatları hám materiallıq qásiyetleri haqqında tolıq maǵlıwmat;

2. Kompaniya ushın zárúrli hám anıq sheshimsiz qızıqlı biznes jaǵdayı isde xarakteristikalanıwı kerek;

3. Kompaniya ushın mashqalalardı sheshiwdiń aktuallıǵı: bul tiykarlanıp atırǵan hám házirgi sheshimdi talap etetuǵın haqıyqıy jaǵdaylar;

4. Mashqala menen baylanıslı dáslepki hám statistikalıq maǵlıwmatlardıń jeterligi;

5. Jazba jumıslarda studentlergiń qatnasıwı.

Keys texnologiyasındaǵı jaǵdaylar paydalanıw formatına baylanıslı hám olardıń quramalılıǵı dárejesine qaray parıq etedi. Paydalanıw formatlarına qaray ayırmashılıqlar:

Atqarıw jumısları. Qatnasıwshılar atqarıw menen tikkeley ilajda tanısadı hám olar bunı bólek yamasa moderator menen talqılawǵa qarar etedi.

Ámeliy izertlewler. Olar shınıǵıw isleydi hám ulıwma talqılaw waqtında studentlerdi xabardar etiw ushın mólsherlengen, jáne bul jerde geyde qatnasıwshılardan qısqa múddetli tayarlıq talap etiledi.

Pedagogikalıq uqıpqa erisiw pedagogtıń arnawlı bir jeke sapaları menen ámelge asadı. Pedagogikalıq uqıp joqarı dárejede pedagogikalıq iskerlik etiwin, pedagogikalıq texnikanı iyelewdi, sonıń menen birge, pedagog shaxsı, onıń tájiriybesi, puqaralıq hám kásiplik poziciyasin ańlatadı. Sońǵı jıllardaǵı ilimiy qaraslar hám bul jaǵdayǵa salıstırǵanda tómendegishe juwmaq etiwge múmkinshilik berdi: pedagogikalıq uqıp kásiplik iskerliktegi induviduallıqtıń jaqtı kórinisi retinde túsiniledi. Pedagogika texnologiyalardan biri keys texnologiyasındaǵı jumıs medicinalıq hallar menen islew, bul sheshim menen parıq etedi. Mámleket bilim beriw standartları oqıtıwda talaba shaxsın rawajlandırıwdı tiykarǵı másele etip qoydı. Bul másele, óz gezeginde, sonıń menen birge, oqıtıwshılardan jumıs procesinde jańa standartlardı engiziwde jańa texnologiyalardan paydalanıwdı talap etedi.

Maqaladaǵı eń sońǵı hám úyreniwdiń haqıyqıy texnologiyası bolǵan keys texnologiyası haqqındaǵı tiykarǵı tariyxıy, teoriyalıq hám ámeliy bilimlerdi sistemalastırdı, hám olardıń artıqmashılıqların mısallar menen kórsetedi. Tálim texnologiyalarınıń ózgeriwi sebepli informacion-kommunikaciya texnologiyalarınıń engiziliwi tálim mákemelerinde hárbir pán boyınsha bilim beriw kólemin keńeytiw ushın keń múmkinshilikler jaratıp atır. Sol múnásibet penen oqıw procesinde keys texnologiyasınan ámeliy paydalanıw zárúrligi payda boladı. Bizińshe, basqalarǵa salıstırǵanda bul pedagogikalıq uqıp mazmun-mánisin tuwrı jaratadı.

«Tárbiya hám oqıtıwda joqarı dárejege erisiw jáne onı úziliksiz rawajlandırp barıw imkaniyatın támiyinleytuǵın kórkem óner bolıp, oqıwshıǵa mehir qoyǵan hám óz kásibin jaqsı kórgen. Óz jumısınıń sheber ustası bolǵan pedagog bul joqarı dárejede mádeniyatlı, óz pánin tereń biletuǵın,

pánniń yamasa kórkem ónerdiń tiyisli tarawların jaqsı analiz ete alatuǵın, tárbiyalaw hám oqıtıw stilistikasın jetilisip iyelegen qánigedur».

Pedagog jeke hám kásiplik pazıyletler iyesi bolıwı kerek. Pedagogikalıq uqıpqa berilgen táriyp, hám de pedagogtıń professiogramması qásiyetleri hám pedagoglarǵa qoyılatuǵın social-ekonomikalıq, siyasiy madeniy talaplardan kelip shıǵıp pedagogika teoriyası pedagogikalıq uqıptı tiykarǵı komponent (strukturalıq bólim)lerden ibarat bolıwı kerekligin ańlatadı.

Ádebiyatlar

1. Pedagogika: mıń sawalǵa mıń juwap / Metodikallıq qollanba. U.I.Inoyatov, N.A.Muslimov, M.Usmonboyeva, D.Inog‘omova. –T.:Nizomiy nomidagi TDPU, 2012.
2. Hoshimov K. Pedagogika tariyxı // Pedagogika joqarı oqıw orınları hám doril fununlar studentleri ushın Oqıw qollanba. –Tashkent, Oqıtıwshı, 1996.
3. Mahkamov U., Tillaboeva N., Tillaboeva SH. Pedagogikalıq uqıp. Oqıw qollanba. T.: 2003 y.
4. Pedagogika: sabaqlıq / Yu. Tolibov, A. Agaev, I. Isaev, A. Eminov. –Boku: Adiloglu–2006.
5. Pedagogika. / A. Pashayev, F. Rustamov, - Boku. Pán hám tálim, – 2010.
6. Pedagogika pánleri. 3-Son 2021 jıl Mart.
7. Beznovskaya, V. V. Tálim texnologiyaların tańlaw: Dástúriy model me yamasa innovciyalıq Jantasıw ma? MADI axborotnaması, 2014 jıl, 4-son.

REZYUME. Pedagogik insonning ish faoliyatida keys texnalogiyasining pedagogik texnologiyalaridan biri bo‘lgan texnalogiyaning afzalliklari. Keys texnologiyalarining o‘ziga tán imkoniyatlari va ulardan foydalanish dasturiy o‘qitish usullariga ega va dars shaklin o‘zgartirishga imkoniyat beradi. Pedagog har kuni o‘zlari oldiga yoshlarni tarbiyalash, o‘qitish yoki ta’lim berish maqsadlarin qo‘yadi. Shuning uchun, ta’lim printsiplariga amal qilgan holda, o‘z faoliyati mazmunini, talabalar faoliyatini shakllantiriladi, buni amalga oshirishlik metod va vositalarini tanglaydi, uni talabalarga berish shakllarin takomillashtirishga intiladi.

РЕЗЮМЕ. Преимущества технологии как одной из ключевых педагогических технологий в ИС педагогического деятельности человека. Специфические возможности кейс-технологий и, их использование имеют программные методы обучения и дают возможность изменить форму урока. Педагог ежедневно ставит перед собой цели воспитания, обучения или воспитания молодежи. Вместе с тем, руководствуясь принципами воспитания, они формируют содержание своей деятельности, деятельности учащихся, выбирают методы и средства ее осуществления, стремятся к совершенствованию форм ее предоставления учащимся.

SUMMARY. Advantages of technology as one of the key pedagogical technologies in the IP activity of a pedagogical person. The specific capabilities of case technologies and their use have programmatic teaching methods and make it possible to change the form of the lesson. Every day a teacher sets goals for the upbringing, education or upbringing of young people. At the same time, guided by the principles of education, they form the content of their activities, the activities of students, choose methods and means of its implementation, strive to improve the forms of its provision to students.

ПРОФЕССОР НАЖИМАТДИН АНСАТБАЕВ 80 ЖАСТА!

Нажиматдин Ансатбаев 1943-жылы 23-декабрь күни Кегейли районының «Шоқ тораңғыл» аўылында дийхан шаңарағында туўылды. Ол 1960-жылы орта мектепти питкерип, кейин Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик академиялық музыка театрында вокал артисти болып жумысқа орналасты ҳәм 1961-жылы Ташкент мәмлекетлик театр ҳәм сүўретшилик институтының актёрлық факультетине оқыўға киреди. Ол 1966-жылы усы институтты табыслы питкерди ҳәм Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик академиялық музыка театрына актёр лаўазымына жумысқа қайтып келеди. Н.Ансатбаев таланты, сын-сымбаты және жағымлы ҳаўазы менен театрда дәрҳәл көзге түседи. Ол тез арада белгили драматурглердиң пьесалары бойынша қойылған «Еки байға бир малай» спектаклинде Флориндо, «Қәйин ене»де Аяз, «Актрисаның ығбалын»да Әбдираман Өтепов, «Наўайы Астарабад»та Алишер Наўайы, «Бердақ»та Бердақ, В.Шекспирдиң «Отеллосын»да Кассио, Т.Жумамуратовтың «Тикленген туў»да Байхан, А.Бегимов ҳәм Т.Алланазаровтың «Ғәрип ашық»та Ғәрип, Т.Сейтжановтың «Әбу Райхан Беруний»да Мамун шах, С.Хожаниязовтың «Маманбий»де Маман, А.Абдулинниң «Он үшинши председатель»де Сагадеев, Б.Жакиевтиң «Әке тәғдири» спектакллеринде Ақылбек сыяқлы баслы роллерди шеберлик пенен атқарып халқымыздың сүйикли актёрына айланды.

Н.Ансатбаев биринши қарақалпақ операсы болған "Әжинияз" операсында Әжинияздың партиясын атқарды. Стажировкадан келгеннен кейин режиссёр ҳәм актёр сыпатында Н.Ансатбаев театрдың репертуарын раўажландырыўға өзиниң салмақлы үлесин қосты. Ол көп драматурглердиң алпыстан аслам шығармаларын саҳналастырды. Олардан қарақалпақ ҳәм басқа да туўысқан халықлар драматурглери К.Рахмановтың «О дүньяға мирәт», «Жаралы жүреклер», «Урыны қарақшы басты» М.Каримниң «Ай тутылған түнде», С.Хожаниязовтың «Сүймегенге сүйкенбе», Т.Жумамуратовтың «Тикленген туў», Т.Сейтжановтың «Абу Райхан Беруний», Қ.Абдиреймов пенен бирге О.Абдирахмановтың «Тирсеклер», А.Абдулинниң «Он үшинши председатель», А.Қаҳҳардың «Сақ ғарға сағағынан», Б.Жакиевтың «Әке тәғдири», С.Ахмадтың «Келинлер қозғалаңы», У.Умарбековтың «Өз арзасы менен», Цагарелидиң «Ханума», С.Балғабаевтың «Ең сулыў келиншек», К.Нарқабылдың «Нур саяда қалмайды» спектакллерин айрықша атап көрсетиўге болады.

Ол өзиниң өмирлик жолдасы Қарақалпақстан Республикасына хызмет көрсеткен артист Ажар Аңсатбаева менен биргеликте театр саҳнасында тамашагөйлердиң есинде қалатуғын көплеген образларды дөретти ҳәмде төрт перзентти тәрбиялап камалға келтирди.

Н.Ансатбаев күшли және жағымлы драмалық баритон даўысқа ийе инсан. Усының нәтийжесинде ол халық сүйген қосықшылардың бирине айланды.

Н.Ансатбаев атқарған көп санлы қосықлар, музыкалы спектакллер менен опералардағы ариялар халқымыз тыңлаўшылары арасында кеңнен тарқалған.

Н.Ансатбаев тәжирийбели устаз болып, оның басышылығында Республикамызда көп санлы талантлы актёрлар өсип жетилиспекте.

Н.Ансатбаев ҳәзирги күнде Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институтының Нөкис филиалында профессор лаўазымында режиссура жөнелиси бойынша студент жасларға тәлим-тәрбия берип келмекте.

Н.Ансатбаевтың мийнетлери Өзбекстан Республикасы тәрепинен жоқары баҳаланып, ол инсанға төмендегише мәмлекетлик атақлары берилген.

1969-жылы «Қарақалпақстан Республикасына хызмет көрсеткен артист»,

1974-жылы «Өзбекстан халық артисти»,

1980-жылы «Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты»,

1990-жылы «Ветеран труда»,

2000-жылы «Меҳнат шуҳрати»,

2009-жылы «Эл-юрт ҳурмати»,

2022-жылы «Дослық» ордени,

2023-жылы «Өзбекстанда хызмет көрсеткен ёшлар мураббийи» атақларын алыўға миясар болды.

Н.Ансатбаев үлкен тәжирийбелерге ийе талантлы актёр ҳәм режиссёр сыпатында өзиниң дөретиўшилик хызметиниң раўажланған дәўиринде киятырған инсан.

Н.Ансатбаевқа беккем ден саўлық, узақ өмир, дөретиўшилик ислеринде ҳәмийше тасқын табыслар тилеймиз.

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты Нөкис филиалы директораты ҳәм кең жәмийетшилик коллективи!

MAZMUNÍ

Bas maqala

Аяпов А. Миллий мәденият ҳәм көркем өнерди раўажландырыў жолында…… **1**

Teatr hám muzıka

Abatbaeva R.A. Ustaz Gulchira Xodjametovanıń ilimde tutqan ornı……..... **4**

Axımbetova G. O‘quvchining professional obrazi uning umumiy madaniyati bilan bog‘liqdir **6**

Ахымбетова Л. Қарақалпақ сазенделериниң саз атқарыў усыллары..... **9**

Балтаниязов С.А. Мәжбүрий даўыс..... ..... **12**

Bekbergenov Z. Opera janrınıń payda bolıwı hám rawajlanıw jolları..... **14**

Bekniyazova G., Urazmbetova L. Zamonaviy aktyorlik san’ati maktabining asoschisi K.S.Stanislavskiyning o‘rni..... **16**

Bekpolatova A. Kórkem obraz – bul obyektiv hám subyektivtiń birligi..... **19**

Erejepov A.A. O‘rta Osiyoda baxshichilik san’atining shakllanishi…….. **22**

Xodjametova G.I. N.Muxammeddinovtıń fortepiano janrindaǵi «qosıq hám oyın» shıǵarmasında kórkem talǵamınıń qáliplesiwi..... **24**

Xojanov J. Talant shoqqılarına párwaz…….. **28**

Xodjametova G.I. Kompozitor U.Abdullaevanıń fortepiano ushın ballada «dástannan» shıǵarmasında muzıkalıq kórkem analizi..... **30**

Исмаилова М. Сахна сөзи пәниниң қәлиплесиўи..... **34**

Qallibekov N. Qaraqalpaqstanda qosıq ónериниń tiykarın salıwshı qosıqshılar..... **37**

Qazaqbaeva R. Pedagog ustoz - Najimatdin Ansatbaev…….. **40**

Моянов Ы. Қарақалпақстанда көркем өнер кадрларын таярлаў..... **42**

Otepbergenov A. Aktyorlik mahoratini takomillashtirish masalalari..... **45**

Palwaniyazov M. Xalıq pedagogikasınıń balalar ushın tárbiyalıq áhmiyeti..... **47**

Romanova S. Oqıwshılarda muzıkalıq atqarıwshılıq sheberligi hám onıń qaǵıydaları…… **50**

Seytjanova Q. Teatr hám kórkem óner..... **52**

Urazmbetova L., Nazarımbetov B. Aktyorliq ónериниń eń birinshi talaplarınıń biri bul-sheberlik **54**

Urazmbetova L., Tajiǵalieva M. Qaraqalpaq quwırshaq teatrınıń xalıqqa xızmeti…… **57**

Yuldasheva Z. Qaraqalpaq oyın ónериниń rawajlanıwında baletmeyster E.Petrosovanıń tutqan ornı hám roli..... **59**

Zamatdinov A. Drama hám muzıkalı drama janrlarınıń rawajlanıwı..... **62**

Kino hám dramaturgiya

Abdreymov M.B. Kino hám teatrda mákán muzıkası..... **65**

Bawetdinov SH.K. Ses rejissyorlıǵı sheberliginde saz ásbaplardı úyreniw..... **67**

Zaretdinov K. Ses rejissyorlıǵı – kásip sıpatında…….. **70**

Zaretdinov K. Elektromuzıkalı ásbaplardıń payda bolıw tariyxı…….. **71**

Bibliografiya hám mádeniyat

Ешбаева Г.Т. Организация самодеятельного творчества в социально-культурной деятельности……... **73**

Maxamatdinov SH. Mádeniy ilajlardıń formaları hám túrleri olardı shólkemlestiriwdiń ınnovaciyalıq usılları……... **76**

Ражапбаев Б.Б. Ўқувчиларда мусиқий-бадиий дидни шакллантиришнинг педагогик мезонлари..... **79**

Saparbaeva G.A. Jańa Ózbekstan rawajlanıwında mádeniyat orayları iskerligi..... **81**

Sharipova D. Málimleme – kitapxana mákemelerinde bibliografiyalıq xızmet kórsetiw…..…… **83**

Jámiyetlik-gumanitar pánler

Ансатбаев Н. Жасларымыз-халқымыздың исеними ҳәм таянышы..... **87**

Berdimuratov R.Z. Sportchilarni sog‘lig‘ini mustahkamlashda jismoniy tarbiya gigienasining ustuvor yo‘nalishlari..... **90**

Есебаев М. «Ғәрип-ашық» дәстанының қәлиплесиўи ҳәм үйренилиў мәселелери..... **92**

Файзуллаева С.У. Оразбай Сәтбаевтың қосықларында ўатан, туўылған жер ҳәм ел-журт ҳаққындағы кеширмелери..... **95**

Өтепбергенова Г. И.Юсупов шығармаларының поэтикалық тили……. **98**

Пахратдинов Д.Ю. I.Yusupovtıń lirikası hám shıǵıs poeziyasınıń ádebiy dástúrleri..... **101**

Prekeeva A.A. Nawayı shıǵarmalarınıń búgingi kún menen únlesligi..... **104**

Urazova L.K. Ózbekstanda hayal-qızlar háreketiniń rawajlanıwında mámleketlik emes, kommerciyalıq emes shólkemlerdiń ornı..... **107**

Утепбергенова А.К. Хусусий нодавлат телерадиоканалларнинг аҳоли ижтимоий маданий даражасига тасири..... **109**

Uzakov S. Pedagog insannıń jumıs iskerliginiń rawajlanıp barıwında keys texnologiyası…..... **113**

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı

Nókis filialı

KÓRKEM ÓNER HÁM MÁDENIYAT XABARSHÍSÍ

ilimiy-metodikalıq jurnalı

Redaktor: A.Xojamuratov
Tex. redaktor: A.Aytmuratov
Operator: A.Matniyazov

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen waqtı 27.10.2023.
Qaǵaz formatı 60-84$^{1}/_{8}$ ofset usılında basıldı.
Garniturası - «Times». Kólemi 15 b/t.
Jámi 100 nusqada. Bahası shártnama boyınsha.
Buyırtpa № 15

Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti tárepinen
Baspa xızmetı menen shuǵıllanıw ushın 2021-jıl 13-fevral
Al №6374-7260-276d-a5ad-5276-7722-9442
litsenziyası berilgen.

«PRINT DARHAN» baspası: 230100.
Mánzil: Nókis qalası, A.Ablatov kóshesi, nomersiz jay.

«PRINT DARHAN» baspası
Nókis – 2023

2023